

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Éder Zoltán: Sylvester Grammatikájának utóéletéről

Bencze Lóránt: „ym fyw nekoed”

Török Tamás: Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei

Wacha Imre: A rádióhírek kommunikativitása

Rácz Endre: A belhallás jelenségéről

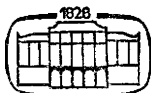
Kemény Gábor: Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról

Tóth Etelka: A Helyesírási kézikönyvtár számítógépes története

F. Kovács Ferenc: A kötőszóhasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban

J. Soltész Katalin: Krúdy Gyula névadása

Kiss Jenő: A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : Sylvester Grammatikájának utóéletéről	385
<i>Bencze Lóránt</i> : „ym fyw nekoed”	397
<i>Török Tamás</i> : Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei	402
<i>Wacha Imre</i> : A rádióhírek kommunikativitása	412
<i>Ráczi Endre</i> : A behallás jelenségéről	426
<i>Kemény Gábor</i> : Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelv- művelés és a stilisztika viszonyáról	435
<i>Tóth Etelka</i> : A Helyesírási Kéziszótár számítógépes története	441
<i>F. Kovács Ferenc</i> : A köztöszóhasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban	449

Íróink nyelve

<i>J. Soltész Katalin</i> : Krúdy Gyula névadása	452

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről	465
<i>Zilahy Lajos</i> : A társadalmi változások tükröződése a nyelvjárási szóhasználatban ...	468

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

1014 Budapest I., Szentháromság u. 2.

Levárti szám: F 74429/91

MAGYAR NYELVŐR

113. ÉVFOLYAM * 1989. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Sylvester Grammatikájának utóéletéről*

Az ilyen kiemelkedő, fényesen ragyogó évforduló, mint a mai, mindenképpen az összegezés, a számvetés igényét kelti fel bennünk. Azért ha Sylvester Grammatica Hvngarolatínája a magyar nyelv felfedezését jelentette, én ebben az ünnepi órában megkísérlem Sylvester nyelvtana felfedezésének történetét vázlatosan előadni, mégpedig a külső történet keretében a belső történetre irányítva a figyelmet. Arra a folyamatra tehát, amelynek során a kutatók — literátorok és nyelvészek — lépésről lépésre haladva, bemutatták a mű egyes részeit, kibontották alkotó elemeit, megvilágították rejtett értékeit, föltárták belső összefüggéseit, hogy azután napjainkban a rész kutatások eredményeit összegezve és újjakkal kiteljesítve állítsák eléink a mű páratlan jelentőségét. A sylvesteri grammatika utóéletét próbálom tehát áttekinteni, azt amit az olaszok a könyvek *fortuná*-jának neveznek. Magyar viszonylatban és épp az első, Magyarországon nyomtatott könyv esetében ez a szó nem annyira szerencsés, hanem inkább viszontagságot, legjobb esetben forgandó szerencsét jelent.

1. Ennek a fortunának ugyanis mindjárt a kezdete baljós, mert gyászok voltak az idők, amelyekben a mű megkezdhetette volna utóéletét. A grammatika nyomdai munkálatai — bátran mondhatjuk: Sylvester városában — előszavának keltezése szerint 1536 végén kezdődtek, és címlapja tanúsága szerint 1539. június 14-én fejeződtek be. Két évvel utána következett be az országos méretű katasztrófa, Buda eleste, amely a szellemi életet is megbénította. A háborús idők nem kedveztek sem a könyvnyomtatásnak, sem a könyvterjesztésnek. Így történt, hogy a grammatika példányai egy ideig ott porosodtak Nádasdy kamrájában, majd hosszú időre, csaknem végleg, nyomuk veszett. Két és fél évszázad múltán adott hírt és rövid ismertetést a máig is egyetlen fennmaradt példányról Weszprémi István, Debrecen orvosa, író, a XVIII. század második felének tudós polihisztorja.

„A leg-régibb Magyar Grammatikáról” című cikkét előbb, 1792-ben a kassai Magyar Múzeumban jelentette meg, majd a „Magyar országí öt különös elmékedések” címet viselő, Pozsonyban, 1795-ben napvilágot látott kis művelődéstörténeti kötetébe vette fel. Weszprémi egyrészt a grammatika könyvészeti leírásával foglalkozik, másrészt Sylvester pályafutását mutatja be, külön is méltatva sárvári működésének és a grammatika létrejöttének indítékait, nem felejtkezve el Nádasdy Tamásnak érdemeiről sem. Weszprémi nem volt nyelvész (nem is volt szándékában, hogy a grammatika nyelvészeti elemzésébe fogjon), mégis érdemes elolvasnunk, amit e vonatkozásban papírra vetett, mert végül is ez Sylvester nyelvtanának első nyelvészeti érdekű jel-

* Sárváron a Sylvester János Könyvtárban 1989. június 14-én, a Grammatica megjelenésének 450. évfordulóján tartott előadás némileg rövidített szövege.

lemzése: „Nem ereszkedem én most oly mélyen belé, hogy Sylvester János a Magyar nyelvet e Grammatikájában rend/d/el minémű Regulákba szedte és foglalta légyen öszve; mert az itten célon kívül igen sokra terjedne ki. Méltó volna ezt a drága ritkaságú Könyvet újra ki-nyomtattatni. Nyelvünkre, sőt egyéb okokra nézve is, sokat lehetne belőle tanulni, annyival is inkább, hogy széllyel ez írásában nyilvánvalóvá tette, hogy a Magyar Nyelvnek melly nagy szoros megegyezése légyen a Zsidó nyelvvel, és példákkal egyszersmind meg is mutogatja azt; azomban még a Görög nyelvből is a tekintetben sok dolgokat világosít meg. Egész gyönyörűség ezt a Nyelvünkre tartozó régi írást megolvasni; amellyből világoson ki lehet még azt is hozni, hogy senki egy valóságos Magyar Grammatikát nem írhat, hanem ha a Zsidó és Görög nyelveket jól érti; sőt kevés igazítással ebből lehetne egy jó féle Magyar Grammatikát, a mi időnkhez képest kevés munkával alkalmaztatva, a Magyar Haza számára készíteni” (i. m. 86).

Abban kora felfogása és a protestáns nyelvtani hagyomány nyilatkozik meg, hogy oly fontosnak tartja nyelvünknek a héberrel való összevetését. Viszont a lényegre tapint rá akkor, amikor azt emeli ki, hogy Grammatikájában Sylvester a magyar nyelvet r e n d d e l, vagyis rendszeresen regulákba szedte, szabályokba foglalta. Nyilvánvaló továbbá, hogy Weszprémi a műben magyar nyelvtant látott, s azt igen magasra értékelte. Legnagyobb tette mégis az marad, hogy egyáltalán hírt adott róla, s ezáltal az esetleges elkallódástól megmentette.

Épp e híradás indította Kazinczy Ferencet arra, hogy a mű nyomába eredjen és kiderítse, amit Weszprémi nem árult el, hogy az egyedülálló ritkaság Debrecenben Sinai Miklós református tanár birtokában van. Sinai a kincset féltékenyen őrizvén, Kazinczy csak másolatát kaphatta meg, azt is csak hosszas — három évig tartó — huzavona után. Ennek alapján tette közzé újra a grammatikát — mint a bibliográfiákban, köztük a Nagyné Piroska Lilla által nagy gonddal összeállított Sylvester János Bibliográfiában (Sárvár—Szombathely, 1987.) is olvasható — az 1808-ban Pesten megjelent Magyar Régiségek és Ritkaságok I. kötetében.

Kazinczy a grammatika elé 20, illetőleg 24 lapnyi bevezetést írt. Weszprémihez hasonlóan először könyvészetileg ismerteti a művet, majd részletesebb életrajzot közöl, ő is ecsetelve Sylvester sárvári tartózkodásának és benne Nádasdy szerepének a jelentőségét. Nyelvészeti elemzésre Kazinczy sem vállalkozott, hacsak a grammatika egyes részeihez fűzött, korabeli vitás nyelvhelyességi kérdéseket boncolgató lapalji jegyzéseit nem számítjuk ide. Ellenben lényegre törően utalt Sylvester világképének s egyben nyelvszemléletének kétágú gyökerére, Erasmusra és Melanchtonra, és tömören körvonalazta Sylvesternek a magyar nyelvtanításban betöltött úttörő vállalkozását. A vonatkozó rész így szól:

„Erdősi valóban egyike vala nemzetünk legtiszteltebb Hérosainak . . . a szeretetre-méltó Melanchtonnak és Erasmusnak indult el nyomdokain, s egész élete azon dicső tárgynak volt intézve, hogy a Szépnek tudományát, melly a Jóéval és Igazéval mindég e g g y ü t t j á r, vagy inkább ezeket mindég m e g e l ő z i, Hazánkban virágzatba hozhassa. Ő vala az, aki kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, mellyet őelőtte senki nem merészlett . . . annak törvényeit . . . tudományos rendbe szedte.”

Kazinczynak mindenképpen elvévülhetetlen érdeme, hogy kiadásával Sylvester nyelvtanát közkinccsé tette. (Ehhez képest viszont feltűnő az a

mintegy félévszázadnyi szünet, amelyben a szakirodalom nem tart számon Sylvester grammatikájáról szóló egyetlen írást sem. Lehetetlennek kell azonban tartanunk, hogy pl. az 1810 és 1860 között működő nyelvtanírókra egyáltalán ne hatott volna ez a mű. Ennek felderítésére további kutatásokat kell kezdeményezni.)

2. Új fejezet nyílik viszont a sylvesteri grammatika utóéletében Toldy Ferencnek *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum*. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig (Pest, 1866.) című kiadványával, amely megelevenítette a régi magyar nyelvtanok iránti érdeklődést s különösen a Sylvester nyelvтанával való foglalkozást. A múlt század utolsó két évtizedéből két tanulmányíró nevét emelem ki ebben a vonatkozásban: Jancsó Benedekét és Szegedy Rezsőét. Annál is inkább, mert az újabb szakirodalom — kissé leegyszerűsítve a dolgot — szembeállítja egymással őket (Balázs: *Sylv.* 189. és nyomában Szathmári: *Régi Nytan.* 90.) mégpedig azon az alapon, hogy a *Grammatica Hungarolatina*ban Jancsó kizárólag magyar nyelvtant, Szegedy viszont csupán latin nyelvtant látott volna.

Jancsó Benedek „Erdősi János nyelvészete” című írása (1879., kötetben: *uő.*, *Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból.* Bp. 1881. 25—61) Sylvester nyelvтанának első tüzetesebb elemzése. Amellett azonban, hogy a szerző pongyola, terjengős stílusa próbára teszi az edzettebb olvasót is, és csapongó gondolatmenete miatt mondanivalójának lényege nehezen ragadható meg, eszmefuttatásában a találó megfigyelések gyakran téves állításokkal keverednek.

Sylvester grammatika-meghatározását — „A nyelvтан a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és írók tekintélyére alapozott tudománya” — fejtegetve például helyesen mutat rá arra, hogy e meghatározásban „a reneszánsz férfiai által megjavított grammatika képe lebegett előtte”, ugyanakkor viszont művét félreértve állítja azt, hogy Sylvester „egy élő nyelv grammatikáját írta”, vagyis a magyar nyelv nyelvтанát alkotta meg, s indokolatlanul és anakronisztikusan kéri számon tőle az élő nyelvhasználat normatív szerepének hiányát. Egy helyütt azután elbizonytalanodik, és maga vonja kétségbe alapgondolatát: „Ezek után [Sylvester] megkezdte a declinatio tárgyalását, de itt tulajdonképpen alig tesz mást, mint felsorolja a latin declinatiokat szóról szóra, éppen úgy mint (a) latin grammatikák szokták tenni, úgyannyira, hogy ezt látva, hajlandó az ember azt hinni, hogy nem is magyar, hanem egyenesen latin grammatikát ír” (42).

Egy másik nyilatkozatából pedig az világlik ki, hogy teljesen tévesen értelmezte Sylvester nyelvтанát és nyelvészeti munkásságát: „Volt alkalmunk látni, hogy Erdősi nyelvтана, melyet ő gyermekek számára írt, korántsem gyakorlati nyelvтан és legkevésbé való gyermekek kezébe, mert Erdősi amely kiténő nyelvész a maga kora és tudománya korbéli állásához képest, épp oly rossz grammatikus még a korabeli grammatika állásához képest is” (46). Éppen ezért végső következtetése sem állja meg a helyét: „Végig tekintettünk Erdősi nyelvтанán, láttuk hibáit és érdemeit, láttuk, hogy műve csak az úttörés, a kezdés érdemével bír, láttuk, hogy nyelvünk egyetlen kérdését sem oldja meg [!], sőt távol áll attól is, hogy jelét adja nyelvünk sajátos szerkezetének megértésének — láttuk, hogy a latin nyelv grammatikájának nyügeiből nem tud s talán nem is akar kiszabadulni — és mégis dicsérve, sőt büszkén emlékeztünk meg Erdősi nyelvtudományosságáról” (56).

Am még Sylvesternek, a nyelvésznek értékelésében sem találja fején a szöveget. Ezt állítja ugyanis: „Erdősi mint nyelvész különösen három nyelvészeti álláspontjára tartozó dologért érdemli teljes méltánylásunkat — 1. mint összehasonlító nyelvész, 2. mint etymológus, — 3. mint nyelvművelő—nyelvújító. E három tulajdonság az, mely egy valódi nyelvésznek ismertető jele.” Tegyük még hozzá, hogy e három tulajdonság taglalása során Sylvestert mint összehasonlító nyelvészt méltatva, tárgyi tévedést követ el, ami arra mutat, hogy Sylvester szövegét felületesen olvasta el. Szerinte ugyanis Sylvesternél „nem találkozunk nyelvünk orientális voltának hitével s ami ezzel szoros kapcsolatban van, a héber nyelvből való származással — az ő szelleme még nincs elfogódva ebben a rokonsági teoriában, ő még nem csúri-csavarja a nyelv tényeit e rokonság igazolására. Ő csupán csak hasonlít a héber nyelvhez, de egyebet e hasonlításnál nem tesz” (59). Ezzel szemben a valóság az, hogy Sylvester igenis rokonnak tartotta a hébert. A tárgyas ragozás fejtegetése után a héberben hasonló jelenségre bukkanván, így nyilatkozik: „Quae res manifestissime ostendit, magnam nostrae linguae cum sacra illa, nimirum Hebraea esse affinitatem ut autem id cunctis sit manifestum nostram linguam cum Hebraea hic quoque coniungemus”. Magyarul: „Ez a dolog igen világosan mutatja, hogy nyelvünk szoros rokonságban áll ama szent nyelvvel, a héberrel, s hogy pedig ez mindenkinek nyilvánvaló legyen, nyelvünket itt a héberrel együtt is ragozzuk.”

3. Nem meglepő, hogy Jancsó cikke éles kritikát váltott ki, igaz csupán két évtized múltán. Szegedy Rezsőt ugyanis Jancsó tévedései készítették arra, hogy megírja a maga elemzését Sylvester nyelvtanáról (EgyPhilKözl. 1899: 40—53; 129—141). Szegedyt a mai szakirodalom elsősorban úgy tartja számon — ahogy erre már utaltam —, mint aki azt vallotta, hogy Sylvester nyelvtana latin nyelvtan. Valóban ezt vallotta, de ez a tétel tanulmányának csupán — a Jancsó állításával polemizáló — kiindulópontja.

Mindenekelőtt felteszi a nevezetes — s azóta ismételtelen elhangzott — kérdést: tulajdonképpen milyen nyelvtant akart Sylvester írni? S Jancsóval szemben leszögezi: tulajdonképpen latin nyelvtant írt. Két érvet hoz fel állítása mellett. Az egyik a grammatika előszavából való, amelyben Sylvester — mint jól tudjuk — kifejti, hogy valamely idegen nyelvet csakis az anyanyelv alapján lehet és kell tanítani. „Teljesen felesleges lett volna Sylvesternek ezt a gondolatot az előszóban fejtegetni — így folytatja Szegedy —, ha nem az idegen nyelv grammatikáját nyújtja”, tehát „magyar tanuló ifjak számára írt latin nyelvtant, és így annak szabályait a magyar nyelv doctrínáival akarta megvilágítani” (43). Ez magyarázza meg nyelvtanának egész berendezését, s ehhez kapcsolódik Szegedy másik érve: „Ha [Sylvester] valamely nyelvtani jelenségről szól s nem teszi ki, hogy melyik nyelvre vonatkozik mondanivalója, akkor mindig a latin nyelvre illik . . .; ellenben ha oly jelenséget tárgyal, mely a magyar nyelvre vonatkozik, akkor mindig kiteszi külön: *in sermone nostro* [= nyelvünkön] vagy *in lingua patria* [= a hazai nyelven]; az előrebocsátott főszabály mindig a latin nyelvre vonatkozik, s csak azután, mintegy jegyzetképpen következnek a magyar nyelv eltérései a latin nyelvhasználatától” (43). Ebből következően Szegedy azt tartja, hogy „Sylvester grammatikájának ismertetésében el kell választanunk a latin grammatikát a magyartól: egészen más szempontok érvényesülnek az elsőnek, mint a másodikonak a méltatásánál” (45). És így is jár el.

Ami a latin grammatikai részt illeti, azon a nézeten van, hogy „Sylvester latin grammatikájával semmi újat nem nyújtott: az egész csak reproductioja azoknak a szabályoknak, amelyek a XVI. századig el voltak terjedve” (45). Ami pedig forrásait illeti, úgy találja, hogy leginkább Donatusból merített: „Sylvester egész latin nyelvtana alig más, mint Donatus nyelvtanának egy kissé szabadabb reproductioja”, ezért „ha Sylvester latin grammatikájának viszonyát forrásaihoz pontosan meg akarjuk határozni, nem is kell annyira az egyezéseket Donatussal keresni, hanem rövidebb úton érhetünk célt, ha az eltéréseket feltüntetjük s azokat magyarázzuk” (46). Ezt a sajátos elemzési módszert ezúttal nem követhetjük nyomon, egy érdekes eredményét mégis kiemelhetjük, mindjárt az elemzés kezdetéről. Mint ismeretes, Sylvester a grammatika — már idézett — fogalmának meghatározásával kezdí nyelvtanát, s Szegedy rámutat arra, hogy ilyen definíció az ókori grammatikusoknál nem található, sem Donatusnál, sem másnál.

Mivel nézete szerint Sylvester latin grammatikájával nem nyújtott semmi újat, Szegedy úgy vélekedik, hogy „Sylvester önálló gondolkodásának s nyelvészi tehetségének megítélésére sokkal fontosabb s reánk nézve sokkal érdekesebb az ő magyar grammatikája” (51). S tanulmánya további, nagyobb részét ennek elemzésére fordítja.

Először is Melanchton görög nyelvtanának hatását látja abban, hogy Sylvester a latin grammatika megfelelő helyeihez a magyar nyelvre vonatkozó jegyzeteket fűzött: „Melanchton — mondja — a görög nyelv egyes jelenségeinek fejtegetésénél kitéréseket tesz a latin és német nyelvre: ezt Sylvester is megengedi magának a héber és a magyar nyelvre vonatkozólag, csakhogy sokkal nagyobb mértékben” (51). Melanchton humanista, a nemzeti nyelveket megbecsülő felfogásának hatását fedezi fel abban, hogy Sylvester meg akarja mutatni: nyelvünk miatt nincs okunk szégyenkezni, sőt Szegedy úgy véli: „Ezt kimutatni volt egész grammatikájának elburkolt célja” (52).

Ezek után elsőrendű kérdésnek tartja annak megvizsgálását, hogy a magyar nyelvtani kérdések fejtegetésében mennyiben áll Sylvester a latin grammatika hatása alatt, illetőleg mennyire tudta magát e tekintetben függetleníteni. E vizsgálódás részleteiben ismét nem tudjuk ezúttal követni a szerzőt, csupán főbb megállapításaira utalhatunk. Többek között emlékeztet arra, Sylvester a főnévvel kapcsolatban tárgyal olyan beszédrészt is, amely a latinban nem szerepel, tudniillik a névelőt. Hogy kimutatja: meglepő önállóságot tanúsít Sylvester a magyar főnévragozás tárgyalásában. Hogy Sylvester utódait is megelőzi abban, hogy felfedezte a kapcsolatot a személyes és birtokos névmás, valamint az igei személyragok között. Hogy kísérletet tesz a magyar igeragozás osztályozására, s hogy tisztában volt a tárgyas ragozással még akkor is, ha nem tudta a tárgyas alakokat az igeragozás körében megfelelően elhelyezni (133).

Azt hiszem, az eddigi, korántsem kimerítő áttekintésből is kiderülhetett, hogy a kissé elfeledett, háttérbe szorított Szegedy Rezső volt az első, aki Sylvester grammatikáját, mégpedig annak mindkét részét jelentőségéhez méltóan tárgyalta, és róla való ismereteinket számos, ma is érvényes észrevétellel gazdagította.

4. Ezután ismét évtizedeknek kellett eltelni ahhoz, hogy újabb megvilágításba kerüljön Sylvester műve. Igaz, Turóczi-Trostler József „A magyar

nyelv felfedezése” című 1933-ban megjelent tanulmánya fordulópontot jelentett a kutatásban. Ez ugyanis a korabeli európai művelődés keretei közé helyezte el Sylvester működését, feltárta a német protestáns-humanista nyelvtanirodalomhoz fűződő kapcsolatait, s mélyrehatóan elemezte Melanchton grammatikáinak Sylvesterre gyakorolt hatását.

Sylvester egy helyütt „praeceptor noster”-nek, tanítómesterünknek nevezi Melanchtont, s ez — teszi hozzá Turóczi — „nem pusztá szólásmód, hanem legmélyebb vallomás”. S bár Melanchtonnak csupán görög grammatikájára hivatkozik, kétségtelen, hogy latin nyelvtanát, „a humanista-protestáns átmenet legtekintélyesebb grammatikájá”-t is ismerte. Szemben a korábbi kutatásokkal, amelyek — mint láttuk — elsősorban az ókori latin grammatikák s köztük is a Donatusét tekintették Sylvester forrásául, Turóczi a *Grammatica Hungarolatina* fő forrását Melanchton grammatikáiban jelöli meg. A Melanchton és Sylvester közti egyezéseket pedig három csoportba sorolja: 1. a közös ókori és középkori hagyományból eredő egyezések (ilyenek a meghatározások és a felosztás); 2. a humanista nyelvtanirodalomból származó egyezések (amilyenek a bővítések, összevonások, ragozási táblázatok); 3. a számbelileg legkisebb, de legjelentősebb csoport: a csak Melanchton és Sylvester közötti egyezések (ezek: a nyelvtani nemről mondottak, a hónapok neveinek magyarítása, a városokra vonatkozó megjegyzések, a névelő tárgyalása).

Az eltérések viszont arra vezethetők vissza, hogy Sylvester Melanchton mellett egyéb forrásokból is merít, meg persze arra, hogy a magyar nyelv bevonásával néhány új megfigyelésre és eredményre jut. De az egyezéseket is, az eltéréseket is összefogja Melanchton filológiai szellemének Sylvesterre tett bátorító s nagykorúsító hatása. Ám az eredetiség és kölcsönzés, az önállóság és az önállótlanúság filológiai kérdése elhomályosul Sylvester hallatlan teljesítménye; a magyarítás, a magyar nyelv első grammatikailizálása, vagyis a magyar nyelv felfedezése mellett.

Arra az alapvető kérdésre pedig: milyen nyelvtant írt valójában Sylvester, Turóczi azt feleli: latint s egyben magyart is, és megkapóan érzékelteti azt az alkotási folyamatot, amelynek során a latin grammatika mellett megszületik tollán a magyar nyelvtan: „Sylvester latin nyelvtant akart írni, de tovább jutott a kitűzött célnál: írás közben felfedezte a magyar nyelvet, s a felfedezés első impresszionista lendületében azonnal hozzáfogott a grammatizáláshoz, vagy ami ezzel egyet jelent: a törvényesítéshez és egyenjogúsításhoz. Minden lépésnél megáll, hogy számot adjon megfigyeléseiről. Mintha csak érezné, hogy most rakja le egy új épület alapját. Valóságos izgalom fogja el, valahányszor sikerül összhangba hoznia anyanyelve jelenségeit a klasszikus kategóriákkal, de a legtermékenyebbek azok a pillanatai, amikor az eltérések ráeszméltetik a magyar nyelv „különös” természetére; a legérdekesebbek pedig azok, amikor a nyelvtani tudat találkozik a kultúrtörténetivel és a földrajzival.”

Ez utóbbiak közé tartozik a műnek a magyar folyó- és városnevekkel foglalkozó, illetőleg folyókról és városokról szóló része. Szülővárosát s nevét így idézi föl: „Van egy város hazánknak azon a vidékén, melyet *Meggesall'* á-nak hívnak, és Nagyságos Perényi János úr birtokában van. Ezt a várost hét igen kies, mégpedig szőlőtermő dombja nevezetessé varázsolja, földjének termékenysége boldoggá, legelői kövérré, mezei és rétjei virulóvá, forrásai és

patakjai jól öntözötté, ugyanakkor kivágásra szánt és érintetlen erdei igen kedvessé, a fák ezerféle gyümölcse termékennyé, aranya, ezüstje, sója gazdaggá teszi — s ahol magam is megláttam a napvilágot, s ahová testestül-lelkestül tartozom, s amelyet *Színirvárallán*nak neveznek a mieink”.

És ime így jeleníti meg Sárvárt-Ujszigethet: „A Sárwárnak nevezett vár közelében fekszik Szigeth városa, ahol Magyarországon először kezdtük gyakorolni a nyomtatásnak ezt az isteni művészetét, mégpedig Princepsünknek, Nagyságos Nádasdi Tamás úrnak, grófnak és bánnak a fáradságával és költségével, és a magam szerény szolgálatával, s innen adtuk ki ezt a Rudimentát az ifjúság valamiféle hasznára. A valóság alapján nevezik így, mivel két folyó folyja körül, közülük az egyik a Raba, a másik a Gemmeus nevet viseli, mi pedig *Neanus*nek, *Uj Szigeth*nek nevezük, mivel Urunk maga egészen új formájúvá varázsolta. Először pedig árokkal és sánccal úgy megerősítvén, hogy az 1532-ik évben az ostromló török dühe be nem vette. Mert vereséget szenvedve onnan takarodni kényszerült. Azután a folyókat szabályozván, majd a fenyegető sűrű vadon fáit kiirtván s helyüket szép kies gyümölcsöskerteknek szentelvén, végtére téglá épületű elemi iskolát építvén rá. Ilyen módon lehetett volna többi városunknak is nevet adni.”

Visszakanyarodva a tanulmányhoz, Turóczy hangsúlyozza: Sylvester öntudatos büszkeséggel jelöli ki a magyar nyelv helyét a héber, görög és a latin mellett, s igazi humanista észjárással szabályozottsága folytán tartja méltónak erre a helyre. Grammatikája vége felé ugyanis így nyilatkozik: „Áttekintettük a nyelvtannak azt a részét, amely a ragozható szófajokat öleli fel, s ebben a részben nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkéből, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén felülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott, ahogy ezt mondani szokták, nem kevésbé, mint a három szent nyelv, a latin, a görög és a héber bármelyike.”

Sylvester tehát európai szemmel nézi a magyar nyelvet: nyelvszemléletének ez egyik legmaradandóbb vonása — zárja fejtegetéseit Turóczy-Trostler József.

5. Egy újabb, mérföldes lépéssel immár korunkhoz érkezőnk, amely — ellentétben az utóbbi négy évtized művelődéstörténetének számos visszahúzó jelenségével, irányzatával — a Sylvester-kutatás felvirágzását és benne grammatikája elemzésének és értelmezésének kiteljesedését, a korábbi kutatások szintézisét és új eredményekkel való gazdagítását képviseli.

Mindjárt a korszak kezdetén két kiemelkedő tudós írását találjuk. A nyelvész Zsirai Miklós „A modern nyelvtudomány úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi” című tanulmányában (Bp., 1952.) avatott kézzel emeli ki és tömören összegezi Sylvester grammatikájának legfőbb eredményeit: „A nemzeti nyelv rohamos térhódítása nyomán hamarosan jelentkezett a helyesírás egységesítésének és a helyes beszédnek, a szabatos írásnak szükségérzete is. Ezen a vonalon is Sylvester veri a hidat: 1539-ben Grammatikát ír, amely ugyan a latint foglalja rendszerbe, de a hagyományos Donatus—Priscianus-féle kereteket humanista, főleg Melanchtonra utaló meghatározásokkal, szempontokkal frissíti fel, s ami ennél is jellemzőbb, szembe előtt állandóan a magyar nyelv anyagának, szerkezeti jellegzetességeinek különlegessége lebeg. Már a mű címe is sejteti ezt a célzatosságot: *G r a m m a t i c a H u n g a r o - l a t i n a*. A nyelvtan latin szövegében az alapfogalmak, meghatározások, szabályok rendesen magyarul is olvashatók. [. . .] A latintól eltérő magyar

sajátságokat „sermo noster hungaricus”, „in nostra lingua”, „noster sermo”, „in patrio nostro sermone” utalással külön is kiemeli; még arra is figyelmeztet, hogy a számnévvvel jelzett szó a magyarban egyes számban áll: *két ember*, tehát a latint követő *két emberek* stb. szerkezet vétség a magyar ellen (“in patrii sermonis peccas proprietatem”); [...] Ha az efféle, csupán magyar vonatkozású nyelvszerkezeti megjegyzésekhez hozzászámítjuk még a latin grammatika problematikájától egészen független kisebb-nagyobb magyar helyesírási, nyelvhelyességi, alaktani, összehasonlító nyelvészeti, nyelvtani terminológiai stb. kitéréseket és a magyar nyelvért, tudományért, népért lüktető érzelmi telítettség váratlan ki-kibuggyanásait, bizvást elmondhatjuk, hogy a diákok több elmemozdító magyar, mint latin nyelvi tudnivalót kaptak a könyvtől” (i. m. 5. vö. uő.: MNyTK. 83. sz. 11 kk.).

Századunk nagy irodalomtörténésének, Horváth Jánosnak „A reformáció jegyében” (Bp., 1953., 1957.²) című könyve Sylvester munkásságáról s benne grammatikájáról készült kitűnő méltatásából arra vonatkozó véleményét emeljük ki: kiknek írta grammatikáját Sylvester? Címében az „in usum puerorum” kitétel, valamint fiához intézett ajánló levele szerint fiúknak, tehát elemi fokú iskolásoknak készítette. Ezzel szemben Horváth Jánosnak kell igazat adnunk, aki szerint „magasabb színvonala, görög és héber példái, Donatust bíráló megjegyzése nyilvánvalóvá teszik, hogy a tanítónak szánta. Mégpedig magyar fiúk nyelvtanítójának: azért fordít gondot a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezeteinek számontartására, s használja kiegészítő eszközül általában a magyar nyelvet. Mindezt oly mértékben teszi, hogy észrevétlen egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt” (i. m. 1957., 147). Az idézett rész utolsó mondatából az is kiviláglik, hogy vélekedik Horváth János arról az alapkérdésről: latin vagy magyar nyelvtant írt-e Sylvester.

Ilyen előzmények után bontakozott ki a legjelesebb Sylvester-kutató-és -szakértő, Balázs János munkássága. „Sylvester János és kora” című monográfiája (Bp., 1958.) a Sylvesterre vonatkozó irodalom legjelentősebb alkotása. A korábbi vizsgálódásokból kiindulva és a modern külföldi szakirodalom tanulságait értékesítve, új szempontok felvetésével alakította ki kutatási eredményeit, amelyek nagymértékben járulnak hozzá Sylvester életművének és a kor tudományos törekvéseinek ismeretéhez. E szintézis mellett közleményeinek egész sora érinti közvetve vagy közvetlenül a témát. E publikációk időbeli íve az 1954-ben megjelent „Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv” (MNy. 50: 126—129) címűtől az 1987-ben napvilágot látott „A magyar normatív nyelvtan körvonalai” címűig tart (uő.: Hermész nyomában. Bp. 1987. 316—380), ami más szóval azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem négy évtizeden át vissza-visszatérően foglalkoztatta őt Sylvester alakja, munkássága.

A krónikás zavarba is jön, amikor e téren elért s különösen monográfiájába foglalt eredményeiről kell számot adnia. Bizonyos azonban, hogy az európai háttér megrajzolása mellett különösen értékes a krakkói humanizmus elemzése Sylvester grammatikai és ortográfiai munkásságában, valamint Sylvester nyelvtanának a héber nyelvtanirodalommal való kapcsolatait tárgyaló részek. Meggyőzően tárja elénk — s talán ez a legfontosabb megállapítása —, hogy Sylvesternek az anyanyelv kiművelését, a magyar nyelv rendszerezését célzó munkássága az európai mozgalmaknak szerves magyarországi kiegészítője, és előkelő helyet foglal el az európai nyelvtanirodalom fejlődéstörténetében.

Külön is említésre méltó — mert a további kutatás számára iránymutató — a nemzeti nyelvek nyelvanirodalmának kialakulásában általa megkülönböztetett három fejlődési fokozat. A nemzeti vagy vulgáris nyelvek nyelvtanának a megteremtése ugyanis a három szent nyelv, különösen pedig a latin nyelv grammatikája uralma elleni harc eredménye. Abban a folyamatban, amelyben a vulgáris nyelvek grammatikája a latiné mellett „mint annak árnyéka jelent meg” Balázs János a következő fokozatokat különböztette meg:

„a) A legkezdetlegesebb fokon a latin grammatikákat kisebb-nagyobb terjedelmű vulgáris nyelvű tolmácsolatok, magyarázatok egészítik ki, s teszik használhatókká.

b) Fejlettebb fokot képviselnek a kétnyelvű (latin és vulgáris nyelvű) grammatikák, amelyekben a nemzeti grammatika már szinte egyenrangú társa a latinnak.

c) A fejlődés legmagasabb fokán a vulgáris nyelvek önálló (latin vagy vulgáris nyelvű) grammatikai állnak, amelyek még a latin nyelv tan hatását tükrözik, de sokszor már meglepő eredetiséget mutatnak” (i. m. 37—8).

A vulgáris nyelvek nyelvanirodalma kialakulásának ebbe az európai tipológiájában szervesen helyezkednek el a magyar nyelv tan irodalom első termékei. Az első fokot képviseli az első magyar nyelv tan jellegű munka, Hegendorfnak 1527-ben Krakkóban megjelent *Rudimenta grammatices* Donati című, Donatus kisebb grammatikájának elemi szabályait tartalmazó három nyelvű kiadványa, melynek magyar tolmácsolata — a latin nyelv jelenségeinek a jobb megértésére közölt példái — ugyancsak Sylvester munkája.

A második fokot egyértelműen Sylvester *Grammatica Hungarolatina* jelenti, amelyben az olasz Trabalza megfogalmazás szerint a vulgáris nyelvű grammatika a latin mellett „mint annak árnyéka jelenik meg”, vagy — Horváth János még találóbb szavaival élve —, amelyben „egy magyar nyelv tan vonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt”. És amelynek az európai nyelv tan irodalomban nemcsak címében, hanem módszerében is legjobban a francia Dubois 1530-ban megjelent *Grammatica Latino-Gallica* a párja.

Végül a harmadik fejlődési fokot Szenci Molnár Albert 1610-ben közreadott *Nova Grammatica Ungaricája* képviseli, amely latin nyelven az első teljes, mondattant is tartalmazó nyelv tan, illetőleg az első, csak a magyar nyelv tant tárgyaló s annak érdekeit szem előtt tartó vulgáris nyelv tan.

Arra a kérdésre, milyen nyelv tant írt Sylvester? Balázs János az általa felállított három nyelv tan-típus közül természetesen a másodikba sorolja Sylvester grammatikáját, mégpedig ezzel a megokolással: „Az elsőnél feltétlenül fejlettebb fokot mutat, de a harmadik fejlettségét nem éri el, hiszen nemcsak a magyar nyelv grammatikája, hanem — még nagyobb mértékben — a latiné is” (i. m. 190). Ugyanakkor viszont, amikor a grammatika filológiai elemzésére kerít sort, úgy vélekedik, hogy „a súlypontot a latin részről át kell helyeznünk a magyar részre, mely minden szempontból fontosabb és eredetibb amannál” (191—2). Ebben tehát tulajdonképp Szegedy Rezső nézetéhez csatlakozik. Abban pedig Horváth Jánossal ért egyet, hogy a szerző e művét a tanítóknak szánta (190—1).

6. Balázs János fenti tipológiája termékeny kutatási szempontnak bizonyult. Alig egy évtized múltán két munkában is megjelenik hatása. Az egyik Szathmári Istváné, aki „Régi nyelv tanainak és egységesülő irodalmi nyelv

vünk” című monográfiájában (Bp., 1968.) mind a Sylvester nyelvtani munkáinak elemzésében, mind Dévai Bíró Mátyás Orthographia Ungarica című munkája értékelésében, mind pedig Szenci Molnár grammatikájának a fejtegetésében Balázs János tipológiai osztályozásából indul ki.

Ő az egyébként, aki a korábbi vélemények ismeretében Sylvester grammatikájának jellegére vonatkozólag új elgondolást fejleszt ki. Szerinte ugyanis: „Sylvester műve valóban két nyelv nyelvtana, de valamelyest n a g y o b b mértékben a magyaré” (i. m. 91). Hogy a magyar nyelv bemutatásának a javára billen a mérleg, arra a következő érveket hozza fel: Először: „Sylvester nagyobb terjedelemben foglalkozik a magyar nyelv jelenségeivel, mint a latinéival [. . .], de ha az utóbbiival foglalkozik is, csak azért teszi, hogy alapot, keretet — és gyakran mintát — adjon a magyar nyelv grammatikai elemeinek kifejtésére.” Másodszor: „Sylvester mindenáron igazolni akarja: a mi nyelvünk szintén szabályokba foglalható, s van olyan, mint a három szent nyelv és más nyelvek.” Harmadszor: „Sylvester igazi tanító volt, a szó legteljesebb értelmében „tanította” (ill. úgy írta meg, mintha tanítaná) a magyar nyelvtani részeket is: a latin részekkel kapcsolatban mindössze néhányszor fordul elő, hogy — szavakban is kimondva — tekintettel van a gyermek felfogóképességére, hogy tanácsot ad egy-egy nyelvi jelenség jobb megértésére, a magyar nyelvtani részekben viszont ez egészen gyakori.” Negyedszer: „Végül talán több pusztán véletlennél, hogy Sylvester — pl. Dubois „Grammatica Latino-Gallicá”-jával szemben — a *Grammatica* jelzőjeként a *Hungarolatina*-t használta” (i. m. 91 — Mindez még részletesebben fejtegetve: uó.: „Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János?” ASzeg. 12 [1968.], 53—61 és Nyelvészeti Dolgozatok 80. sz.).

Úgy látom, egyedül Szathmári figyelt fel arra is, hogy Sylvester — ellentétben grammatika-meghatározásával — igen fontosnak tartotta a nyelvszokást, a beszéd erejének és normájának nevezte: „vsus, apud quem est, et uis et norma loquendi”.

1968-ban jelent meg az Indiana University urál-altaji sorozatában Sylvester Grammaticája, a Corpus Grammaticorum hasonló kiadása Sebeok, Thomas A. előszavával: Joannes Sylvester Pannonius: Grammatica Hvngarolatina. Bloomington—The Hague. [1968]. (Ural and Altaic Series. Vol. 55.) Ennél az előszónál fontosabb Décsy Gyula bevezetője, amelyet ugyanebben a sorozatban 1969-ben közzétett Szenci Molnár Albert grammatikájának hasonló kiadása elé írt: Albertus Molnár Szencziensis: Nova Grammatica Ungarica. Bloomington—The Hague. [1969.] (Ural and Altaic Series. Vol. 98.) Décsy ugyanis nyelvtanirodalmunk korai termékeit új megvilágításba helyezi, amennyiben a kontrasztív nyelvészeti terminológiával jellemzi őket, bár e terminológia új köntösében lényegében véve a Balázs János-féle kategóriák jelennek meg.

Décsy gondolatmenete a következő: Európában a XV—XVI. századi latin nyelvtanokban számos, az illető anyanyelvre vonatkozó megjegyzés jelenik meg, ezért ezek a nyelvtanok úgy tekinthetők, mint a latinnak és az illető nyelvnek kontrasztív (összevető) grammatikai megközelítései. Az összevetések gyakorlati célt szolgálnak: a latin nyelvtani sajátságoknak az anyanyelv alapján való megértetését. A legrégebb magyar nyelvtani munkák, a Sylvester által jegyzetelt „Rudimenta grammatices Donati” és a „Puerilium colloquium formulae” ilyen termékek. A XVI. századi iskolai latin grammatikákban az anyanyelvi összetevő egyre nagyobb teret nyervén, a latin mellett a szerzők

— mintegy melléktermékként — megírják saját anyanyelvük nyelvтанát is: e típushoz tartozik Sylvester grammatikája. Végül elmarad a kontrasztív, egybevető jelleg: ilyen Szenci Molnár munkája, amely már kifejezetten a magyar nyelv nyelvтана.

Mindössze két publikációról kell még beszámolnom. Az egyik a *Grammatica Hungarolatina* ötödik, ezúttal az eredetinek hasonmás kiadása. Ez az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Tanszékszoportjának tudománytörténeti kiadványsorozata 4. száma-ként jelent meg 1977-ben: *Fontes ad Historiam linguarum populorumque Uraliensium* 4. sz. A faksimile szövegét gondozta Molnár József, magyar és német előszóval ellátta Szathmári István. Budapest, 1977.

A másik Kovács Ferenc „Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában” című tanulmánya (MNy. 84 [1988.]: 155—67, 270—83.). Szinte valamennyi eddig számba vett, a grammatikáról szóló tanulmány méltatta Sylvesternek a nyelvtani terminológiai magyarázásában elért teljesítményét. Kovács Ferenc nemcsak az eddigi eredményeket foglalja össze, hanem tüzetes vizsgálódásait kiterjeszti Sylvesternek a *Rudimenta grammatices Donati* és a *Puerilium colloquiorum formulae* kötetekben fellelhető terminológiai kísérleteire és általában a Sylvester által kezdeményezett nyelvészeti műszavakra. A tanulmány arra is tanúság, hogy Sylvester nyelvészeti törekvései iránt napjainkban sem szűnt meg az érdeklődés.

7. Íme így fest Sylvester *Grammatica Hungarolatina*jának utóélete. Sajátos és viszontagságos sors ez, de mégis szerencsés a kimenetele. Saját korában nem tudta kifejteni hatását, a mostoha időkben nyomtalanul eltűnt, hogy azután csaknem három évszázad elteltével bukkanjon fel újra. A Toldy által 1866-ban közzétett harmadik kiadása óta pedig egyre fokozódó érdeklődés és hozzáértés kísérte, amely korszakunkban érte el tetőpontját. Olyannyira, hogy tanulmányozása és értékelése befejezettnek tűnik. Vajon ezek után lehet-e még valami új megfigyelést hozzátenni, valami új adattal kiegészíteni az eddigi kutatásokat? Néhány szerény észrevétellel és adalékkal meg-toldhatom az elmondottakat. Ezek részben magára a műre, részben utóéletére, részben jövőjére vonatkoznak.

a) A grammatikát közvetlenül megelőző *Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium*, vagyis az Ajánlólevél Tódor fiához eddig sem került el a kötetet forgatók figyelmét. Itt az alkalom, hogy mai szemmel élesebb világításba helyezzük és nevéen nevezzük e tulajdonképpeni bevezetés mibenlétét. Sylvester ebben egyrészt annak a felfogásának ad hangot, hogy a nyelv eszköz, mégpedig az ismeretek és a műveltség megszerzésének eszköze; másrészt kifejti a nyelvtanulásra vonatkozó nézeteit. Kimondhatjuk tehát, hogy ez az első olyan írás Magyarországon, amely a nyelvtanulás módszereit és az összevető nyelvtanulás előnyeit ecseteli.

b) Arra vonatkozólag, hogy nyelvтана nem a gyermekek, hanem a tanítók számára készült, Sylvesternek — más vonatkozásban Szathmári által érintett — ún. tanítási módja is perdöntő. Ugyanis egy-egy nyelvtani szabály előadásakor, „tanításakor” nem közvetlenül szól a gyermekekhez, hanem csak közvetve utal rájuk, tehát valójában a tanítókhöz intézi szavait, a változatos formájú felszólítások közül például ilyenképpen: „Példákat Donatusból mérítsen a gyermek”; „Noha ezek apróságok, mégis, úgy véltük, nem keveset számít, ha figyelmeztetik a gyermekeket arra, hogy anyanyelvünkben ne

használják egyik szót a másik helyett”. Továbbá: „Ismerje meg a gyermek . . .”; „Figyelje meg a gyermek . . .”; „Figyelmezzzen arra a gyermek . . .” „A határozószó jelentésének fajtáit Donatusból keresse ki a gyermek.”

c) Említettem, hogy az évszázadokon át lappangó grammatika szövegét először Kazinczy adta ki újra, mégpedig a szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint 1808-ban. Ám ennek a kötetnek van egy évvel előbbi, tehát tulajdonképpen első kiadása. Címlapján ekkor még nem szerepel a „Magyar régiségek és ritkaságok”, hanem a kötetbe foglalt három mű címe van feltüntetve így: Sylvesternek Magyar-Deák Grammatikája. Nyomt. Új-Szigeten, 1539. — A' Krakкаи 1549. kiadott Orthographia Vngarica; — 'S Varjas Jánosnak E vocálisú éneke. Újra Kiadta Kazinczy Ferencz. Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvtárosnál. 1807.

d) Újabb adalékaik közül az utolsó egy bejelentés. A Grammatica Hvngarolatina még ebben az évben megjelenik magyarul a Magyar Nyelvtudományi Társaság gondozásában és kiadásában. A fordítás C. Vladár Zsuzsa munkája, az ő szívességének köszönöm, hogy előadásomban magyarul szólaltathattam meg az idézetek szövegét. A fordítás megjelenése a grammatika utóéletében minden bizonnyal egy új szakasz kezdetét jelenti, mert így közkinccsé válván azok is birtokba vehetők, akiket tanulmányozásában eddig megakadályozott a mű latin nyelvűsége.

*

1539. június 14-e azért olyan nevezetes dátum számunkra, mert a magyar nyelv felfedezésének, törvényszerűségei feltárásának, kincsei napfényre hozatalának el nem sötétülő napja. Annak a nyelvnek, amelynek művelése és ápolása révén a magyar egyenrangú tagja volt és lesz az európai népek közösségének.

Amikor Sylvester Jánost és művét ünnepeljük, és amikor egyúttal Nádasdy Tamásra is halálával emlékezünk, aki iskola alapításával, nyomda létesítésével és személyes támogatásával tette lehetővé Sylvester termékeny munkálkodását, ismételten eszünkbe jut az is, hogy a szóban forgó évtized Magyarország történetének egyik leggyászosabb időszaka volt. Mégis az ezer sebből vérző ország egy zugában, a Rába és a Gyöngyös határolta városkában szellemi központ alakult ki, ahol a pártfogó és a gényusz találkozása jelentős, évszázadok múltán is emlékezetes alkotásokat hozott létre.

Hazánk ma sincs valami fényes helyzetben. Ám az a tény, hogy ez a századunkban többszörösen megtépázott ország egy kis zugában, Sárvár városában, műhely jött létre, amely egy kisközösség kezdeményezéseként a múlt emlékeit ápolja, értékeit veszni nem hagyja, és a mai nehéz körülmények közt is gondja volt arra, hogy fényűzően egy grammatikát ünnepeljen — mindez reménysugarat gyújt a jövőre, a kibontakozás egy lehetséges útjára, a vidéki közösségek alkotó erejének szerepére is rávilágít.

Éder Zoltán

„ym fyw nekoed”

(A középkori magyar bibliafordítások eredetéről)

A magyar nyelv eredetében ugyan finnugor és ázsiai, jelen állapotában mégis európai nyelvnek tekinthető. A latin kultúrával és nyelvvel mintegy ezer éve érintkezik, a görög és a zsidó-keresztény kultúrkörrel pedig talán ezeröttszáz éve. Olyan szerkezetek vannak a magyarban, amelyek „általánosan a ,szabvány átlageurópai’ nyelvekben, mint például a fokozás, amelyik hiányzik a legtöbb ,helyi nyelvből’, és csak nehézkes körülírással magyarázattal fejezhető ki” (Haiman 259).

Latin volt a magyarok ,második anyanyelve’, a hivatalok, a törvények és az országgyűlés nyelve, az utóbbié 1844-ig. Edward Browne (1624–1708), a londoni Szent Bertalan kórház igazgatója Magyarországon keresztülvittében legnagyobb megdöbbenésére latinul tudott beszélgetni a magyar kocsisal 1670-ben, hogy a latin kölcsönszavainkat ne is említsem.

A történettudósok előtt a görög befolyás sem volt ismeretlen. Az irodalomtörténészek mégis, talán éppen az erős latin befolyás miatt, amelyik a 14. századtól egyeduralgódóvá vált, mintha figyelmen kívül hagyták volna. Amikor a különféle középkori bibliafordításokkal foglalkoztak, a különbségeket pusztán másolási hibákra (Szerecz 14, 44), két vagy több másolói hagyományra vezették vissza (Szerecz 44; Tarnai 240, 247 stb.; Décsy). Amint majd látjuk, a különbségek természete kizárja az ilyen következtetések lehetőségét több esetben is. A kutatók arra is rájöttek, hogy bizonyos bibliai szakaszok különféle magyar fordításai megegyeznek, majd egyszer csak hirtelen, feltűnően különböznek egyik versrészletben (Szerecz 44). Ennek okát, magyarázatát nem adták meg, pedig igen furcsa jelenség. Köztudomású ugyanis, ha egy vallás kialakul és megszilárdul, a papság merev és aggályos lesz a szent könyvek és törvények kezelésében, értelmezésében. Amikor az ilyen könyveket más nyelvre lefordítják, ha egyáltalán lefordítják, a fordítások jórészt betű szerinti, nehézkesek, s az első fordítás lesz a hivatalos és mérvadó évszázadokon át a vallásos és a liturgikus használatban. Ennek van gyakorlati oka is: lehetetlen volna hangosan együttmondani vagy énekelni a szent szöveget a liturgiában, ha annak változatai lennének.

A fenti kérdésekhez még egy talányt szeretnék csatolni, mert későbbi feltételezéseim szerint velük összefügg. Azok a nyelvemlékek, amelyeknek szövege nagy valószínűséggel 12. század előtti, esetleg 13. századi, tökéletes grammatikájú és stílusú magyar nyelven íródtak, illetve fordítódtak, míg a 14–15. századi fordítások ügyetlenek, bonyolultak, kifejezetten rosszak. Mintha hanyatlás következett volna be a minőségben, virágzás a mennyiségben. Az Ómagyar Mária Siralom például hihetetlenül letisztult, érett, verebes költemény, költői képeivel, metaforáival, jelzőivel stb. Nyelvtanában és szóképletében magas színvonalú irodalmi hagyomány tanúja (Benkő 356). Olyan könnyen folyó és olvasható, mintha nem is fordítás lenne. Hasonlóan állunk a Halotti Beszéd szövegével is. Megtaláljuk benne az ókori görög filozófia kifinomult terminológiájának nyomait, a *nem*, a *faj* és az *egyed* fogalmakat. A beszéd írója olyan könnyedséggel használta ezeket és másokat, ahogy csupán hosszas használat után lehetséges (Balázs 472).

Visszatérve a keresztény és görög befolyásra, csak néhány történeti adattal szeretném itt érzékeltetni és megvilágítani, hogy mennyire jelentős

volt bizonyos századokban. A 4–5. században, amikor a magyar törzsek feltehetően irániakkal érintkeztek, Iránban virágzó kereszténység volt (Szerecz 3; Magyarország története 561). Azokon a területeken, ahol a magyarok vándorolhattak a 4–9. században, görög és más nyelvű püspökök több egyházmegyét alapítottak, és élénk missziós tevékenységet fejtettek ki (Magyarország története 559–60). Úgy tűnik, hogy ez a tevékenység meglehetősen nagy kiterjedésű volt. Görög és örmény missziós püspökök térítettek a magyarok között a 4. századtól kezdve, ha a „Muageris” király magyar királyt jelent (Moravcsik I. 184, 194), és ha az „onogur” elnevezés a 8. században magyarokra vonatkozik (Moravcsik I. 197). A 6. században türkök lettek kereszténnyé azon a területen, ahol feltételezésünk szerint a magyarok éltek ugyanabban az időben (Moravcsik I. 184, 186, 188). Márpedig a magyarok görög elnevezései közé tartozott a „türk” is egészen a 12. századig. (A magyar szent koronán I. Géza király a türkök királyaként szerepel.) Szent Cirill is meglátogatta a magyarokat 862-ben, Szent Metód is találkozott velük, és megkeresztelte őket testvéréhez hasonlóan (Moravcsik I. 209; Magyarország története 526, 562). A 10. század közepén két magyar fejedelem, rangban a második és a harmadik a magyar törzsfők között, megkeresztelkedett Konstantinápolyban, ahol ugyanakkor egy szerzetest a magyarok püspökévé szenteltek, s aki a fejedelmek kíséretében Magyarországra utazott (Magyarország története 682–3). Pilgrim, passauai érsek a 10. században, német és szláv krónikaírók a 11. században azzal büszkélkednek, hogy a magyarok nagy tömegeit elsőként vezették a keresztény hitre. Nyilvánvalóan és politikai okokból túloznak. Sikerük titka, ha egyáltalán volt, valamint az egyházmegyék és egyházi hierarchia gyors megszervezésének oka Szent István uralkodásának idején; csakis úgy magyarázható, hogy már sok magyar keresztényt találtak az országban, magyarul beszélő papokkal és püspökökkel. A bencések is szívesen alapítottak ott kolostort, ahol már keleti szerzetesek és remeték éltek, hiszen ez regulájuk szelleméből, kifejezett utasításaiból következett (l. például Regula Sancti Benedicti. Cap. LXXIII. 10–20). Tihanyban ezt régészeti leletek igazolják, de nyilván így történt Pannonhalma esetében is. Még a Szent István kibocsátotta alapítólevelét a veszprémvölgyi apácáknak is görögül írták (1002 előtt). Éppen ezért tartom durvának és közönségesnek történelemkönyvek olyasféle kitételeit, hogy a kereszténység „tűzzel-vassal” irtotta a pogány szokásokat Magyarországon. Természetesen irtotta, de a 11. században nemigen volt mit, illetve csak annyi, amennyit ma is ismerünk. Mellőzve a 11–12. századi politikai és kulturális kapcsolatokat Bizánccal, megemlíteném még III. Béla királyt (1173–96), aki Konstantinápolyban nevelkedett, és sokáig a bizánci császár trónörököse volt.

Magyarországon a középkori latin egyházra is befolyást gyakorolt a görög egyház. A magyar zsinatok a görög hagyományt követték a papok házasságát és a bőjti szabályokat illetően a 11–12. században, s így a celibátus csak a 14. század elején terjedt el kötelezően és kizárólagosan. A szeplőtelen fogantatás ünnepét Magyarországon legalább 300 évvel korábban vezették be a naptárba, mint Rómában (vö. Kada 338–9). A görög és szláv monostorokat csak a 13. század végén oszlatták föl, következésképpen könyveik akkor veszhettek el szokásaikkal együtt az országban. VII. (Szent) Gergely pápa (1020–1085) reformjait tehát nem hajtották végre a 14. század elejéig, feltehetően a latinizációt sem, és a Róma és Konstantinápoly közötti nagy szakadás sem érvényesült nálunk a 12. század végéig (vö. Magyarország törté-

nete 1235—7). Hasonló történt a bencés monostorokkal és a latin befolyással szláv területeken egészen Kievig ebben az időben, azaz többszáz éves késéssel oszlatták fel őket (Dvornik). A magyarországi görög templomoknak és monostoroknak meg kellett, hogy legyen a liturgiának és legalább a Biblia egy részének magyar fordítása, hiszen számukra még természetes volt, hogy anyanyelven hirdessék az evangéliumot Wulfilától kezdve egészen Cirill és Metódig. Még a 12. században is, amikor a görög ismerete Nyugaton igen ritka kincsnek számított, Szent Maximosz és damaszkuszi Szent János műveit magyar bencés kolostorban fordítják görögről latinra, és ezeket a fordításokat tanítják Párizsban már 1160 előtt (Bencze 1984, 30).

Két (1975-ben írt, de csak 1984-ben és 1986-ban megjelent) tanulmányomban úgy vélem, bizonyítottam, hogy Pázmány Péter bibliafordításainak szövege emlékezetből idézett görög fordításra vezethető vissza. Bizonyításaimhoz most csupán egy példát tennék hozzá. Pázmány a Vulgátát is emlékezetből idézi, és igen pongyolán, mindig latin bibliaidézetekkel él, és ezeket követi a fordítás vagy magyarázat. Egyik prédikációjában például kétszer is utal Péter apostol első levelének 2. fejezete 21—23. versére, ahol is a Vulgátá (és kódexvariánsai) következetesen az *iniuste* szót írják (Weber 1866), a görögben (és kódexvariánsaiban) ennek ellentéte, a *δικαιως* áll (Nestle 586). Pázmánynál mind a kétszer szintén az *igazság* szerepel (Pázmány 684, 691). Kétségtelen tehát, hogy Pázmány, latin bibliaidézetei ellenére, a magyarban a görögöt követi, feltehetően ezt is emlékezetből, mégpedig magyar szövegre emlékezve (vö. Bencze 1984, 1986).

Tovább kutatva megtaláltam görögből készült bibliafordítás nyomait olyan 14—15. században írt kódexekben, amelyeknek szövege bizonyíthatóan a 12. század előttre vezethető vissza. Vajon egy fordításról beszélhetünk-e, arról, amelyiket Pázmány is idéz, vagy többről, ezt még nem sikerült tisztáznom. Jelenleg egy perdöntő bibliaidézetet szeretnék bemutatni a kódexekből. Azért is; elég egy, mert igen nehéz olyan helyet találni a Biblia latin, görög, illetve magyar szövegében, ahol a latin és a görög nagyon eltér egymástól, és így egyértelműen kimutatható, hogy a magyar fordítás melyiket követi.

Az „*Íme a te fiad*” és az „*Íme a te anyád*” (János 19, 26—27) kifejezések 24 különböző középkori kódexben találhatóak meg (Szerecz 44). Mind-egyikben ugyanazok a szavak szerepelnek, mégis két csoportra oszthatók a változatok grammatikai szerkezetük szerint, ahogy ezt már Szerecz is észrevette (uo. 44). Néhány helyen (pl. Döbrentei-kódex) *íme a te fiad* fordítással találkozunk, máshol viszont *íme fiú neked* megoldással (l. Szerecz 44). A Czech-kódexben például így olvashatjuk: *ym fyw nekod*, illetve *ym anya tenekod* (Volf XIV. 304). Nyilvánvaló, hogy az *íme a te fiad* változat a Vulgátából készült (*ecce filius tuus*), míg az *íme fiú neked* a görögből (*ιδε ο υιος σου*). A *σου* az egyes szám második személyű személyes névmás birtokos esete. A magyar *neked* ugyanennek részeshatározós alakja. A személyes névmásnak egyrészt a magyarban nincs meg a birtokos esete úgy, ahogy a görögben megvan, másrészt a magyar birtokos rag *-nak, -nek* a részeshatározós esetből fejlődött ki, ami viszont a helyhatározós esetből (lativusból) egy korábbi korszakban. A *-nak, -nek* birtokos használata már a 12. században elterjedt (Bárczi 62—5; Benkő 335; Klemm 342—64). A személyes névmás dativusa előfordul birtokos személyjeles névszó mellett is: „A házunk égett le nekünk” (Klemm 362), „ki légyen neki atyja” (Königsbergi Töredék, id. Klemm 347; Benkő 378). A mai magyarban is ugyanaz a genitívusi és a datívusi toldalékok alakja

(-nak, -nek), tehát szinkronikusan homonimák. Tehát az *ime fiú neked* kézenfekvő a görögből, míg az *ime a te fiad* egyszerűen a latin fordítása. Az Itáliában is *ecce filius tuus*-t találunk a Vulgatával megegyezően (Jülicher 206—7). A határozott névelő hiánya a Czech-kódexben arra utal, hogy a fordítás valamikor a 12. század előtt készült, biztosan a 14. század előtt (vö. Décsy; Klemm 317), jóllehet a kódexet magát 1513-ban írták.

Úgy találtam, hogy az egyik glagolita kódex fordítása is a latint követi, bár a glagolitában megvan a személyes névmásnak mind a dativusa, mind pedig a dativus possessivusa. Tehát még annak sem a görög lehetett a forrása (CE $\tilde{C}\tilde{N}\tilde{b}$ TBOŪ — CE $\tilde{M}\tilde{T}\tilde{I}$ TBOB II, és Kurz 237; Nyomárkay szóbeli eligazítása nyomán).

Vannak még olyan középkori bibliarészletek, amelyeknél a görög, mint forrás csupán fenti példával együtt bizonyítható, ti. ugyanazokban a kódexekben, kódexcsoportokban bukkannak fel. A különbség ugyanis a görög és a latin között ezekben az esetekben nem annyira feltűnő. Íme egy példa szintén János evangéliumából (19, 30), amelynél a következő változatokat olvashatjuk:

betölttenek
betölt
beteljesedett
elvégeztették
meg vagy on emésztvén (sic !)
meg vagy on tőkélve
megettökéllött

megettökéllőth (János 19, 30)
megettökéllőth (János 19, 28)
 Latin: *consummatum est*
 Görög: *τετέλεσται (19, 30)*

A 19,28-ban *τετέλεσται* és *τελειωθή* alakok bukkannak fel. A görög ige *τελέω* vagy néha *τελειω* alakokkal azt jelenti, hogy 'beteljesítek, végrehajtok, végbeviszek stb.' (vö. Liddell—Scott), míg a másik ige, amelyik igen hasonlít hozzá mind alakjában, mind pedig jelentésében a *τελειόω* vagy néha *τελεόω*, azt jelenti, hogy 'tökéletessé teszek, tökéletességre viszek stb.' Ezért igen könnyű összekeverni a két igét, alakjukat is, jelentésüket is.

Consummo a latinban jelenti, hogy 'összegezek, végbeviszek, beteljesítek, végrehajtok stb.', néha azt is, hogy 'tökéletessé teszek'. (A *meg vagy on emésztvén* bizonyára a latin *consummo* félreolvasása mint *consumo*, mert a két egymás utáni azonos mássalhangzót a kódexek diakritikus jelekkel jelölték.) Következésképpen a *megettökéllött*, *meg vagy on tőkélve*, és főként a *megettökéllőth* (Czech-kódex) inkább a görögre utalnak, míg a többiek inkább a latinra mint forrásra.

A fenti és a korábbi (Bencze 1984, 1986) példákra, valamint az említett történelmi tényekre támaszkodva feltételezhetjük, hogy létezett egy igen korai, esetleg többszáz éves hagyománnyal rendelkező görög fordítóiskola, biztosan a 12. század előtt. Ezt nyomta el lassanként a 11. században kezdődő latinizáció. A görög fordítóiskola megszűnt a görög monostorok feloszlásával, illetve ezzel párhuzamosan a Gergely-féle reformok bevezetésével és lassú végrehajtásával. Ezért tűnhettek el a görögből készült magyar nyelvű litur-

gikus szövegek és bibliafordítások, amelyeknek nyomait találtam meg, és amelyek szerencsés esetben még felbukkanhatnak valahol Keleten egy kódexben, kötéstáblában vagy gerincben, vagy kitörölve, palimpszeszten. A latin uralma kizárólagossá vált Magyarországon a 14. század elején, amikor az előző, görög fordítói hagyomány teljesen eltűnt, nyomai azonban megmaradtak egészen a 17. századig, nem csupán a fordítástöredékekben, hanem még a 11–13. századi, latin forrású, kiváló és szabad fordításokban (vö. Halotti Beszéd, Ómagyar Mária Siralom). Véleményem szerint a görög iskola megléte az oka a „Miatyánk” korai szövegeiben fellelhető különbségeknek (Décsy), a görög nyelv ismeretének Magyarországon (l. Bencze 1984, 1986), a korai fejlett filozófiai nyelvnek a 11–12. században, az iskola megszűnése pedig a későbbi gyenge fordításoknak, fejletlen nyelvnek a 14–15. században. A görögből készült magyar bibliai fordítások tehát biztosan léteztek a 12. század előtt, de legfeljebb és talán a 4. században keletkezettek a legkorábban. Meg vagyok győződve arról, hogyha a fenti módszer nyomán összehasonlítanánk a Vulgata, a Septuaginta és a héber ószövetségi szövegeket (amint ezt már meg is tették), és ha azokból a helyekből, amelyekben nagyok az eltérések közöttük, a középkori magyar fordításokban is találnánk néhányat, lehetséges, hogy ismét a görög, esetleg a héber lenne a forrás.

Bencze Lóránt

IRODALOM

- Balázs János: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell. Budapest, 1980.
- Bárzsi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest, 1982.
- Bencze Lóránt: A Bible Lost and Regained? On the Origin of Biblical Quotations in Pázmány's Works. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica.* XV. 1984. 25–30.
- Bencze Lóránt: A „hív magyarázat” eredete. *Nyr.* 110 (1986.): 170–4.
- Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest, 1980.
- Browne, Edward: Account of Several Travels in Hungaria, Servia . . . 1673. In: Haraszti Sándor—Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon.* Budapest, 1963. (Útikalandok, 41.)
- Décsy Gyula: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers. *Orbis Scriptus.* Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. Hrsg. von Dietrich Gerhardt, Viktor Weintraub, Hans-Jürgen zum Winkel. München, 1966. 155–61.
- Dvornik, Franz: A bencések és Oroszország keresztény hitre térítése. 1962. (Kézirat)
- Haiman, John: *Natural Syntax. Iconicity and Erosion.* Cambridge, 1985. (Cambridge studies in linguistics. 44.)
- Jülicher, Adolf: *Itala. Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung.* Nach den Handschriften hrsg. von Adolf Jülicher. Durchgesehen und zum Druck besorgt von Walter Matzkow und Kurt Aland. IV. Johannes-Evangelium. Berlin, 1963.
- Kada Lajos: A Szepőlötelen Fogantatás ünnepe a magyar törvényhozásban. *Vigilia,* 1988/5. 338–41.
- Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* Budapest, 1928–42.
- Kurz, Josef (ed.): *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. Tomus II. Pragae,* 1955.
- Liddell, H. G.—Scott, R.: *A Greek-English Lexicon.* Oxford, 1953.
- Magyarország története. I/1–2. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984.
- Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I–III. Budapest, 1938. I. 171–212.
- Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. *Uo.* I. 387–422.
- Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. *Uo.* III. 423–72.

- Nestle, Eberhard: *Novum Testamentum Graece cum apparatus critico curavit D. Eberhard Nestle. Editionem tertiam decimam novis curis elaboravit Erwin Nestle.* Stuttgart, 1927.
- Pázmány Péter: *Összes munkái.* VI/1. Budapest, 1903.
- Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek.* Budapest, 1952.
- Szerecs Alajos Imre: *Kódexünk párhuzamos szentírási töredékei.* Budapest, 1916.
- Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik”.* Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.
- Volf György: *Régi magyar codexek. Nyelvemléktár IX., XIV.* Budapest, 1888–90.
- Weber, Robertus: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Adiuvantibus Bonifatio Fischer, Iohanne Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber. Editio tertia emendata quam paravit Bonifatius Fischer cum sociis H. I. Frede, Iohanne Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele.* Stuttgart, 1983.

Beszédünk evolúciós lehetőségei — és hanyatlási tünetei

Kondicionálás, akár a Szép új világban

A hivatásszerű, valamint a köznapi beszédünk állapotán töprengő, csak egy bizonyos monolitikus szemlélet szerint hivatlan prókátor még meg se szólalt, s már látni véli az első rálegyintést: ugyan hányadrendű kérdések ezek manapság, amikor politikai és gazdasági reményeinken és jajainkon kívül semmi egyéb nem foglalkoztatja az országot. De nem törődhetünk a rálegyintésekkel, ha arra gondolunk, hogy beszédállapotunk önmagában is beszédesen, milyen gazdag tárháza az analógiáknak. Hogy csak a legkirívóbbat említsem: vajon csak e téren le lehet-e fel „haladó” nemzeti hagyományunk semmibevétele, anyag- és időpazarlás, közizlés-rombolás? Ami pedig az elkövetők viselkedésnormáit — kimozdíthatatlan önelégültségét — illeti: azok talán még elevenebb szemléltetési lehetőségei annak, hogy tárgyalt jelenségeink általános érvényűek.

A dolgozatomban közreadott töprengések és megfigyelések alapjai azok a tapasztalatok, amelyek több mint másfél évtizedes rádiós és jóval rövidebb, kísérleti jellegű televíziós bemondó-konzultánsi, valamint több évtizedes színészvezető rendezői munkám során felgyűltek. Megszólalásom legfőbb oka pedig az a bizonyosság, hogy az említett két tömegkommunikációs szerv — hibáival és erényeivel — az egész ország, sőt minden magyar nyelvterület beszédtanára. Mégpedig akaratlan tanára, mint ahogy az őket hallók-meghallgatók tanulóstatusa korántsem ilyen akaratlan.

Az említett szervek akár megtehetnék azt is, hogy elhatározottan tanítják a hallgatható beszédet. Nemcsak a meglévő beszédstúdiókon (mint pl. a rádió *Beszélni nehéz* c. műsora), hiszen ezeknek a hatása jóval behatártabb, tehát esetlegesebb. A tömegkommunikációs szervek sokkal indirektebben és sokkal szélesebb körű hatással tanítanak beszélni, éspedig a *h a n d ó* jelenlétük kondicionáló természetére építve, pontosabban szólva: természetes szuggesztíójukkal. Milyen üdvös is lenne, ha ezzel a történelemben példa nélkül álló hatalommal élve némiképp másfajta beszédszellemet, szellemiséget sugároznának!

Hallják is, vagy csak mondják?

Az, hogy vannak tájakhoz kötődő nyelvjárások: köztudott. Talán kevésbé köztudott, hogy — megítélésem szerint — van tömegkommunikációs „nyelvjárás” is, természetes beszédünkötől eltérő, konstruált, tehát természet-

ellenes. Elfajulásai, amelyeknek egy liberális vagy nemtörődöm irányító szellem teret enged, egyfelől — és ez nem nyelvjárást idéző tünet — esztétika i kategóriába sorolhatók. Az unesztétikus beszéd okai változtathatatlanul a d o t t a k : a beszélő alanyok alkati alkalmatlansága. A közismert, elidegenítő hatású beszédhibák: a pöszeség, a selypegés, a raccsolás. Mentőségükre szolgáljon, hogy elidegenítő sajátosságaik jóvoltából példa értékük inkább az elrettentés, semmint a követésre buzdítás. Veszélyesebb ennél az elvontabban jelentkező alkalmatlansági tényező: az érzékeny gondolat érzékeny továbbítására képtelen b o t f ü l ű s é g. E fogyatékoság már egy másik kategória tárgya, s miközben — horribile dictu — eszménnyé szuggerálja magát, mód-szeresen távortartja magát a beszéd alapvető céljától: a késleltetés nélküli gondolattranszponálástól.

A felsorolt adottságok — inkább csak megértő önkondicionálással — javíthatók ugyan, de csak elenyésző mértékben.

(De vajon miért kell a bénának, a sántának, a botlábúnak futballoznia? Az elképedő hasonlat is adott. Kézenfekvő az apatikus válasz is: — Nem kell, de lehet. Ma már azt is lehet.)

A gyanútlan botfúlúségnél ártalmasabb jelenség a le- vagy rábeszéléssel javítható unesztétikus beszéd, amelynek jeles művelői érzékelik ugyan a beszéd zenei követelményeit, de vagy túlságosan tudomásul veszik, és szövegmondás közben olykor éneklésre váltanak, vagy a s z e r v e s zenei jegyeket egészen egyszerűen nem veszik tudomásul. De amíg az éneklő beszéd csupán nyelvellenes jelenség, a dallamtalanított beszéd értelemellenes is, és a rá jellemző beszédritmus olyan, akár a bicegő járás. Jegyei: felire-harmadára kurtított hosszú magánhangzók, röviden ejtett hosszú mássalhangzók, valamint az, hogy a beszélő a magyar nyelv logikus rendre törő természetétől merőben idegen eszközökkel él: a beszéd dallamvonalának ötletszerű meg-megemelésével, a logikai rendből kirívó nyomatékokkal pótolja zenei vonatkozású mulasztásait, miközben illetéknéppen szórakoztatja magát, valamint — tévhite szerint — hallgatóit (névelőhangsúly, ill. a szó közben alkalmazott nyomaték, az ún. olasz hangsúly). Jellemzője a javítható unesztétikus beszédnek is, hogy miközben nyelvünk hangzását idegenszerűvé torzítja, sokszor erősen félreérthető szóejtésbe csúszva zárja ki a beszéd első számú rendeltetésének teljesítését, az e g y é r t e l m ű gondolatátvitelt.

A rádió egyik reklámműsorában hallottam, sok egyéb elrettentő, de itt meggyökeresedett hangzástorzulat közt: „Peniszgátló falfesték.” Könnyen kitaláltam, hogy „penészgátló” lehetett leírva, s hihettem, az elhangzott változatot tréfának szánta az illusztris bemondó. Csakhogy nem sokkal ezután meg ezt hallottam, ugyancsak tőle: „Jól érezzük *magukat*.” Az *ü* helyén *é*-nek kellett volna hangzania, a rövidített ejtés ebből formált *ü* hangzót.

S a többi mintadarab:

„Avas korszak” — „a vaskorszak” helyett, „Agyerek” — „a gyerek” helyett: vitathatatlan jelentésmódosító ejtés. „Alakosság” „a lakosság” helyett. Még az „adéli krónikát hallották” is idesorolható, bár a tárgyias ragozás jóvoltából értelme könnyebben kibogozható — legelső hallásra mégis csak egy szép női név képzetét kelti.

S az oly közkedveltté vált, néha szinte már magabiztos elkötelezettséggel alkalmazott s z ó s z a p o r í t ó olasz hangsúly (vagyis a szó közbülső tagjának nyomatékolása)! Amely beszédmód legodaadóbb rabjai igen tartal-

mas közlendők élvezhetőségét csökkentik, s néha tűnődésre is készítenek. Íme néhány gyöngyszem a repertoárból:

„Miniszter elnökhelyettes” — álláshalmozást állapítunk meg? „Felháborító” — ún. spéttel, tehát késleltetve érhető. „A közép koronát” — én azért megfejtettem: „A középkoron át”. „Mesterséges hold akadása”, értsd: „Mesterséges holdak adása.” „Mitki nálunk”. Ki van nálunk, ki az a Mitki? Nagynehezen megérttem: „Mit kínálunk”.

(Bár Weöres Sándor sajnálkozik egy helyütt, hogy a magyarban kötelező szókezdő hangsúly miatt mennyivel nehezebb a költő dolga, kevesebb a ritmushatás-lehetőség, de egyben elismeri, hogy néhány ritmikai hatásért, vagyis egy tál lencséért nem adhatjuk el örökségnyelvünket, amelynek szervezete nem fogadja be az ilyenfajta „újszívet”.)

„A korom sötét” — ezt kár kimondani, hiszen magától értetődő. „A koromsötét” — ez az ejtésforma informál.

Ha valamelyik akusztikus rejtvény után — leggazdagabb lelőhelyei a rádió krónikái és hírmagazinjai — felhangzik egy ún. „nóta”, amelyben így szól az első sor: „De nehéz az iskola táská”, ami így — tetszik-nem tetszik — mégis csak azt jelenti, a táskának elpanaszolom, hogy az a fránya iskola milyen nehéz is — azt hiszem, a jelenség forrása tettenérve.

A rossz dalszövegprozódiaiké a halhatatlan érdem, hogy a fentebb illesztésként tünet ennyire elburjánzott. Mint ahogy hivatásos prózamondóké és felolvasóké annak az érdeme, hogy a „tömegkommunikációs nyelvjárás” egyre inkább átszűrődik a közbeszédbe, vagy hogy szigorúbban ne fogalmazunk: a közbeszédet is egyre inkább fertőzi.

Mindezek az értelmet homályosító uneszétikumok azonban jól ismert, vitathatatlan elfajzások, kirívó megnyilatkozásai mai hivatásos és privát beszédünknek, s a rájuk való emlékeztetés inkább csak átvezet fő mondandóhoz, amelyet sommásan így határozhatnánk meg: a gondolat ki van szolgáltatva a beszédnek, amelynek egyetlen rendeltetése, hogy minél hívebben tolmácsolja, vagy ha úgy tetszik, szolgálja a gondolatot.

Szaválás lebegéssel

Amikor „szavatról”, „versszavazásról” beszélünk, egy régi, meghaladott versmondói modorra utalunk, legalábbis az újabb gyakorlat szerint. Ez a modor ma már semmiképp sem illeszkedik eszményeink közé, hiszen értelmező gondolatközlés helyett dörgő kulisszahasogatásra épít, üres hatásra vadászik. De van a *szavalt* szónak egy másik, az említett homlokegyenest ellentétes értelme is, amelyet akár mondandónk mottójául is választhatnánk, hiszen feltáróinál lényegrehatóbban még senki nem ragadta meg a gondolatovábbító beszéd jegyeit. A meghatározás a tizenhetedik század elejéről, illetve a múlt század hatvanas éveiből való, s mindörökre érvényesnek látszik. Az alapgondolat Shakespeare-től származik, magyarra fogalmazása Arany Jánostól (és kivételesen ne a tekintélyük legyen mértékadó, hanem törvényfelismerésre jogosító nyelvi érzékenységük, tapasztalatsűrítésre hitelesítő szakmai illetékségük): „Szavald a beszédet, kérlek, amint én ejtém előtted: lebege a nyelven.”

No igen, a *szavald* szó. Ezt kell csak összpontosítottan átgondolni, tehát újragondolni, s minden sokkal egyszerűbb lesz utána.

Speak the speech — igencsak úgy tetszik, hogy Shakespeare nem nyúl ilyen mélyre, és a *szavald* kifejezés kizárólagosan fordítói lelemény. Ezen semmi csodálkozni való nincsen, hiszen Arany János-i lelemény. És minden bizonnyal annyit jelent, hogy a beszélőnek, és — mert a fenti intelmet Hamlet színészekhez intézi — mindenképp följött a hivatásos beszélőnek ismernie kell a szó értékét a mondaton belül, pontosabban: beszéd közben minél célszerűbben jelölnie (jeleznie) kell a szó posztját a mondatban, sőt, voltaképpen a szövegben is. Szaválnia kell a beszédet, „lebegve a nyelven” — vagyis ismerni a szó helyértékét; ismerni, de semmiképpen sem didaktikusan ismertetni.

Hogy a matematika világából vegyek kölcsön egy párhuzamot (és ezt annál szívesebben teszem, mert úgy érzem, az én világomban méltán irigyelt egzaktságot is megkapok): ha egy összeadásnál csak egyetlen számot nem az értéke szerinti helyre írunk (1-es, 10-es, 100-as stb. helyérték szerint), merőben hibás lesz a végeredmény. Ezzel szemben, a számokat értékük szerinti helyükre írva, az összeadás igazán magától értetődő művelet lesz, a végeredményt illetően minden kétséget kizáró rutin alapművelet.

Visszatérve a párhuzamot kölcsönkérő tárgyra: végső soron a beszéd művelete is összeadás. Szavak összeadása, amelynek végeredménye a mondat. De a szóösszeadásnál nem lehet meghatározó a rutinszerűség, hiszen a beszéd értékét a gondolkodás folyamatossága határozza meg, amelynek gyilkos ellensége a rutin: minden rutinreakció eleve gúzsbakóti a beszédet kizárólagosan a meg határozó gondolkodást. Az alapozó gondolkodást nélkülöző beszéd önnön rendeltetése ellen fordul, hiszen nem gondolatot, hanem gondolatlanságot közvetít. A matematikától kölcsön vett helyértéktörvény azonban mégis cáfolhatatlan alaptörvénye a végső formáját oly sok szubjektív elem közbejöttével elnyerő beszédnek is.

Ilyen értelemben nyilatkozott meg tehát — Shakespeare nyomán — Arany János, nemcsak napjainkig legnagyobb művésze nyelvünknek, hanem a nyelv szellemének mindmáig talán legérzékenyebb értője.

Szavalkuk-e a beszéd?

A régi, múlt századi beszédmód, amelynek alapján Paulay Ede egy kézenfekvőnek látszó törvényt fogalmazott meg, minden bizonnyal arra hagyatkozott, hogy a jellegtelen jelzett szóval szemben meghatározó jelentőségű a jelző, és ugyanígy a birtokos, mert a személytelen birtokot hasonlóképpen egyéníteni. Így alkotta meg Paulay Ede — egy műszó félreértése alapján — a *nyelvtani hangsúly* dogmatikus-apriori követelményét, amellyel Arany János (!) — ugyanabban a korban, s nem a rossz gyakorlatra, hanem a nyelv és a gondolkodás szellemére figyelve — a *szókötési hangsúly* alapelvét helyezte szembe. Tehát nem nyelv-tani hangsúly, eltüntetett jelzett szóval, hanem *nyelvtani hangsúly*, ereszkedéssel *jelzett* szóval, és nem a gondolkodás szellemére, hanem a *gondolkodás* szellemére szeretett volna hagyatkozni, a birtokos szerkezet birtok tagjának ereszkedő (nem pedig emelkedő!) dallamvonalú *kimondásával*, s ha talán nem is sokszor hallhatta így, ő bizonyára így mondta.

(Paulay eszméje talán a másik véglet, a mindenképpen nyelvellenes jelzett szó—birtok kiemelés még rosszabb gyakorlata ellen született; de ennél csak kevéssel jobb a nyelv-tani hangsúly gyakorlata, amely mindmáig uralkodó tünet hivatásos beszélőink körében s mely az egybelottyantott sza-

vak és szóképek garmadáját zúdítja ránk, kondicionáló példahatását már említettük.)

Ha szavaljuk a beszédet, a mondat alkotórészeit nem moshatjuk egybe, beszédünkben a mondat tagjai értékük szerinti önálló életet nyernek. Az erősen szorgalmazott szókezdő nyomaték, amely napjainkban végletesen elburjánzott tünet, olyan monolittá válik, amelynek árnyékában a szóvégek, mondatvégek nemcsak jellegtelenségbe süllyednek, hanem — az indításnál elpazarolt levegőmennyiség okán is — igen gyakran nem is érthetők. „Ujjonganép”, akarta mondani egy Shakespeare-szinkronizáló színész egy filmben, én így értettem: „Ujjonganék”, s jó néhány mondat elsuhant ennek utána figyelmem mellett, mire a valós szöveget kikövetkeztettem. A túlnyomatékoltságot kezdés a legkirívóbban a számnevek közlésénél bosszulja meg magát. „Hatszázhetvennégy” ejtés csak szembeállítás esetén — pl. 574-gyel szemben — jogos dallamménétű, de ha önálló értékről van szó, a záró tag így félreérthetővé válik. A minősítő és birtokos jelzős szerkezetek rendezetlen egybmondása, vagyis egyes gondolathordozó szavak teljes elejtése esetén ugyanez történik: rosszabb esetben értelemhomályosítás, de szerencsésebb esetben is információkorlátozás a következmény.

Még egy példa. Így ejtik: „Vígözvegy”. Mindig, mindenki így, itt nincs kivétel. És talán azzal mentik, hogy „hiszen ez már fogalom”. De hol marad a paradoxon értékű jelzős szerkezet második, és nem kevésbé meghatározó pillére, az *özvegy* szó? Amikor pedig éppen az a fogalom értékű találat a híres operettecímekben, hogy paradoxont mutat fel, s nem egy sápatag sablont. A „Vígözvegy” ejtés csak ennek ellentétével („szomorú özvegy”) szembeállítva, ellentételezve lehet értelemszerű.

(Fónagy—Magdics A magyar nyelv dallama c. műve ilyen esetekre vonatkozóan „debreceeni ejtést” említ, tehát olyan ejtést, amelynek tájnyelvi hagyományai vannak. Nem új keletű jelenségről van tehát szó. De nem szabad, hogy ez megtévesszen bennünket. Tájnyelvi alakulatokban is lehetségesek evolúcióellenes megrögződések, s bármi lenne is forrásuk, a beszéd értelemszerű fejlődését minden olyan irányzat gátolja, amely a nyelvtani hangsúly elvén alapul.)

A szavakat diszkrimináló ejtésmód egyik jellemző példája, hogy a beszélők nagy többsége nem tud mit kezdeni az „ez a” mutatószerkezet rövidített változatának, az „e” szócskának szavallásával. „Elehetetlen fogást” hallva önkéntelenül *ehetetlen* fogást idéz fel képzeletünk, az „e lehetetlen” ejtésmód a lényeges tag kiszorítását eredményezné, s csak kevés jófülű beszélő találja meg az egyetlen célravezető megoldást, a szókép érték szerinti szaválását: „e lehetetlen”, vagyis ejtő és nem emelő irányú árnyalás: dallammal és nem tagolással való jelölése a nem túlnyomatékoltságot kezdés után következő értelemhordozó szónak.

Egyébként, ami engem illet: a „hangsúly” fogalmának használatával, épp e túlnyomatékolás elkerülése érdekében, lehetőség szerint nem élek. Érzékletesebb vezérelvnek tartom a dallamemelés, ill. ejtés fogalmát, hiszen egy dallamvonal mentén sokkal finomabbak lehetnek a differenciáló árnyalatok, s így elkerülhető a diktatórikus, szájbarágó, és mind a hallgatóval, mind a nem elsőrendűnek ítélt szavakkal szemben „antidemokratikus” dallamvezetés.

Végletes megnyilvánulása annak, hogy a beszélő nem meri vagy nem akarja magát a dallamra mint kifejezőeszköze bízni, ha a dallamot t a g o l l á s s a l helyettesíti. Vagyis — mint ahogy az ún. olasz hangsúly egybefüggő szavak vagy szóösszetételek kettévágásával végső soron szószaporítóná válik — az értelmet tagolással súlykolni akaró beszélő m o n d a t s z a p o r í t á s t vét. Az ilyen előadó egy játszi, természetes, magától értetődő hangvétel helyett mindenáron hirdetni szeretné avatottságát, s a hallgató abszolút beavatása érdekében minden vagy majdnem minden szót felmutat, hogy az így darabokra szedett mondat felmutatott szavai aztán külön-külön megcsikorduló, zeneietlen mondatokká rúkkoljanak elő, illetve ilyen mondatokra hulljanak szét. Ez is elsősorban rádiós tünet, a rádiókrónikákban — egyébként lebilincselő intellektusú egyéniségek — szívesen keresik ilyen túlbiztosító módszerrel a hallgató kegyeit. S hallottam már műsorvezető muzsikust is, aki — meglehetősen paradox módon — ehhez a zeneietlen ejtésmódhoz folyamodik. Még riasztóbb, amikor versmondó színész alkalmazza ezt az előadásmódot, elfeledve, hogy mennyire kompromittálja így a költőt, s becüli alá a hallgatót. Az „ahány szó volt, annyi mondat lett” kétes értékű bűvészmutatványát produkáló színész feledi és feledtetni akarja, hogy a vers: a zene és a nyelv határterületén egyensúlyozó műfajzsonglőr, e két birodalom különbözőségét hivatott eltüntetni, ellentétességét föloldani, s ha megszólaltatva akár az egyikhez, akár a másikhoz közelebb kerül, lényegében kioltja önmagát. A prózai beszéd pedig ugyanezzel a módszerrel nemcsak mondatdömpingbe fullad, hanem — a dallamnak valamiféle értelmezéspanik-okozta kiiktatásával — éltető zenei elemeit semmisíti meg. Ennek ellenére gondolkodóba kell hogy ejtsen: az út a befogadót mélyen alábecsülő tagoló beszédőtől a csak indulati töltésű tagolatlanig van-e olyan hosszú a neandervölgyi emberig visszafelé haladva, mint amilyen hosszú a neandervölgyi embertől idáig jövet volt?

A „szavald a beszédet” módszernek vagy akár struktúrának lényegét talán az az alig figyelembe vett törvényszerűség határozhatta meg, amely a beszéd gondolatközlő rendeltetésének s egyben a beszéd rendezettségének alapfeltétele. Ez pedig az új, tehát első ízben említett és az ismételt (vagy magától értetődő) f o g a l m a k közlésének rendszere. Fogalmakról van szó és nem szavakról, ui. valamely szó megisméltélődhet, de új jelentése miatt ekkor is újnak számíthat, mint ahogy egy más szóval ismételt, de már említett fogalom másodjára nem számíthat újnak. A beszéd rendezettségének és gördülékeny földolgozhatóságának ez abszolút törvényszerű feltétele. „Híreket mondunk” után nem mondhatjuk így: „Hiradásunk tartalmából:”. A „hiradásunk” az előző fogalom más szóval történő megisméltélése, és nyomatékolása megzavarja a hallgatóbn épülő logikai folyamatot. „Miért beszélünk magyarul, ha nem beszélünk magyarul.” Itt viszont ugyan ismétlődik a szó, de új fogalmat — jelképes jelentést — tartalmaz, második előfordulásakor nyomatékolása tehát szükségszerű.

A legszemléletesebb példa ismét a számok egzakt világából kínálkozik: Ha az idő mulásáról, a magyar nyelv ereszkedő dallam-szabályának gépiesen engedelmessé, tíz másodpercenként ilyképpen tudósítok:

Huszonegy óra ötvenkilenc perc negyven másodperc

Huszonegy óra ötvenkilenc perc ötven másodperc

végül:

Huszonkét (és nem huszonkét) óra —

— értelmetlenül beszélek, mert épp a mindig újként jelentkező információt rejtem el újra meg újra hallgatóm előtt. A látszólag jelentéktelen példa ellenkező megoldásával — az értelmezőn informáló megoldással — lehetséges a legplasztikusabban szemléltetni az új és az ismételt, a magától értetődő és a figyelmet igénylő információk közlésének egyedülvalóan alapvető rendszerét:

Huszonegy óra ötvenkilenc perc negyven másodperc

Huszonegy óra ötvenkilenc perc ötven másodperc

végül:

Huszonkét (és nem huszonkét) óra.

A fenti példa a világosan rendezett beszédnek jelkép erejű példája is lehet, hiszen az ismételten közölt számok kiemelése azok értelemszerű elejtése helyett a szöveg értelemszerű befogadásának jellegzetes megnevezítése. Ismét a matematika egzakt világa kölcsönzött tehát szemléltető igazodási pontot, de szemléltethet a kőműves munkája is: ahogy a fal az egyes téglák egymáshoz illesztéséből áll össze, hasonlóképpen épül fel az információ teljessége is. A téglá, amely változtat, mindig az új, a helyére utóbb kerülő. (Bergson: „Minden jelen pillanat magába foglalja az egész múltat, és valamit ad hozzá.”) *Időművés-törvény*-nek nevezhetném önkényesen, amely a rutinra épített beszéd ellen fogalmazható meg, s amely első pillantásra ellenkezik a magyar nyelv dallamkövetelményével, ha a jelölések kiemelő és nem ejtő differenciálás segítségével jönnének létre.

(Ebben az esetben nyelvünk dallamigényeit a szavak fordított sorrendjével elégíthetnénk ki a leginkább gondmentesen, a fenti példában szereplő információ végétől visszafelé haladva — ez azonban megvalósíthatatlan megoldás a mi nyelvünkben: beszédünk szórendigényével is foglalkozva erre majd még kiterünk. Idegen nyelveken azonban mindez könnyen megvalósítható: a nem magától értetődő, új fogalmak kiemelése érdekében hozza előre minden bizonnyal egy dátum közlése esetén szinte minden idegen nyelv a napot, csak utána következik a már ismertebb hónap, s legvégül a még ismertebb, a már megszokott év. Furcsán paradox tény, hogy e nyelvek legtöbbször dallam-törvénye ugyanakkor nem ilyen sorrendet ír elő.)

A gondolatpárti beszéd térfoglalását nehezíti, hogy az írói szándékok és hangzási követelmények jelölésére nincsen megfelelő kódrendszerünk, s ez a tény azzal a sajnálatos következménnyel jár, hogy beszédünk rendezése értelmes segédeszközök híján elvégzendő feladat. De ezt az aligha leküzdhető nehézséget nálam minden bizonnyal érzékletesebben fogalmazza meg Illyés Gyula, amikor ezt írja nemrég megismert naplójában 1974. március 31-én:

„Amikor — teljesítménye végén — Goethe már a »Mehr Licht«-et is elmondta, vagyis már vakult és némult, újjával írt a dunyhára, gondosan kitéve — megfigyelték — az írásjeleket. Hogy a költő elhagyhatja a verséből az írásjeleket, azt Apollinaire kezdte el, illetve újította föl 1910-ben az *Alcools* című kötetében, mert hisz a kódexek verseiben sincs központozás. Ez a századelőn a levegőben volt. Ady sem írt le felkiáltójelet. Összefügg ez még az impresszionizmussal is: éles vonalak helyett összerosódás. És mintha a zongorából kiszerezelnék a pedált.

Nekem az eddig meglevő írásjel is kevés. Ötletesnek — az udvariasság egy fajtájának — tartom, hogy a spanyolok a kérdőjelet a mondat elején is kiteszik. Irigylem a zeneszerzőket, akik a hangjegyek közé annyi árnyaló jegyet iktathatnak be, és még a vonal fölé is odairhatják: *allegro*, *lento*, *parlando*. Igen, van, amikor a verssor, az ütem fölöslegessé teszi a vesszőt, a pontot. Az lenne mégis a boldog kor, ha szövegünk margójára mi is egyszerűen csak odakanyaríthatnánk: *kacagva*, *fölháborodva*, *zokogva*. Újítók, korszerű írásjeleket! De az olvasók fejébe is.”

Az olvasók fejében azonban — és ez már a magam tünődése megint — korszerű írásjelek csak akkor születhetnek, ha az érzékenyen szavaló, a nyelven lebegve beszélők az olvasókat (hallgatókat) ilyen jelekre kondicionálják.

A beszédpárti szórend

Az időmúlástörvény-ellenes, vagyis a rendezetlen, szétszórt beszéd szétszórja a beszéd hallgatójának figyelmét, s vagy nem jut el hozzá mondandóknak veleje, vagy — ha ez módjában áll — egyik-másik mondatunk megismétlését kéri tőlünk. De ami ennél elgondolkoztatóbb: a rendezetlen beszéd hígabb fogalmazást tesz szükségessé, hiszen csak mankó- vagy töltelék-szavak beiktatásával informálhat kielégítően. Mindenképpen úgy summázható, hogy a rendezetlen beszéd drága időnkét pazaroltatja, az idő pedig mégis csak mindennél konvertibilisebb valutánk. Mentségünkre mondhatjuk, hogy a töltelék-szavas, kertelő stílus forrása a több évtizedes, rendre kötelező gyakorlat, hogy a lényeg vagy az igazság nem kimondható, csak körülírható, ajánlatos fölhígítani, hogy mellébeszélésünk ne legyen olyan szembeötlő. S az elkenő szándék beidegzettsége teszi lehetővé még ma is, hogy legalább mondataink dallama legyen célratörő, rendeltetészerű.

A szöveg egyértelmű továbbításában a szöveg írója kottaszerű jelekkel aligha segíthet, de segíthet a gondolattámogató, végső soron beszéd-támogató szórendformálással, az akusztikumot támogató szórenddel (mint ahogy a célszerűtlen szórend szinte mindig az akusztikum szférájában lepleződik le).

A mondat, ill. mondatrész elejére szerkesztett kiemelendő új fogalmak mindenképpen könnyítik a beszélő dolgát. Könnyíti az is, ha nem természet-ellenes olasz- vagy névelőhangsúlyokkal kell beszédét színeznie, de ehhez szükséges, hogy a szöveg írója már eleve érdekes, figyelmet lekötő stílusban szerkesszen. Ilyen stílussajátosság, ha monotóniához vezetve nem csengenek össze az egyes mondatrészek végződésai, vagy ha az egymást követő mondatrészek különböző szófajú és végződésű szavakkal végződnek; így az igével végződő tagmondatot nem követi másik, ugyanúgy végződő tagmondat, s az egyik mondatrészben kiemelt szófaj a következőben elejtettként bukkan fel újra; megfordítva ugyanígy történik, s mindez a gördülékenyebb, élvezhetőbb hangzás érdekében. Beszédterhelő szórendben írom ide az előző bekezdés első mondatát: „A szöveg egyértelmű továbbításában a szöveg írója kottaszerű jelekkel aligha segíthet, de a gondolattámogató, végső soron beszéd-támogató szórendformálással segíthet.” Ez így a tagmondatzáró hangzás és a tagmondatzáró szó ismétlődése, egybecsengése okán is egyhangú, az érzékeny beszélő pedig keres — és szinte kivétel nélkül talál — megoldást arra, hogy a lényegbevágó közlendője ellen ereszkedő és szürkülő mondatot erőszakosan „megszínezzé”.

Szabályozhatatlan dolgok dogmaizú szabályai ezek? Útkeresés aligha lehet dogmaizú. Ha egy szöveg szerkesztője — az író — a stílus szuverén természetének szellemében a tolmácsolás megkönnyítésére nem terjeszti ki a figyelmét, az előadás szerkesztőjének, az interpretátornak akkor is fogyaszthatóan kell táalnia a szöveget. És ez a magárahagyottság mindenképpen figyelemre méltó mentsége a több okból is elmarasztalt és elmarasztalható előadónak. Mert az elmondottakból az a tiszteletre méltó tény következik, hogy a hajlíthatatlan író szuverén nagyhatalom, a beletörődő vagy meghunyászkodó előadó pedig jó, ha nem gyarmat.

De van egy olyan területe az előadásnak, ahol nincsen külön író, és nincs külön előadó: a megszólaló maga fogalmaz. És a nyelv egyre inkább észlelhető visszafejlődési tendenciái ebben a szférában, az élőbeszédbeli fogalmazás síkján újabb és újabb tünetekkel nyugtalanítanak. Lustaság, hanyagság, divatosságra törés okán hagyományos törvények változnak meg, és nem kevés finomító, differenciáló elem elsorvad. Közhelyszerű a jelenség emlegetése, de ebbe a tünetcsoportba tartozik a *hol?* kérdésre adott *hová?* válasz (— *Hol lakik? — Itt, ebbe a házba.*), tehát a *-ban, -ben* rag végződésének erőszakos lecsípése. Hasonlóan elterjedt a személyre vonatkozó *aki* névmással utalni intézményre, szervezetre, elvont fogalomra: „Az a munkaerő, aki . . .”, tehát a személyt a tárgytól megkülönböztető változat (*ami*) lassú elsorvasztása. Vagy gondoljunk a gondolattól elszakadó, pontatlan fogalmazás egyik másik jellemző jelenségére: gyakrabban helyezük hazánkat Középkelet-Európába, mint Kelet-Középeurópába, holott az előbbi sávmeghatározás inkább Moszkva vidékét idézi. A fölbillentett szórend nem csak megbillenti: olykor föl is billenti a gondolatot.

A beszédkertész bánata

Régi tapasztalat, hogy a rossz struktúrák nem azonnal, sokszor akár évtizedek múltán rombolnak. Ha a távlatok borulátón megítéltek is, aligha kétséges, hogy nyelvünk sokkalta gazdagabb, mint ahogyma általában beszéljük. Egy nyelvet gazdagítani pedig nem a dallam fölborításával (olasz hangsúly) vagy megszüntetésével (tútagolás) lehet, hanem a vasport mágnesként elrendező differenciálással: a gondolattól irányítottan megemelt vagy elejtett, élénkített vagy halványított szavakkal és szóképekkel. Ezen a nyomvonalon haladva válhat természetessé a tömörségével gazdagodó nyelv és az első hallásra világos beszéd, amely gondolat és közlés, írott nyelv és hangzó nyelv szerves kölcsönhatásán alapul. Eszménye az Arany János-i tömörség és világosság lehet, amely a 19. században fogant, de talán csak a 21. században teljesezhet ki.

De addig még módosítani kellene egy bizonyos társadalmi méretű beidegződésen: a beszédkertész hiába szeretné a növényeire, ha a Dunába kénytelen locsolni a vizet. Amíg ugyanis a nyelvművelőknek (tehát a „nyelvművelteknek”) meglehetősen sok megszólalási fórumuk van, amelyeken idológiájukat kifejthetik, a nyelvműveletleneknek és félművelteknek egyetlen hasonló fórumuk sincs; fórumuk, amelyekre megidézve tevékenységüket menteni-magyarázni próbálnák, vagy ami ennél is tanulságosabb lenne: megismertetnének ideológiájukkal (hátha van ilyen). A hibák elkövetői olyanok nálunk, mint a bűnök elkövetői, vagyis amilyenek általában a mi kis felelőseink: mélyen hallgatnak, s akkor se válaszolnak, ha kérdik őket. Pedig sorsdöntő lenne tudni,

hogyan egy-egy vétségük mennyire volt tudatos, és ha tudatos volt, vannak-e esetleg figyelemreméltó indokolásaik. Ezek híján a beszédkertészek csupán találgatásokra szorítkozhatnak az egyes jelenségek okait-magyarázatait illetően.

Akadnak természetesen, és nem is elenyésző számban, jó példák is, és egy óhatatlanul szubjektív megítélésen is alapuló dicsőséglista hevenyészett összeállításától csak a sértő kifejezésektől való félelem tart vissza. De a kiábrándító példák száma egyre gyarapodik; a név szerint való emlegetés itt meg egyenesen veszélyes: ma már mégis inkább a megegyezések, mintsem a pellengérek és szégyentáblák korát kellene élnünk.

Így aztán az igazán célravezető nem valamiféle névsorolvasás, hanem csakis egy jól működő vitafórum lehet; az erre való meghívás már inkább képzelhető el önkényesen, alkalmyszerűen. A Napzárta, a 168 óra, és más népszerű televízió- és rádióműsorok újabban megidéznek és kérdőre vonnak politikusokat, közéleti személyiségeket, ha azok elrontottak valamit — de nem tudok arról, hogy olyan személyiségeket, akik a nyelvet rontják és hovatovább elrontják, egyszer is megjelentek volna ilyen fórumon. Nyelvtani ideológia, védekezés, vita máskülönben is csak feltételezett van („Mi ugyanis színesítünk, gazdagítunk, élőbb megszólalásra törekszünk”), de mögötte mozdíthatatlan ön-elégültség, fölkészületlenség, nemtörődömség sejlik. Mindezt a számos protestálás visszhangtalansága tanúsítja; megszívlelésnek pedig a leghaloványabb jele sincs.

Beszédünk állapota is nemzeti ügy, és még csak nem is olyan sokadrendű. És bár egy fentebb már említett példát most szóról szóra ismételek meg, de mivel új összefüggésben ismétlem, kérdésem mégis nyomatékosan szóljon: Miért beszélünk magyarul, ha nem beszélünk m a g y a r u l ?

(Nota bene: a két azonos szó, de nem azonos fogalom között is finom szintkülönbséget, hangfokvélkülönbséget sejtetek meg — és bízva bízom abban, hogy csakugyan ilyen gondolatközpontúan beszélünk majd valamikor az elkövetkező században.)

Török Tamás

IRODALOM

- Arany János: Visszatekintés. A szórend. Összes művei XI. kötet. Akad. K. 1968.
 Deme László: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.
 Deme László: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kiadó, 1975.
 Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, 1966.
 Fónagy Iván — Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, 1967.
 Gáti József: A versmondás. Gondolat, 1965.
 Grétsy László: A szónoklás tan főbb kérdései. TIT Orsz. Közp., 1970.
 Hernádi Sándor: Beszédművelés. Tankönyvkiadó, 1976.
 Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
 Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető Könyvkiadó, 1974.
 Révai Miklós: A magyar szép toll. Akadémiai Kiadó, 1973.
 Török Tamás: Beszédtrendezés. RTV Szemle, 1979/3. (69—75).
 Török Tamás: Hangzás és gondolat. Élet és Tudomány 1982/32. (998—999).
 Török Tamás: A versmegszólaltatás három lépcsője. MRT Újság, 1980. nov. 28.
 Wacha Imre: Beszéljünk a beszédéről. Kossuth Könyvkiadó, 1981.

A rádióhírek kommunikativitása

(A rádióhírek megfogalmazásáról és mondhatóságáról)

1. A rádió híradásainak vizsgálatakor természetesen a tartalmi és funkcionális elemzésnek kellene az elsődlegesnek lennie: milyen gyors, mennyire részletes, pontos, kielégítő, megbízható stb. a rádió hírszolgálat. Valóban lényeges információkról tudósít-e, „valódi” híreket mond-e vagy csak ál- vagy pszeudohíreket, azaz formailag híreket, tartalmilag csak szavakat, és az információt rábízva a másodlagos üzenetekre, a tartalomelemzésre (azáltal, hogy mit és mikor hoz a hallgató tudomására).

Azt is érdemes lenne megvizsgálni, kinek, kihez szólnak a hírek. Az átlagos rádióhallgatóhoz-e vagy a beavatottakhoz? Olyan érzésem van, hogy főleg ez utóbbiakhoz, mert néha nagyon alapos politikai ismeretekre van szükség az utalások stb. megfejtéséhez.

Az ilyen elemzés elvégzése azonban nem a nyelvész feladata. Ő legfeljebb azt vizsgálhatja, hogy a mit a rádió hírszolgálat az éter hullámain el akar juttatni a hallgatókhoz, az nyelvileg — a tartalmat hordozó és közvetítő nyelvi forma tekintetéből — megfelel-e egyrészt a célnak, másrészt a funkciónak, harmadrészt a nyelvi-nyelvhelyességi szabályoknak, főleg pedig a kommunikációs helyzetnek.

Ha ilyen megközelítésből nézzük a rádióhíreket, még mindig marad annyi szempont, hogy egy-egy korlátozott terjedelmű dolgozatban szinte lehetetlen átfogó és minden (nyelvi) szempontra kiterjedő elemzést belezsúfolni, de még csak néhány példán megvilágított véleményt is kifejteni.

Ha terjedelmi és egyéb okokból az elemző korlátozni kénytelen a vizsgálati szempontokat, még akkor is több lehetőség közül kell választania. Mondhat általános véleményt hosszabb-rövidebb időszak (pl. egyetlen nap) híradásainak elemzése alapján, és kihegyezheti ceruzáját nyelvi, stilisztikai, mondatszerkesztési hibák, erények keresésére.

2. Magam egy teljes nap híradásai és kiegészítő gyűjtés, valamint több mint húsz évi rádiós beszédoktatói tapasztalat, sok más elemzés (vö. a Nyelvészet és tömegkommunikáció című TK-Membrán kiadvány első kötetével) alapján arra próbáltam tipikus példákat felsorakoztatni, hogy — a híradások hatékonyságának jobbítása érdekében — bemutassam: milyen nyelvi, szövegalkotási gátjai vannak annak, hogy a hírek tartalma — abban a kommunikációs helyzetben, amelyben a rádióhírek realizálódnak — hatékonyan, azaz megjegyezhető és könnyen érthető módon jusson el a befogadóhoz: a célzott partnerhez, a hallgatóhoz. (A kettő ugyanis nem mindig azonos!)

Vizsgálatom központjában tehát a rádióhír kommunikativitásának szempontja áll: s e tekintetben is az, hogy mennyire könnyíti meg vagy mennyire nehezíti a megszólaltatást és a befogadást a rádióhírek megszövegezésének módja. A nyelvi helyesség kérdését csak akkor érintem tehát, ha kommunikációs szempontból van valami jelentősége.

Ennek érdekében mindenképpen szólni kell arról a sajátos kommunikációs — pontosabban információs — helyzetről, amely a rádió híradásait jellemzi, melyben a hírek elkészülnek — megíródnak — és elhangzanak. Formáját tekintve ez „kevert kommunikációnak” tekinthető. Formailag ugyanis csaknem totális kommunikáció, mert a verbális és nonverbális csatornán

(azaz a szavak, a nyelv, a szöveg síkján és a hangzás síkján) egyszerre zajlik le. (Ennél „totálisabb” a tévébeli kommunikáció, ahol is a szöveg és hangzás mellé még látvány is társul.) Gyakorlatilag azonban ez is csak egyirányú, közvetett kommunikáció, sőt inkább információ, mert az „adók” (hírszerkesztő-hírfogalmazó és a hírolvasó), valamint a „vevő-címzett” (azaz a hallgató-néző) között nincs közvetlen kapcsolat: a „közlemény” csak egy irányban halad: az „adótól” a „vevő” felé (több értelemben is használva mindkét szót), „visszabeszéd” tehát nincs.¹ Ebből az is adódik, hogy a közvetett (csak verbális) kommunikáció szabályainak-igényeinek megfelelően verbalizálni kell vagy kellene (szavakban is ki kell vagy kellene fejteni és pontosan meg kell vagy kellene fogalmazni) mindazt, amit a valódi közvetlen és totális kommunikáció során a nonverbális eszközök hoznak a partner tudomására. S elmarad a vevő közvetlen visszacsatolása is. Tudjuk azt is, hogy a rövid a hírmondásra szánt idő, így hát rövid időbe, de nem okvetlenül rövid szövegbe sok információt kell belezsúfolni. Azt is tudjuk, hogy a híradás két lépcsős: hírárás-szerkesztés (az első lépcső) és hírmondás (a második lépcső). Más szóval: a híreket valaki (a hírszerkesztő-fogalmazó) megírja (és összeállítja a hírblokkot), és valaki (vagy a szerző, vagy a műsorvezető, vagy a bemondó) felolvassa.

A hírek tehát először verbálisan és az írott kódnak megfelelően fogalmazódnak meg, majd egy későbbi időben akusztikus kódra áttéve hangzanak el. A hírközlés tehát nem szinkron, nem is szimultán tevékenység és folyamat, mint a közvetlen kommunikáció, hanem időben késleltetve lezajló és többszereplős folyamat. És mind a többlépcsős jelleg, mind a többszereplős jelleg fontos a mi szempontunkból! Ugyanis ebből a kommunikációs (de antikommunikatív) helyzetből, folyamatból és vevőjárából több, a kommunikációt megnehezítő (antikommunikatív) következmény adódik.

2.1. A hírárás és szerkesztése. A hírek a hírügynökségek stb. jelentéseiből írott formában — nagyon gyakran hevenyésztett fordításban, tehát nyelviileg erősen — érkeznek a rádió hírszerkesztőségébe. Ezekből válogatja össze és fogalmazza meg a hírszerkesztő az adásba kerülő hírt. Ez a „fogalmazási” folyamat is kétlépcsős és írásos tevékenység: a hírszerkesztő átolvassa a beérkezett híreket, értelmezi (azaz dekódolja) őket, majd azt, amelyiknél ezt szükségesnek látja, átírja (átkódolja); amelyiknél erre nincs szükség, azt változatlan nyelvi formában hagyja. (Erre, vagy legalábbis ilyesfajta nyelvi-szerkesztői tevékenységre utalnak azok a betűjelek, melyeket egy-egy hírblokk különböző híreinek fejlécén látunk. Hogy egy híren belül a fejlécen több jel is van, az azt jelzi, hogy egy-egy hírblokk híreinek megszövegezése nem egyetlen, nem az ügyeletes hírszerkesztő szövegalkotása — teljes egészében.)

Az „újrakódolás” írásos tevékenység. A hír írója a közleményt az írásos fogalmazás szabályai szerint írja-fogalmazza meg (újra), csak a mondanivalóra, tartalomra és a lehetőleg tömör nyelvi formára ügyel, hogy

¹ Ezekről és a kommunikációs helyzetekről, meghatározóikról lásd: Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció (szerk.: Grétsy László). Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985. 1: 48—66.; uő.: A kommunikáció alapformái, A közéleti beszéd meghatározó tényezői. In: Retorika — Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből (szerk.: Wacha Imre). Kossuth Könyvkiadó, 1987. 12—30, 89—94, Módszertani Füzetek, 1985/2—3. sz. 32—43.

mondатаi röviden, tömören, pontosan fejezzék ki mondandóját. Eközben azonban „megfelelkeznek” arról, hogy szövege nem papíron kerül (valódi) címzettjéhez, s arról is, hogy (valódi) címzettje nem az olvasó, mégcsak nem is a felolvasó, hanem a hallgató, akihez akusztikus formában jut el a közlemény, mégpedig úgy, hogy a leírtak egy későbbi időpontban szólalnak meg. A megszólaltatás szempontjából *m a j d n e m* mindegy, ki szólaltatja meg, saját maga-e, vagy hírolvasó bemondó, vagy műsorvezető. A későbbi időpont és a felolvasó felkészülési ideje azonban lényeges!

A hír szerkesztője írásos tevékenységet folytat (még akkor is, ha gépbe diktálja a szöveget). Sorra fogalmaz, nem elhangzási időre. Arra törekszik, hogy tömör legyen: az írásosság szabályainak megfelelően rendszerint „balra bővít”: azaz feszes, tömör szószerkezetekbe sűríti mondandóját. (Ezeket a „balra bővítő” szerkezeteket a későbbiekben mutatom be.) Lehetőleg kerül a terjedelmet növelő mellékmondatos szerkezeteket, melyek *sorok számát tekintve megnyújtják* a szöveget. Az írásos fogalmazás közben ezért megfelelkezik arról, hogy ezeket a „feszes, szimultán szerkezeteket” elmondani is nehéz (legalábbis hangi bravúrt kíván megszólaltatásuk), és megérteni is nehéz: a hallgató nehezen tudja őket követni füllel-értelemmel. Sokkal könnyebb mondani és megérteni a nem túl bonyolult mellékmondatos szerkezetű hírmondatokat!²

2.2. A hír megszólaltatása. A megírt, megszerkesztett hír-(blokk) a felolvasóhoz (a megszólaltató hírszerkesztőhöz vagy bemondóhoz) kerül. Ennek feladata, hogy a leírt szöveget dekódolja (átolvasva tartalmát, mondandóját, szerkezetét, nyelvi formáját „megfejtse”, megértse), majd áttegye akusztikus kódra (azaz értelmesen, stílusosan megszólaltassa — és ne csak felolvassa vagy hangosítsa). Ez időigényes és nehéz munka még akkor is, ha a szerző saját maga olvassa fel saját szövegét. Mert egyrésztől kihűlt benne a közlési „indulat”, elidegenedett saját írásától, ráadásul a szöveg írott nyelvezete nem felel meg mindig a beszélt nyelvhasználatnak.³ Még nehezebb a dolog, ha más szerző írását kell megszólaltatni — s ráadásul az írás nem is szép külalakú, mint a hírek nagyon gyakran, s helyesírása sem teljesen egyértelmű. A de- és átkódolónak először a tartalommal, szerkezettel, majd az ő nyelvi rendszerétől idegen nyelvi formával kell megbarátkoznia, ahhoz kell a szövegnek-tartalomnak és a hírmondás stílusának megfelelő — adekvát — akusztikus formát megkeresnie. Erre pedig kevés idő áll rendelkezé-

² A kérdést nem részletezem. Többször írt róla Deme László. Pl.: Szórendi problémák az értekező prózában. In: Műszaki Nyelvőr 1964. 114—35; uő.: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90: 275—89; uő.: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90: 392—404; uő.: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971.; uő.: Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj, 1971. 852—62; uő.: A rádió hangjáról. RTVSzle MRT TK VI. évf. 1. sz. 147—54; uő.: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 116—51; uő.: A rádióban elhangzó beszédéről. MRT TK Tanulmányok VIII. évf. 4. sz. 1976; uő.: A rádióhírek szövegezése és elmondása. MRT TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések 1978. X. évf. 1. sz. stb. — Ide tartozik Békési Imre számos olyan cikke, mely a különböző terjedelmű szövegek, beszédművek szerkezetét elemzi. Ezek tanulságait, tapasztalatait összegezi A gondolkodás grammatikája — Szöveg- és mondat-szerkezeti elemzések (Tankönyvkiadó 1986.) című könyve. Ebben a kérdéshez kapcsolódó cikkeinek adatai is megtalálhatók. — Ugyancsak több tanulmány foglalkozik a kérdéssel A rádióbemondó beszéde (MRT TK, 1973) és a Nyelvészet és tömegkommunikáció című kötetekben is.

³ Lásd az előző jegyzetben említett műveket, a magam már idézett munkáit, valamint a 6. jegyzetben közölt cikkeket.

sére. Különösen nagy gondot jelent ez akkor, ha a hírek nyelvezete nem felel meg a beszéd követelményeinek, ha nehezen kimondható, nehezen megfejtethető „tömör” mondatokból áll a hír. S különösen akkor, ha egy-egy hírblokkban több nehezen megszólaltatható, ún. szimultán szerkezetű hír(mondat) van. A beszélőnek ugyanis először a szemével kell szételemeznie-összefognia — önmaga számára — a bonyolult, hosszúra sikerült szószerkezeteket, azután a hallgató számára hanggal-dinamikával (hangerővel, hanglejtéssel, ritmussal) kell felfoghatóvá tenni őket.⁴ Ennek következtében azonban megnehezül a helyesen kiemelő értelmezés, mert a nyelvi forma és a biztonságra törekvő olvasás miatt kiegyenlített, összeszűkített hangterjedelemmel és dinamikával hangzik el a közlemény. Ezt a hallgató nehezebben tudja követni, mert figyelme egy pillanatra sem pihenhet meg, hiszen a beszélő a hosszú szószerkezeten és a feszes mondaton belül egy pillanatra sem ad „fogódzót” s ezáltal nem „engedélyezi” sem önmagának, sem hallgatójának a figyelem lankadását, a megpihenést. Sem a beszélő, sem a hallgató nem tudja „rövidre zárni” a közlést, a megkezdett gondolat nem fejeződik be, hogy az ún. „hozzátoldó” információnak adja át a helyét, hanem „végehallhatatlanul” sorakozik egymás után.

Ez a tevékenység azonban nehezen fog sikerülni a beszélőnek. S nem is hozza meg a várt vagy kívánt eredményt még a közlemény sikeres átkódolása esetén sem. Egyrészt a hosszú szószerkezeteket önmagukon belül is tovább kell tagolni. Ez pedig nagy figyelmet, finom árnyalást kíván a beszélőtől. Korábban pedig ugyancsak tőle a szószerkezetnek szerkezeti elemzését, tagolását és információértékbeli súlyozását: azt kell felismernie, hogy a szerkezet melyik tagja hordozza a fontos(abb) (rész)információt, mert ennek megfelelően kell hangsúlyozni. (Az előbbi grammatikai tudást, nyelvtani ismereteket igényel, az utóbbi alapos tárgyi tudást, naprakész tájékozottságot az események múltjában, jelenében.) Ráadásul a „balra bővített szerkezet” rendszerint „alászerkesztett” szerkezet is. Ez azt jelenti, hogy egyes elemei a mondat fő információs síkja alá kerülnek. Ennek következtében ezek nagyon gyakran vagy elhangsúlytalanodnak, vagy túlhangsúlyossá, vagy pedig agyonhangsúlyozottá válnak (mert a felolvasó — biztonsági okokból — nem mer vagy nem tud kellően árnyalni a hangjával).⁵ Igaz, hogy az ilyen szószerkezetes szerkesztésmód gyakran egyszerű és viszonylag rövid vagy csak egyszeresen összetett mondatokat eredményez. De ezek csak formailag egyszerűek. Valójában azonban nehezen követhető, mert a „főnevesített” szószerkezet „nem akar végetérni”. Náluk könnyebben mondhatók és kommunikatívabbak még — az alá és fölrendelt tagmondatokat tartalmazó — többszörösen összetett mondatok is, mert ezekben az információdarabok szukcesszívan következnek egymás után. Az így sorakozó nyelvi elemek ott maradnak, helyezkednek el a mondat első információs síkján. Ráadásul az ilyenkor „kötelezően” használt kapcsolóelemek (kötőszók, utalószók, mutató névmások, személynévszók stb.) megkönnyítik a hallgatónak az előre- és visszakapcsolást.⁶

⁴ Vö. Deme László i. m. Szónokok, előadók kézikönyve, i. h.; valamint uó.: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. Magyar Fonetikai Füzetek 3. 1979. 7–13. MTA Nyelvtudományi Intézet.

⁵ Lásd az előző jegyzetet.

⁶ Vö. Yngve, Victor H.: A mélységhipotézis. In: A nyelvtudomány ma. (Szerk.: Szépe György.) Gondolat, 1973. 441–458; Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Beszélt nyelvi tanulmányok. (Szerk.: Kontra Miklós.) Linguistica Series A. Studia et dissertationes, I. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 76–89.

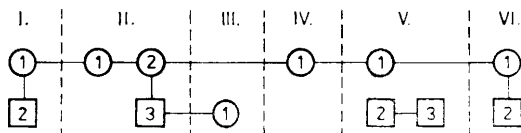
A magyar nyelvű hallgató — talán a nyelv természetéből adódóan —, egyébként sem szereti a sokelemű szószerkezeteket. Négyelemű szerkezetet meg tud jegyezni. Még az öt-hat elemű szerkezetet is képes követni — bár nehezen —, de az ennél hosszabbakat már nem. Különösen akkor, ha nem tartalmaznak mellérendelést, azaz párhuzamos szerkezeteket, vagy pláne, ha nem tagolhatók kisebb, de arányos egységekre.

Ráadásul az élőszóbeliség is ezt a szukcesszív szerkesztésmódot kívánja és mutatja is (a spontán beszéd vizsgálata hívta fel erre a figyelmet). Vagy a sorozatos mellérendelő összetett mondatokat, vagy a ritmikusan szerkesztett vegyes összetett mondatokat, vagy a sorozatosan „hozzátoldó” jellegű alárendelt mellékmondatos szerkesztésmódot.⁷

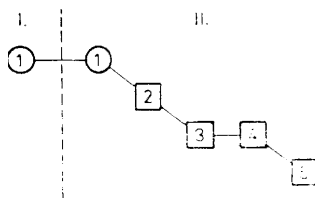
Korántsem a spontán élőszóznak ezt a zavaros szerkesztésmódját akarom propagálni. Sokkal inkább ennek nemesített megfelelőjét; azt, amit a 8. jegyzetben bemutatott néhány rádióhír — és annak mondat- és szövegágrajzai tükröznek.⁸ Ezek ugyan — mint az ágrajzok is mutatják — formailag sokkal

⁷ Az ilyen szerkesztésmódra l. Deme László és Yngve már említett cikkeit. A bennük foglaltakat látszanak igazolni azok az ágrajzok, melyek a gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott spontán beszédanyagának megnyilatkozásai alapján készültek: Wacha Imre: *Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz*. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Szerk.: Kontra Miklós.) *Linguistica Series A. Studia et Dissertationes* 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 102–58, kk. 132–47.

⁸ (I.1) Az *ENSZ főtitkár személyes megbízottjának* is menekülnie kellett, (2) *amikor* az izraeli biztonsági erők könnygázt vetettek be egy Nablusz környéki menekülttáborban az újabb zavargások megfékezésére. (II. 1) *Goulding* hivatalos engedély nélkül kereste fel a települést, (2) *és* már egy órája járta az utcákat, (3) *amikor* a közelében fiatal arab tüntetők összecsaptak a karhatalommal. (III.) A katonák *ekkor* vetettek be könnygázt és gumilövedékeket. (IV.) A *diplomata* később élesen bírálta a megszállt területen alkalmazott erőszakot. (V.1) *Közben* az izraeli külügyminiszter megismételte *azt* a nézetét, (2) *hogy* meg kell előzni a helyzet súlyosbodását, (3) *és mielőbb* politikai megoldást kell találni a tiltó hullám lecsillapítására. (VI. 1) Samír kormányfő és Rabino hadügyminiszter viszont *azt* követeli, (2) *hogy* előbb az arabok vessenek véget a megmozdulásoknak (1988.

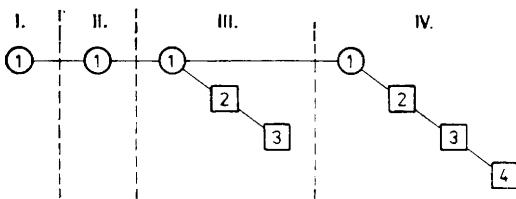
I. 16. K-20). (I.) Japán — a két nagyhatalom rakétaszerződésétől függetlenül — folytatni akarja fegyverkezési programját. (II. 1) *Ezt* Takesita miniszterelnök közölte, (2) *miután* az ellenzék a parlamentben fölvetette, (3) *hogy* az egyezményt figyelembe véve meg kellene változtatni a korábban jóváhagyott terveket, (4) *és* nem szabad engedni, (5) *hogy* a japán védelmi kiadások egy százalékánál nagyobb arányban növekedjenek” (1987. XII.

10. K-22). (I.) A kambodzai ellenzék vezetője váratlanul lemondta januárra és áprilisra tervezett újabb megbeszélését a Népi Kambodzsa miniszterelnökével. (II.) *A két politikus*

bonyolultabbak, mint az utánuk hasonlóan bemutatott ötmondatos hírósszefoglaló. Ennek egészen egyszerű mondatai vannak — mint ezt a mondatoknak az ágrajza is mutatja, és a mondatlanc összefüggései is igazolják —, mégis az újsághír (a hírósszefoglaló) — ha felolvassuk — a benne lévő bonyolult szó szerkezetek miatt szinte követhetetlen a hallgató számára. (Egyébként a mondatszerkezetekkel kapcsolatos megjegyzéseinket számos kísérlettel is igazoltuk.) A bemutatott rádióhírek a bonyolult mondatszerkezetek ellenére azért is kommunikatívák, mert a mondatokban sok — a szövegkohéziót biztosító dőlt betűs — kapcsolóelem. Ezeknek csak kapcsoló funkciójuk van, s — mint

a mult héten állapodott meg a további megbeszélésekről. (III. 1.) Megfigyelők szerint Szihanuk döntése mögött az áll, (2.) *hogy* a vele szövetséges polpotisták nem akarják, (3.) *hogy* kizárólag a herceg folytasson párbeszédet a phom penhi vezetéssel. (IV.1.) Szihanuk egyébként a Hun Sennek küldött táviratban *azt* hangoztatta, (2.) *hogy* a rendezés feltételeként Vietnammal köteleznie kell magát: (3.) [hogy] valamennyi csapatát kivonja Kambodzából, (4.) *amint ott* megalakul a 4-párti koalíciós kormány (1987. XII. 10. K-22).

Az ötmondatos hírósszefoglaló:

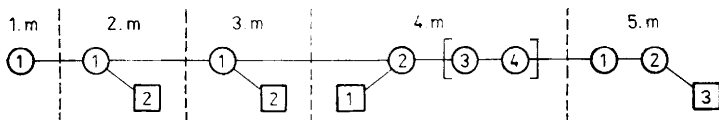
[1] (1) Mind Nicaragua, mind az Egyesült Államok élénk diplomáciai tevékenységét folytat a június 25–26-i guatemalai–középamerikai államfői találkozó közeledtével. (7 vagy 9 szavas szerk.)

[2] (1) Daniel Ortega ... bejelentette, (2) hogy a nicaraguai kormány nevében levelet intézett a közép-amerikai konfliktus politikai rendezését szorgalmazó nyolc latin-amerikai ország elnökéhez. (Kilencszavas, akusztikailag három egységre tagolható alárendelő szó szerkezet.)

[3] (1) A levél — mondta Ortega — azt a nicaraguai álláspontot fejezi ki, (2) hogy Guatemalában a közép-amerikai feszültség enyhítését előmozdítani hivatott Costa-Rica-i béketerv megvitatásának (8 szavas alárendelő szó szerkezet) összhangban kell lennie a térségbeli válság tárgyalásos megoldását célzó Contadora-békekezdeményezésekkel. (7 szavas alárendelő szó szerkezet.)

[4] (1) Bár Nicaragua megfelelő tárgyalási alapnak tekinti Arras Costa Rica-i elnök tervezetét (2), érthető a sandinista kormány óvatossága [(2a) az, hogy]: (3) Habib amerikai elnöki különmegbízott jelenleg sorra járja a Nicaraguán kívüli közép-amerikai országokat, (3) és az Egyesült Államok által szavakban ugyan támogatott, valójában nem pártolt Arras-tervről folytat megbeszéléseket. (10 szavas, mellé- és alárendeléseket tartalmazó szó szerkezet.)

[5] (1) Tárgyalásai tartalmáról érdemi nyilatkozat eddig nem hangzott el, (2) de nem kétséges, (3) hogy amerikai részről az Arras-javaslat kulcsponjtja, a térségbeli irreguláris erőknél nyújtott külső támogatás felfüggesztése ellen emelnek kifogást. (Tizenkét szavas, értelmezős szó szerkezet.) A hírósszefoglaló mondatainak szerkezetete:

stúdiógyakorlatok igazolják — könnyű kimondani őket hangsúlytalanul és megpergetett ritmussal.

Mindezzel sem azt akarom mondani, hogy egyáltalán ne használják a hírszerkesztők a tömör szövszerkezeteket. Csak azt ajánlom, hogy módjával éljenek velük, s elemezzék mondhatóságukat.

3. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy — különösen a néhány évtizeddel korábbi állapotokhoz viszonyítva⁹ — javult a hírek nyelvezete, kommunikativitása. Nagyon sok a jól megfogalmazott, közérthető hír. Ha azonban a hírek hangzó változatát figyeljük, korántsem ennyire jó a helyzet. A hírek ugyanis „nem élnek” eléggé: kitartott, kiegyenlített a szövegmondásuk dinamikában, ritmusban, hangterjedelemben egyaránt.

Ha ennek az okait keressük, sajnos a hírek megszövegezéséhez kell vizszakanyarodnunk. Mert — hosszú távú megfigyelés és a bemondókkal való hosszú, rendszeres, elemző foglalkozások, valamint a hírszövegek rendszeres elemzése alapján mondom — amennyi a jól megfogalmazott rádióhír, csaknem ugyanannyi a nehézkesen megfogalmazott is, s ezek — ha nyelvileg, nyelvhelyesség tekintetéből nem hibásak is — valamilyen szempontból buktatót rejtenek magukban, óvatoskodásra készítetik a szövegmondót még a könnyen mondható hírek, a jól megfogalmazott szövegek esetén is.

Hosszú megfigyelés alapján állíthatom, s később ez a példáimból is kiderül, hogy alig-alig akad olyan hírblokk, melyben legalább három, buktatót rejtő hír ne lenne.

Elsősorban a legáltalánosabb hibatípusokat mutatom be pár példán, és egynéhányuknak átfogalmazásával érzékeltetni próbálom azt is, miképpen lehet a hibatípusok felismerése és javítása révén a híradások hatékonyságát fokozni.

3.1. Az írásos szerkesztés mód. A rádióhírek megfogalmazásában — már a híradások időtartamának korlátai miatt is — helyeselhető a tömörségre való törekvés. De csak addig, amíg a túlzott tömörség nem válik a kommunikáció gátjává. Az írásos fogalmazásra jellemző „balra bővítő” szerkesztésmód azonban — mely a rádióhírek jellemző sajátja — gyakran lelassítja a megértést a szöveg dekódolója és átkódolója számára, következőképpen megnehezedik a hanggal való értetés, majd a hallgatóban a megértési folyamat.

Persze „fültre” fogalmazni nem könnyű. Kínlódna is vele a hírek szerkesztői. Ezt bizonyítandó érdemes összevetni két hírváltozatot. Természetesen szövegszerkesztési, szövegszerkezeti szempontból, különösen pedig a szövegmondást és a megértést (appercepciót) nehezítő-könnyítő megszövegezés és újrafogalmazás szempontjából hasonlítjuk össze a két híradást, illetőleg annak párhuzamos vagy ismétlődő részeit.

I. Az első 1988. II. 8-án 15 órakor hangzott el a Petőfi adón, a második ugyanaznap 16 órakor a Kossuthon. A 15 órai hírblokk 6 híregységet, a 16 órai 8 híregységet tartalmazott. Közülük 5–5 megváltoztatott formában mindkét híradásban szerepelt:

⁹ Vö.: Rácz Endre: A rádió hangjáról. Könyvmatos, a Magyar Rádió belső kiadványa, 1960.; uő.: A rádió hírközlésének néhány nyelvvelhelyességi kérdése. Nyr. 94[1970.]: 150–59.

Petőfi, 15 óra

- + Izraeli statisztika
- + Közös Piac a Közel-keletről
- + Barre indulna az elnökválasztáson
- + Waldheim bizottság
- Szomáliai halálos ítéletek
- + Csepel és Pesterzsébet nem kér a TEHO-ból

Kossuth, 14 óra

- Jakes Varsóban
- NATO–VSZ megbeszélés
- + Barre indul
- + Waldheim bizottság jelentése
- + Palesztin halottak
- + EGK a Közel-keletről
- Magyar autógyártás
- + TEHO sors

A + jellel megjelöltek a közös hírek, ezek mondhatóságát, felfoghatóságát elemzem. (Annyit jegyzek meg csak az iménti felsorolással kapcsolatban, hogy a hírblokk két „tartalomjegyzék”-ében 6 tételnek az éléről hiányzik az *a*, az névelő!) Egyéb belesírási hibák is vannak!

Először közlöm az „azonos” hír két változatát, majd utána kommentárokat fűzök hozzájuk. A hírszövegeket az eredeti gépelt kéziratoknak a helyesírásával közlöm. A hírszerkesztőség gépein nincsen *i*, *ú*, *ű* betű. Ezek és az interpunkciós hibák nincsenek javítva az ún. bemondói példányon sem.

1.a) „Az osztrák államfőt nem lehet bűnös magatartással vádolni. Ezt annak a nemzetközi bizottságnak a tagja jelentette ki, amelyik Kurt Waldheim háborus multjáról készített jelentést. MesserSchmidt nyugatnémet történész a Die Welt című lapnak adott interjújában azt mondta, hogy el kell utasítani azokat a vádakat, amelyek szerint Waldheim elnök részt vett háborus bűnök elkövetésében, még akkor is, ha tudomása volt arról, mi történik körülötte.” (15 óra)

1.b) „Az osztrák elnököt háborus multjáért nem lehet bűnös magatartással vádolni. Erre a következtetésre jutott az a nemzetközi történészbizottság, amely Kurt Waldheim második világháborus tetteit vizsgálta. A bizottság egyik tagja kijelentette, hogy a háborus bűnökben való részvételre vonatkozó vádakat el kell utasítani, még akkor is, ha Waldheim tudott arról, ami körülötte történt.” (16 óra)

Tartalmában, felépítésében (belső szerkezetében) szinte teljesen azonos a két hír. Szóhasználatában, részletezésében azonban vannak különbségek. (Pl. a második hír első mondata pontosabban exponálja a témát.) Az első két mondat — szerkezetileg — mindkét hírben csaknem azonos: az első egyszerű bővített mondat; mindkettőben (csaknem) azonos a mondatrészek sorrendje; a második mondat mindkét hírben a főmondattal kezdődik, egy alárendelt tagmondatban folytatódik. Mindkettő könnyen mondható, könnyen érthető.

Mindkét hírben a harmadik mondat jelenti az interpretálási és apperceptív gondot. Mindegyik mondat lényege, hogy: „Waldheim elleni vádakat még akkor is el kell utasítani, ha Waldheimnek tudomása volt annak idején arról, ami körülötte történt”.

Az első mondat megfelelő részében a közlemény szempontjából főhangsúlyos, újságoló rész (*el kell utasítani*) a közlés élére kerül (tulajdonképpen helyes ez az elgondolás). Az is helyeselhető, hogy ezt a tárgy követi, s ennek részletezése egy alárendelt mellékmondatba kerül (*azokat a vádakat, melyek . . .*). A részletező mellékmondat (*. . . melyeket . . .*) azonban szétszakítja a mondat információtartalma tekintetéből fontos és szorosan összetartozó részeket, melyek a lényegyet hordozzák (*el kell utasítani, még akkor is . . .*). A hosszú, közbevetésszerű rész megnehezíti még a néma olvasónak is, de különösképpen a felolvasónak, hogy hanggal, dinamikával, hanglejtéssel vissza- és összekapcsolja a *még akkor is* részt a korábban elhangzott *el kell utasítani*

részhez, a közbevetést pedig meggyorsítva és ejtve különválassza. Mivel ezt emeléssel, illetve süllyesztéssel nem sikerül megvalósítani, a hallgató számára szétesik a mondat, illetve a „levegőben lóg” a mondatot záró rész; a hallgató rosszul köt, vagy nem tudja, hova kösse az elhangzott információt.

Ezen a helyzeten próbált segíteni a második változat megfogalmazója. A mondat átszerkesztésével — mint a hír kurzivált részében is látható — egymás mellé hozta a mondat fő közléssíkjaiba tartozó részeket. De amit nyert a réven, elvesztette a vámon; a közbeékelődő alárendelt mondat egységet, mely gátolta a kapcsolást (*melyek szerint . . .*), most egy 6 szóból álló, tömör és ezért nehézkes szószerkezetté alakította át (*a háborús bűnökben való részvételre vonatkozó vádak*). Ezt a feszített, előkészítő szakaszt a szövegmondó alig-alig tudja felfuttatni (nincs közben lehetősége a szószerkezet tagolására). Ezért azután a hallgató, mivel a szószerkezet négy szónál több elemből áll, alig-alig tudja megjegyezni. Nem szólva arról, hogy a szószerkezetben — a szóismétléstől való félelem miatt — nincsen olyan nyelvi elem, mely ezt az előző mondatban említett *Waldheim*-hez kötné (*hogy a háborús bűnökben való részvételére . . .* vagy: *hogy Waldheimnek a háborús bűnökben való részvételére . . .*). A szóismétlésektől, ha funkcionálisak, nem szabad félni, mert hangzó szövegben szükség van rájuk, épp a kapcsolások, azonosítások szempontjából. S azért is, mert gyakran könnyebben mondhatóvá teszik a szöveget: ritmusváltást tesznek lehetővé.

De még a szóismétlést is el lehetett volna kerülni egy ilyen megoldással: „hogy *Waldheimnek* a háborús bűnökben való részvételére vonatkozó vádak el kell utasítani, még akkor is, ha ő tudott arról . . .”.

A jó megoldást azonban egy másfajta, erőteljesebb átszerkesztés adta volna: „A bizottság egy tagja kijelentette, hogy ha *Waldheim* tudott is arról, ami körülötte történt, még akkor is el kellene utasítani azokat a vádak, melyek háborús bűnökben való részvételére vonatkoznak.” Ezáltal a hír erőteljesebbé és követhetőbbé vált volna.

2. Másmilyen gondokat vet fel a következő hír két változata. Közülük az első, a *Petőfin* 15 órakor elhangzó változat szinte teljesen hibátlan. Logikája követhető: indul a választásokon *Barre*. Ezt most jelentette be. *Chirac* már három héttel korábban nyilatkozott, *Mitterrand* pedig még nem döntött. A hírben világos a logikai párhuzam: ki indul, és mikor jelentette be ezt aényt.

2.a) „*Indul a francia elnökválasztásokon Raymond Barre, volt miniszterelnök. Ezt személyesen jelentette be Lyonban. Chirac* kormányfő már három héttel ezelőtt közölte, hogy részt vesz az áprilisi elnökválasztáson. A hatalmon lévő *Mitterrand* elnök ugyanakkor még nem döntött arról, hogy megpályázza-e a második elnöki megbízatást.” (15 óra)

2.b) „*Raymond Barre* volt francia miniszterelnök is hivatalosan bejelentette hogy indul az elnökválasztáson. Három héttel ezelőtt *Chirac* jelenlegi kormányfő közölte, hogy pályázik az elnöki tisztségre. *Mitterrand* elnök azonban továbbra is vár annak bejelentésével, hogy indul-e az április végi francia elnökválasztáson.” (16 óra)

A második változat a szerkezeti logikát megkavarja, és ráadásul a rossz szórenddel (szerkezeti sorrenddel) a hangsúlyozást is bizonytalanná teszi. Mert az első mondat logikája szerint; az a lényeg, hogy *Barre* bejelentette, hogy indul. A szerkesztői logika, valamint az *is* és a mondat élére tett tulajdonnév miatt a mondatnak azt kellene jeleznie, hogy *Barre indulása* a fontos. Az állítmány (*bejelentette*) egyes szórendje viszont azt sugallja, hogy a bejelen-

tés ténye a fontos — mert az egyenes szórendű állítmány általában hangsúlyt, majdnem főhangsúlyt kíván —, ezt azonban ellenpontoszza a „hivatalosan” határozó. Tehát a mondat hangsúlyviszonyai teljesen bizonytalanok. A második mondat is bizonytalan, mert a mondat élére egy időhatározó, az állítmány előtti hangsúlyos helyre pedig *Chirac* neve kerül. A logikus ennek kiemelése lenne, de egyszerűen az előző mondat főhangsúlyos helyzetű állítmánya, másrészt a párhuzamos logikában való gondolkozás kényszere azt sugallja, hogy a második mondat *közölte* állítmánya is hangsúlyos. Ezért a *Chirac* névre adandó hangsúly elmosódik, mert megoszlik az állítmány hangsúlyával. A mondat hangsúlyviszonyai az élére helyezett időhatározó miatt is megbomlanak. A harmadik mondat ismét tulajdonnévvel indul, és az időhatározó (*továbbra is*) a főhangsúlyos — legalábbis a megfogalmazás alapján. A három mondat szerkezeti logikája tehát most így fest: 1. Alany (*Barre*) | ki nem tett, csak odaértett időhatározó (*most*) | bizonytalan hangsúlyú határozó (*hivatalosan*) | hangsúlyos állítmány (*bejelentette*). 2. Hangsúlyos (?) időhatározó (*Három héttel ezelőtt*) | hangsúlyos (?) alany (*Chirac*) | hangsúlyos (?) állítmány (*közölte*). 3. Alany (*Mitterrand*) | hangsúlyos időhatározó (*továbbra is*) | hangsúlytalan állítmány (*vár*).

A három párhuzamos tartalmú mondat hangsúlyviszonyai annyira változnak, hogy a hír logikája követhetlenné válik.

3. Mondatszerkesztési hiba nincsen a következő hír egyik változatában sem. Csak kommunikációs, a másodikban, az újra fogalmazottban.

3.a) „Az izraeli hadsereg 42 palesztin lelőését ismerte el a hetek óta tartó zavargásokban. A hírügynökségek ugyanakkor 49 halálos áldozatot tartanak számon a megszállt területeken. Izraeli források azt állítják, hogy mintegy 400 arab tüntető sebesült meg a december óta tartó összecsapásokban, kórházi adatok és ENSZ számítások szerint viszont legalább 800 ember sérült meg löfegyvertől vagy gumbotoktól.” (15 óra)

3.b) „Hivatalos izraeli adatok szerint eddig 42 palesztint öltek meg a megszállt arab területeken a zavargásokban. Az izraeli hadsereg majdnem 400 sebesültől tett említést. Ugyanakkor hírügynökségek 49 halálos áldozatot tartanak számon és kórházi adatok szerint legalább 800-an sérültek meg az összecsapásokban. A hét végén izraeli katonák 3 palesztint lőttek agyon, egy 15 éves fiút pedig halálra vertek.” (16 óra)

Az első hír a közlésegyeségeket, a bennük rejlő szembeállításokat rövidre zárja, a hallgató emlékezetét (és előtte a szövegmondó beszédtechnikáját) nem állítja nagy feladat elé: a hírforrások bemutatása, a számadatok szembeállítása (állítás és helyesbítés) párhuzamosan, azonnal egymás után következnek: a 42 halálos áldozat valójában 49, a 400 sebesült valójában 800.

A második változat ezt a világos, könnyen követhető, egyszerű szembeállítást és párhuzamot szinte követhetlenné teszi a hallgató számára; távolra kerülnek a helyesbítések. (Olvasó követni tudja őket, a hallgató nem.) Először a halálos áldozatok, majd a sebesültek számát hozza, s csak ez után a helyesbítést. Ez is logikus, mégsem kommunikatív, mert próbára teszi a felolvasót is és a hallgató figyelmét is. A felolvasónak úgy kellene elmondania az első adatokat, hogy megmaradjanak a hallgató figyelmében, a hallgatónak úgy kellene figyelnie, hogy a jóval később következő helyesbítéseket, módosításokat, a korábbi adatokhoz tudja kötni, s még azt is, hogy az egyik valódi adat hírügynökségektől származik, a másik pedig kórházaktól. No meg még azt is, hogy a szépített adatokat az izraeli hadsereg, illetve meg nem nevezett izraeli források közlik. Így sok.

4. A negyedik közös hírben „nyelvi” nehézség nincsen. Csak megint, kommunikatív. Az első változat második mondata fordított szórendű állítmányaival nem a lényegyet (hogy Husszein is felszólal), hanem a kuriozitást (*Először fordul elő*) helyezi főhangsúlyos helyzetbe, s emiatt a harmadik mondat elsúlytalanodik.

Szerencsésen javította ezt a második változat szerzője, aki megcserélte a sorrendet: Husszein felszólal és fontos dolgokat mond, s csak ezután közölte azt, hogy először fordul elő ilyesmi. Ezzel a megoldással azonban ez az utóbbi közlés sem súlytalanodott el.

4.a) „A közel-keleti helyzetről tanácskozik az Európai Közösség külügyminiszeri értekezlete. *Először fordul elő, hogy Husszein jordán király személyében külföldi államfő is felszólal a nyugati miniszterek előtt.* Várható, hogy kifejti elképzeléseit egy nemzetközi békekonferenciáról és ehhez hatékonyabb támogatást kér a nyugat-európai államoktól.” (15 óra)

4.b) „A közel-keleti helyzet rendezésének lehetőségéről tárgyal az Európai Közösség külügyminisztereinek értekezlete. A bonni tanácskozáson *Husszein jordániai király is kifejti elképzeléseit egy esetleges közel-keleti nemzetközi békekonferenciáról.* Először fordul elő, hogy egy külföldi államfő is felszólal a nyugat-európai külügyminiszterek konferenciáján.” (16 óra)

5. Az ötödik párhuzamos hír jó megszövegezésű, felépítésű. Legfeljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy az ugyanarra a forrásra, az Esti Hírlapra támaszkodó két hír között bizonyos ellentmondás van: az első hír két kerületről, a második hír háromról szól. S az sem biztos, hogy a hallgató tudja, hogy a XIV. kerületen melyik városrészt értse, s azt sem, hogy Csepel és Erzsébet hányadik kerület.

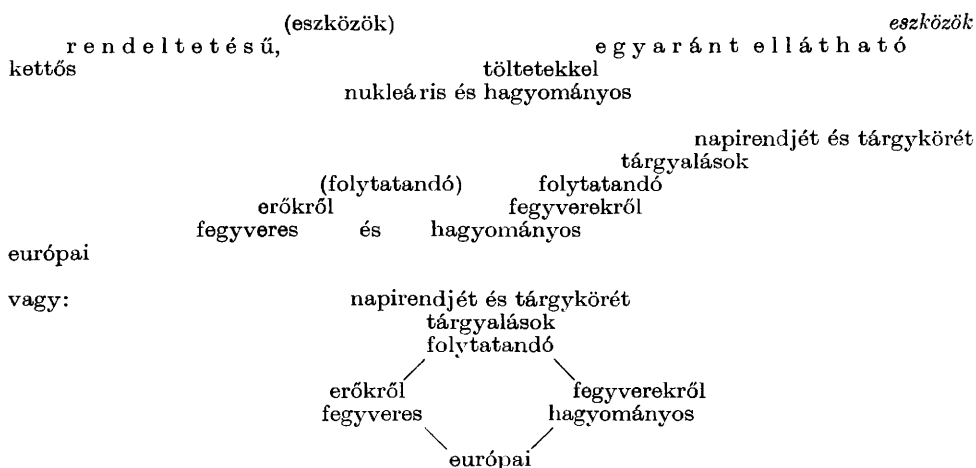
5.a) „Budapest két kerülete, Csepel és Pesterzsébet azt tervezi, hogy megszünteti a TEHO-t. A főváros 22 kerületéből csak 10-ben fogadták el a településfejlesztési hozzájárulást, közülük háromban is csak részlegesen. A lakosságnak csaknem a fele eddig sem szavazott a TEHO-ra, egyszerűen adónak tekintette azt. Mint a Fővárosi Tanács illetékes főosztályvezetője elmondta, a TEHO további sorsáról és az eddig befolyt pénz felhasználásáról a tanácsok döntenek.” (15 óra)

5.b) „Budapest 14-edik kerületében el akarják törölni a településfejlesztési hozzájárulást, és hasonló lépésre készülnek Csepelen, valamint Pesterzsébeten is. Alak-szai Lászlóné, a Fővárosi Tanács pénzügyi osztályvezetője az Esti Hírlapnak elmondta, hogy a megváltozott gazdasági helyzetben a kerületi tanácsok önállóan dönthetnek a TEHO további sorsáról. Ennek során figyelembe kell venni, hogy Budapesten csupán 10 kerületben fogadták el a TEHO-t és ezen belül háromban csak részlegesen. Ráadásul az érintett lakosságnak csaknem fele nem szavazta meg a településfejlesztési hozzájárulást, csupán fizette. A kerületi tanácsoknak egyébként el kell számolniuk a TEHO-ra eddig befolyt pénzzel.” (16 óra)

6. Nem ismétlődő ugyan, mégis meg kell említeni a 16 órás híradás egyik hírét, mert feszített szószerkezeteit nehéz jól megszólaltatnia a felolvasónak: két, 9–9 szóból álló, többszörösen alá- és mellérendelt szószerkezetet kell hanggal (hangerővel, hanglejtéssel, hangsúlyozással) összefognia. A hallgató pedig ekkora szószerkezetet nem tud követni; nem győzi kivárni, hogy az állítmányok (*terjedjenek ki, meghatározzák*) melyik szóra vonatkoznak (*eszközökre, napirendjét, és tárgykörét*). Azt sem tudja érzékelni a hallgató, hogy az első szószerkezet 3, a második 4 szintre és több tömbre tagozódik:

„Bécsben újabb találkozót tartottak a Varsói Szerződés és a NATO képviselői. A mai megbeszélésen a szocialista országok ismét sürgették, hogy a tervezett tárgyalások terjedjenek ki a kettős rendeltetésű, vagyis nukleáris és hagyományos töltetekkel egyaránt ellátható eszközökre is. (9 szó.) Mint ismeretes, az osztrák fővárosban folyó konzultációk feladata, hogy meghatározzák az európai fegyveres erőkről és hagyományos fegyverekről folytatandó tárgyalások napirendjét és tárgykörét. (9 szó.)”

Részletesebb elemzés helyett térben kivetítve mutatom be a szerkezetek alá-fölé-, mellérendeltségi viszonyait:

E két szószerkezetet így lehetne feloldani: „a tárgyalások terjedjenek ki azokra a kettős rendeltetésű harci eszközökre is, melyek nukleáris és hagyományos töltetekkel is elláthatók.” Illetőleg: „a konzultációk feladata, hogy meghatározzák a napirendjét és tárgykörét azoknak a tárgyalásoknak, amelyek az európai fegyveres erőkről és a hagyományos fegyverekről folytatnának (akarnak folytatni).”

3.2. További példák. Az imént bemutatott hibák szinte tipikusnak is tekinthetők. Közülük — véleményem szerint — a rádió híradásaiban a leggyakoribb, a legáltalánosabb az ún. szimultán mondatszerkezetek használata. Használatuk nem szerencsés olyan szövegekben, melyeket felolvasásra szánunk, tehát a címzettnek hallás útján kell megértenie.

A hat szónál hosszabb elárendelő szószerkezeteknél a hallgató figyelme nem tudja követni az elhangzottakat. Különösen akkor nem, ha a szószerkezet olyannyira „feszített”, hogy nincs mód logikus, könnyed belső tagolására, vagy egy híren belül nemcsak egy, hanem olykor 3–4 ilyen szerkezetet tartalmazó mondat is van. És van!

Az ilyen — többszörös alá- és mellérendeléses szószerkezetekkel megtűzdelt — mondatokat a kommunikativitás érdekében szukcesszívvá kellene tenni: legalább a szerkezetek egy részét mellékmondatokban kellene feloldani. Íme néhány bizonyító példa: A következő — egyébként jól megírt — hírrészletben egy világosan tagolható, mégis nehezen követhető 14 szavas szószerkezettel kell megbirkóznia felolvasónak, hallgatónak. Az ezt követő mondat-

ban nem világos, hogy miért van szükség a *de* kötőszóra. Bizonytalan az is, kire vonatkozik az *ők*:

„Budapesten a 20-dik kerületben 11 családnak kell házából új otthonba költöznie, mert a Pöltenberg utcában eltörtött egy 600 milliméteres ivóvíz-vezetékcső[,] és eláztak a lakások. Az eset ma hajnalban 5 órakor történt. A víz pillanatokon belül megtöltötte a Pöltenberg, Baross és Baba utca, valamint a Délpesti Kórház által határolt 10-12 ezer négyzetméter kiterjedésű területet, ahol összesen 35 családi ház áll. A víz helyenként a másfél-2 méter magasságot is elérte, de a helyszínre érkezett tüzoltók szerencsésen kimenekítették az otthonukban rekedt 18 embert, főként időseket és gyerekeket. A 20-dik kerületi tanács elmondta, hogy 6 családnak valószínűleg végleg ki kell költöznie, nekik, valamint további 5 családnak ők adnak átmenetileg otthont.” (1987. dec. 22.)

A feszített szó szerkezeteknek sorozatát találjuk abban a hírben, amely 1988. február 2-án a Kossuth adón hangzott el. Először egy 11 szóból álló szó szerkezet lassítja le a hírt, teszi nehezzé a megértést, hogy „Irak támogatja a szovjet törekvéseket”. (Távolra szakadt — a jelzők miatt — az állítmány és a tárgy.) Azután egy 6 szavas, majd egy 7 + 3 szavas, majd egy 5 szavas szó szerkezet következik:

„Irak támogatja a regionális konfliktusok — elsősorban az öbölmenti háború — felszámolására irányuló szovjet külpolitikai törekvéseket. Ezt Tarik Aziz iraki külügyminiszter mondta Moszkvában, ahol találkozott Nyikolaj Rizskov szovjet kormányfővel. Rizskov közölte: a Szovjetunió változatlanul azt kívánja elérni, hogy a Biztonsági Tanács tavaly nyári határozata alapján mielőbb befejeződjék az iraki—iráni háború. A szovjet politikus ismét elmondta, hogy a Szovjetunió megengedhetetlennek tartja az Egyesült Államok és más nyugati országok haditengerészetének összevonását az öböl menti térségben, és a kereskedelmi hajózás biztosítására külön ENSZ haditengerészeti flottu létrehozását javasolja.”

Ugyanebben a február 2-án elhangzott hírben a nehézkes megoldások változatossága is gátolta a kommunikativitást. Először egy nem szimmetrikus, hanem chiazmosus szerkezet (állítmány + határozó szerkezetes tárgy és tárgy + határozó + állítmány, mindegyik tárgy 3 szavas), azután egy hét-szavas, majd egy ötszavas szó szerkezet.

„Az NDK-beli evangélikus egyház szorgalmazza, hogy a hatóságok engedjék szabadon a közelmúltban letartóztatott tüntetőket[,] és a jelenleg folyó eljárásokat humanusan zárják le. Mint jelentették, január közepén az NDK fővárosában egy csoport rendszert bíráló jelszavakkal megzavarta a Róza Luxemburg és Karl Liebknecht emlékére rendezett felvonulást. A kelet-német evangélikus egyház helyteleníti az akciót, sőt közleményük szerint már előzetesen megpróbálták a szervezőket erről lebeszélni. Az evangélikus egyház keretében több béke- és környezetvédelmi csoport működik[,] és ezek tagjai vettek részt a tüntetésen. A vallási vezetők most azt kérik, hogy az igazságügyi szervek a bizalmat és a társadalmi együttműködést ösztönző döntéseket hozzanak az NDK-ban.”

Ez a nehézkes fogalmazás, mely feszített, nehezen mondható és követendő szó szerkezetekkel zsúfolja tele a mondatokat, általános a rádiós szerzők gyakorlatában. Magam több példát idéztem erre is, az olykor 10—15, sőt 23 soros mondatokra is a rádiós beszédről szóló könyvemben.¹⁰ Illusztrálásul egyetlen példát mutatok be egy műsorajánlatból, melyet könnyeden, érdeklődést keltően kellene elmondani. Az első mondatban (a kötőszókat, névelőket nem számítva) egy 11 szavas szó szerkezet található. A második mondat

¹⁰ L. a Nyelvészet és tömegkommunikáció és az A rádióbemondó beszéde című, már említett köteteket.

„könnyedségét”, „megérthetőségét” egy — igaz, többször tagolható — 18 szavas és egy 10 szavas, közbeékeléses szószerkezet „segíti”; a műsorajánlatot egy „könnyed” mondat zárja le a maga 10 szavas szószerkezetével. Tessék megpróbálni a szövegnek nem hangosítását, hanem csak értelmes felolvasását!

„Kedves hallgatóink, a Kossuth adón 19.15–20.15-ig hangzik el „Kell a hasznos szó” címmel a *Napjaink* című folyóirat, a *Miskolci Nemzeti Színház és a Magyar Rádió közös irodalmi estje* a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. A szerkesztő műsorvezető, Stifner Gábor *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Napjaink* című, az idén 25 esztendő irodalmi kulturális folyóiratának és *Miskolc nemzeti színházának multjáról—jelenéről—jövőjéről* faggatja a megjelenteket; elhangzanak Gellért Oszkár, Németh László, Kalász László, Papp Lajos, Serfőző Simon művei, s néhány rövid zenemű a — természetesen ugyancsak miskolci — *Gál-vonósnégyes előadásában*. A *Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város szellemi életébe* bepillantó műsorunk tehát „Kell a hasznos szó” címmel 19.15-től 20.15-ig a Kossuth adón.” (1987. november 17.)

Kísérlet is van a bonyolult szószerkezetek feloldására. Ennek egyik kevésbé sikeres változata az ún. „hátravetett” jelzői értékű határozó. (A példánkon ritkítás jelzi.) Ennek ellenére nehezen követhető a szerkezet. Jobb lett volna a mellékmondatos megoldás: „... hogy kipróbálják...” stb.

„A kanadai kormányfő bejelentette, hogy az ottawai hatóságok — a kedden létrejött rakétamegállapodás ellenére is — engedélyezni kívánják az amerikai robotrepülőgépek kipróbálását az ország területe felett.” (1987. dec. 10. K. 22 óra)

„A kambodzsai ellenzék vezetője váratlanul lemondta januárra és áprilusra tervezett újabb megbeszélését a Népi Kambodzsai miniszterelnökével.” (1987. dec. 10. K. 22 óra.)

E gondolat sor befejezéséül meg kell azonban jegyezni: tudom 1., hogy az ilyen tömör szerkezetek „nyelvileg” nem hibásak; 2., hogy nagyon gyakran nem vagy csak nehezen oldhatók fel; 3., hogy bizonyos esetekben (pl. protokolláris bemutatások esetén) az egyetlen helyes megoldást hozzák.

Így például nem nagyon változtathatók meg ezek a szerkezetek a következő mondatokban:

„A kormányzó nyugatnémet keresztény pártok felkérték a jövő héten Bukarestbe utazó Genscher nyugatnémet külügyminisztert, hogy tárgyalásain sürgesse a román vezetőket, tegyék lehetővé külföldi élelmiszer-segélyek eljuttatását Romániába.” (1987. dec. 10. K—P. 8 óra.)

„A Magyar Televízió holnap sugározza Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan sajtókonferenciáját és nyilatkozatát.” (1987. dec. 10. 16 óra.)

„Mihail Gorbacsov holnap Berlinben tájékoztatja a Varsói Szerződés testvérpártjainak első- és főtítkárait Reagan amerikai elnökkel folytatott tárgyalásairól.” (Uo.; két szerkezet!)

„Kohl nyugatnémet kancellár után Lord Carrington, a NATO főtítkára is felszólította az amerikai törvényhozást, hogy minél előbb ratifikálja az amerikai—szovjet csúcstalálkozón aláírt rakétaegyezményt. A NATO holnap kezdődő külügyminiszteri tanácskozásán egyébként Shultz amerikai külügyminiszter tájékoztatja a szövetségeseket a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásokról.” (Uo.)

Mindezek ellenére — a korábban elmondottak ismeretében — erőteljesebb kísérletet kellene tenniük a rádióhírek, a rádiós közlemények megfogalmazóinak annak érdekében, hogy az elhangzó szövegek nyelvileg egyszerűbbé, könnyen mondhatóvá, könnyen követhetővé s ezáltal kommunikatívává váljanak.

Wacha Imre

A belehallás jelenségéről

Azzal a nyelvi jelenséggel, amelyet belehallásnak nevezek, nyelvtudományunk alig foglalkozott. Mint a későbbiekből kiderül, főleg a néprajz kutatói figyeltek fel rá. Annál többet írtak nyelvészeink az ellentétéről, a hangutánzásról. A hangutánzás a szóalkotásnak ősi — és máig is élő — módja: környezetünknek, az élő és élettelen természetnek hangjait meglevő beszédhangjaink segítségével megpróbáljuk utánózni; például a magyarban a vonat *zakatol*, a harang *cseng-bong*, a fecske *csicsereg*. Ezért a hangutánzó szavak több nyelvben is hasonlítanak egymáshoz, anélkül persze, hogy bizonyítanák az illető nyelvek rokonságát.

A belehallás abban különbözik a hangutánzástól, hogy segítségével nem alkotunk új szavakat. Környezetünk hangjelenségeit ilyenkor a már meglevő, értelmes szavaink segítségével, vagy ezeknek értelmes kapcsolataival érzékel-tetjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, másképpen szólva: értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük. Péter László (Nyr. 106: 171) a következőképpen jellemzi ezt a nyelvi jelenséget: „az állatok, sőt a tárgyak hangjából kihallható és őket jellemző, emberire fordított szó”, (főleg) népi mondókákban. — Nyíri Antal hangutánzó mondatoknak nevezi az állatok hangjának, cselekvésének néprajzi utánzásait. De rögtön hozzáfűzi: „Ezek a mondatok . . . nem hangutánzó szavakból állnak, nem hangutánzó eredetűek, de az állatok hangját utánózzák: hangszínük és hanglejtésük hasonlítanak az állatoknak hanggal való megnyilatkozásához” (A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 33).

Még leginkább a művészi hangutánzás, hangfestés emlékeztet a belehallás jelenségére, mindenekelőtt az a válfaja, amely hangutánzó szavak nélkül kelt fel hangzásbeli, hangulati hatásokat, ahogy például a márciusi szél lágy, simogató hangját érzékelteti Juhász Gyula, a váltakozó (főleg szókezdő) *sz* (illetőleg *c*) és *s* hangoknak nem hangutánzó szavakon belüli ritmikus ismétlésével: „Szavaid selyme szíven simogat | Mint márciusi szél a sírokat” (Szerelem?).

Persze a belehallásnak is van stilisztikai szerepe. Móra Ferenc számos írásában például ilyen jellegű mondatok viszik tovább a cselekményt (vö. Lőrinczy Attila: NéprNytud. 7: 87—8, Péter László: i. h. 171—2). Miután kiderül, hogy a Kincskereső kisködmön Gergője olyan sarkantyús csizmát szeretne kapni, amilyen a bíró fiáé, a következőképpen pereg a cselekmény, s változik a kis gyerekhős hangulata:

„Szégyelltem a meztlábasságom, dehát nem dughattam el a lábam sehova. Pedig é r t e t t e m, hogy még a kakas is engem csúfol a sövény tején:

— *Kikeriki, kikeriki, meztlábás, gyere ki!*

Mikor a sánta favágónak segítettem a fűrész t húzni — ez is kedves mesterségem volt —, h a l l o t t a m, hogy a fűrész egyre azt csikorogja:

— *Kis-csiz-ma, kis-csiz-ma!*

El is eresztettem a fűrész végét azon nyomban. Elég nekem a magam baja, ha ő nem csúfolódik is. Hiába kiabált utánam a favágó:

— Hé, öcse, hát a napszámot is itt hagyod?

Könnybe lábadt szemmel mentem ki a piacra, hogy a kenyeres néni talicskáját hazatoljam. Hát alig indultam el a talicskával, elkezd nyikorogni a kereke:

— *Nincs-né-ki, nincs-né-ki!*

Kenyeret, kosarat, talicskát, nénit otthagytam az út közepén. Szaladtam haza, bújtam a sarokba, ott is a fal felé fordultam, hogy se lássak, se halljak semmit ebből a csúfolódó világból. Egyszerre csak elketyegi magát az óra a fejem fölött:

— *Sar-kan-tyú, sar-kan-tyú!*

De már erre igazán sírva fakadtam, s még este is el-elpityeregtem magam az ágyban. De legalább aztán reggel sarkantyúpengésre ébredtem.

— Itt a csizma, fiam!

Édesapám állt az ágyam mellett. Kezében a sarkantyús csizma, de milyen csizma! A bíró fiáé csupa telekesbocskor emellett!" (Móra: Kincskereső kisködmön. 1987. 30—1.)

Hogy ki mit ért bele a külvilág hangos üzenetébe, az persze függ a befogadó egyéniségétől, s — mint láttuk — hangulatától vagy hangulatváltozásától, továbbá a befogadás körülményeitől, idejétől és más efféle tényezőktől. Mást és mást hall bele a dobszó ritmusába — mert a ritmus is lényeges összetevője a behallásnak — a kaszárnyabeli közkatona meg a kávéház civil látogatója Jókainak Komáromban lejátszódó nevezetes bűnügyi regényében:

„Csak mikor este nyolc órára vége volt a platzmuziknak [vagyis a térzenének], s aztán huszonnégy dobverő rákezdte a takarodót verni, végigvonulva a templomtól a várkapuig, erre a nótára:

Kenyeret, kenyeret, kettőt, kettőt . . .

Csontot, csontot, másfél fontot,

akkor ürült ki a kétszínű posztótól a kávéház, a katonák siettek haza a várba.

Akkor aztán előszállingóztak a törzsvendégek elfoglalni ősi asztalaikat, mondogatván egymásnak, de jó, hogy nekünk nem dobolják azt, hogy »*feküdj, feküdj, lompos német!*« — Tudniillik, hogy a civilek ezt a textust alkalmazzák az ismeretlen osztrák capfenstrájk [= takarodó] dob-nótájára." (Jókai: A három királyok csillaga. 1961. 12.)

(Mellesleg megfigyelhetjük, hogy a dobverés hangjának és ritmusának érzékeltetésébe, mégpedig a katonák értelmezte változatba milyen szépen lejátszik a szavak szótagszáma, továbbá az első és a második sor feleselése, a csupa magas *e* meg a csupa mély *o* hanggal.)

Ugyanaz a személy is mást és mást érthet bele a külső hangokba a helyzet megváltozása esetében.

Péter Lászlónak „Móra Ferenc stílusához” című cikkéből idézem: „A más földjén járó csizma unottan, *kölletlenül* szól: *Má-sé, má-sé.* »De amikor a tulajdon földjén érzi magát a csizma, akkor mindjárt frissen koppan, és vígan csikordul, mintha ráncába külön csikorgót tett volna a varga, *itt-hon, itt-hon*«” (i. h.).

Az állatokról is hasonlóképpen vélekedhetünk. Móránál a kutya — ha barátságos — így ugatja a vendéget: *ele, bele, befele* (id. Péter László: i. h. 171). — Ellenben: „Mitvisz szétvetette a négy lábát a küszöbön, felborzolta a szőrét, kivicsorította a fogát és azt mondta: — Brr, brr . . . *kifele, kifele, kifele!*” (Móra: Mitvisz. meg a fiai: Dióhéj királyfi. 1955. 162.)

Ugyancsak Péter László (i. h.) írja a következőket: „Nem tagadja meg politikai alkatát az író még ebben sem. A háború [ti. az első világháború] előtt, mondja, az aranymálinkó azt hirdette: *Tillió, tillió, rongybul lesz a millió!* A háború utáni nyomorúságban, példátlan pénzromlásban meg ezt hirdeti: *Tillió, tillió, ronggyá lett a millió!* Mint később látni fogjuk, a sárga-

rigó hangja egyik kedvelt forrása a belehallásnak, e tekintetben talán csak a cinkéé vetélkedik vele (vö. Rácz: *ÉdAny.* 1988. 4. sz. 5–6). Most csak azt jegyzem meg, hogy az idézett változat Móra belehallásainak egyik jellemző típusába tartozik: hangutánzó, tulajdonképpen jelentés nélküli szóval indít, s ezzel rimelteti a rá következő értelmes mondatot. Ilyen felépítésű volt a Kincskereső kisködmönnek már említett egyik mondata is: „*Kikeriki, kikeriki, mezítlábas, gyere ki!*”

A Móra mondókáiban megmutatkozó belehallás önkényes voltát — szembeállítva a lényeghez tartozó ritmussal — találóan jellemzi Lőrinczy Attila (i. h. 87–8): „Érdekes, hogy mondókáival olykor hangjelenséget ad vissza. Itt sem a szöveg a fontos, az inkább csak szellemes írói invenció, a lényeg a ritmus, ez eleveníti meg a hangjelenséget:

„*Derék ember a kovács, kipp-kopp-kopp, nem pihen a kalapács, kipp-kopp-kopp.*”

Amire a lakatosműhely szakadatlanul azt csengte-bongta vissza:

Itt a gazda lakatos, klíng-klang-klang, mikor kormos, takaros, klíng-klang-klang. (Régi lakásügy)”

A belehallás önkényes voltát mutatja az olyan szituáció is, mikor a külvilág hangjai még nem formálódnak át a befogadó tudatában emberi szóvá, mert értelmezésük még kétséges. Mikszáth Kálmán egyik novellájának, „A demokratá”-nak a főhőse, Molnár Pál — megundorodva a főúri rokonok dölyfétől — az örökösödési tárgyalás kellős közepén elhatározza, hogy kivándorol az országból. Elhatározását azonban még nem közölte feleségével, a grófnővel — sőt még igazában az olvasóval sem —, s éppen a felesége jöttére vár a parkban:

„A Boriska grófnő léptei hallatszottak. *Kip-kop.* Olyan fureszán kongott a föld. Pszt, mintha mondana valamit. Pedig olyan kis lába van a Boriskának, hogy a föld talán nem is érzi. *Kip-kop, kip-kop.* A föld beszélni látszott, és Molnár értette. *Marrasztalja-e vagy panaszkodik?* Mindegy, meg kell lenni.” (Mikszáth: A fekete fogat. Novellagyűjtemény. 1978. 44.)

A belehallás a sejtetésen kívül a belső monológoknak — a megelevenítő függő beszéddel rokon — eszköze is lehet, így például a lelkiifurdalás érzékeltetésének. Török Gyula tragikus sorsú dzsentrifőhőse, a szeszfőzde építésének kockázatos vállalkozásába belebukó Kender Pál így vívódik magával annak a napnak keserű éjszakáján, mikor megtudta, hogy férjhez ment régi szerelme, akit ő hűtlenül elhagyott:

„Befúrta a fejét a párnába, a szemhéjait erősen leszorította, és egy kazánnak a belsejében futó rejtélyes csövekre gondolt. Erőszakosan koncentrált a figyelmét erre az érzéketlen tárgyra. A harmincéves gyermek, akinek ősz hajszálak voltak a hajában, azt hitte, hogy a lecsukott szemei fogják megkínózni, és elfelejtkezett a gyűlöletes éjjéli hangról, amely a bútorok roppanásában, harangkongásban, kívülről besüvöltő macskanyávogásban, az asszony lélegzésében szállott feléje.

— *Nyomorult — szólt hozzá a megreccsenő bútordarab.*

Aztán a református harang mondta:

— *Valld be, hogy az vagy.*

— *Nyomorult — ismételte gúnnyosan a macskák szerelmi dala —, nyomorult ember Kender Pál...*

Az asszony nehézkesen szálló lélegzete mondta a legsúlyosabb dolgokat:

— *Hiába futyultél, hiába beszélgettél a kocsisal, a pallérral, a munkavezetővel, a keresztapáddal, a kis doktorral . . . Most már éjjél van, és magadra maradtál egy szegény asszonnyal, aki anya, és a gyermeked hordozza a szíve alatt. Őt már nem zavarhatod fel, hogy beszélgessen veled, mert az kegyetlenség lenne.*

— De felköltöm — mondta a kazáncsövek felé, és most még ráadásul egy kettős cefrefőző üstre koncentrált a figyelmét —, felköltöm, mert szeret.

Átfordult a másik oldalára, de a felköltésből nem lett semmi.

— *Gyáva vagy, Kender Pál — mondta neki a párnája suhogása —, gyáva — ropogták a tollak a feje alatt.*” (Török Gyula: *A porban*. 1974. 361—2.)

Az idézett részlet szervesen beilleszkedik Török Gyula regényének belső monológjai közé. Joggal mondja erről a regényről Herczeg Gyula: „*A porban* tartalmánál, jellegénél fogva viszonylag sok belső monológot tartalmaz, a hős, Kende [!] Pál gyötrődését, döntéseit, majd azok visszavonását az író sokszor helyezi szabad függő beszédbe” (*A modern magyar próza stílusformái*. 1975. 25).

A szabad függő beszéddel nemegyszer a nép vélekedését, a közvélemény hangját szólaltatják meg prózaíróink, a „*communis opinio*”-t, az események kollektív kommentálását (Herczeg i. m. 54 k. k.; Móricz Zsigmond stílusa. 1982. 58, 113; Nyr. 78: 207—10; 87: 203—16; 100: 40—53). A legutóbb említett helyen Herczeg Mikszáthtól, a Különös házasságból is idéz hasonló funkciójú, szabad függő beszéd formájú részletet. S hogy — a szabad függő beszédhez ismét csak hasonlóan — a behallás is betöltheti a „*communis opinio*”, a kollektív kommentár szerepét, arra a legmeggyőzőbb példával éppen a Különös házasság szolgál, mégpedig a regény befejező soraiban:

„Nyugodtan alszik (ha csakugyan ott fekszik) Párdány grófja, kinél szebb férfi azóta sem termett Ung megyében. Csendes hely az a dobóruszkai kriptá, alvásra való, körös-körül semmi zaj, az erdők is kipusztultak, még azok sem zúgnak már. — Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: »*Urrak a papok! Urrak a papok!*«” (Mikszáth: *Különös házasság*. 1973. 369).

Mint Rubinyi Mózes megemlíti, ezt a „népies hangfestés”-t Mikszáth felhasználta két másik írásában is: „A kilencvenes évek egyházpolitikai harcainak idején, a polgári házasság körül lefolyt harc éveiben, Mikszáth Kálmán Wekerle Sándor és Szilágyi Dezső mellett, tehát a klérus ellen foglalt állást. Így történt az a költő egyik Katánghy-féle rajzában is, abban, amely Szilágyi Dezsőről szól. . . . Mikszáth ezt a . . . cikket így fejezte be: . . . Egy-két hónap múlva már csak a békák fogják kuruttyolni a mocsarakban, amint eddig is tették a népies hangfestés szerint: *Urrak a papok! Urrak a papok!* (L. ugyanazt *A patrónus* c. elbeszélésében is . . .)” (Rubinyi: *Emlékezések és tanulmányok* 122).

A behallás jelensége persze más nyelvekben is megfigyelhető. Most csak egy-két példát idézek. Az első Molly B. Thomsonnak *The Bells of London Town* [London városának harangjai] című írásából való: „*Pancakes and Fritters*”, | *Say the Bells of St. Peter's*”; magyarul: „*Palacsinta, bundásalma*”, | *Mondja Szent Péter harangja.*” A londoni harangok szavának értelmezése különleges szerepet játszik Dickensnek „*A harangszó*” című művében, továbbá Orwellnek 1984 című regényében (l. később). — A harangoknál maradvány, például Pilisborosjenőn a német anyanyelvű lakosság régebben így magyarázta a harangszavát: *Sammet und Seiden!* | *Lumpen und Fitzchen!* (Bársony és selyem |

Ringy-rongy és vacakság) (Id.: Lukács László: Élet és Tud. 41 [1986.]: 1621). — A fűrj hangját a magyarban hangutánzó szó érzékelteti, amely egyúttal e madár népi neve: *pitypalaty*; ellenben értelmes szókapcsolatot formáló belehallásos jelenség az angolban: *wee my feet*, a csehben: *pojd pod mez*, a németben: *tritt mich nicht* stb. (Chernel István: Magyarország madarai 2: 351).

Amikor a következőkben sorra vesszük a belehallás jelenségeit, mégpedig a hangadó források szerint rendezve, mondanivalónkat a harangok szavával kezdjük, majd a vonat zakatolásába beleértett szövegekkel folytatjuk, végül rátérünk az állatvilág s különösen a madarak szolgáltatata hangok értelmezésére.

I. A harangok szava

A harangok szavának népi eredetű, humoros, de olykor társadalmi különbségeket is tükröző értelmezéseivel már Herman Ottó is foglalkozott, német és szlovák nyelvű párhuzamokat is idézve, s az Ethnographia és a Magyar Nyelvőr korábbi közléseit is feldolgozva. (Ethn. 2 [1891.]: 323—30, erre a tanulmányra Balázs Géza hívta fel a figyelmet.)

Szerinte a Tiszavárkonyból idézett harangszó-értelmezés mintha a régiebb magyar társadalom négy rétegének (mágnások, köznemesek, mesteremberek és parasztok) vagyoni állapotát festené, az öltözetre utalva:

„Öreg harang — (mélyen, vontatva:)

Úri Bunda, úri Bunda!

— ∪ — ∪ — ∪ — ∪

Kisebb harang — (szakadozva:)

E-züstös gom-bokkal, e-züstös gom-bokkal.

— ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪

Kis harang — (szaporán:)

Amilyen olyan, csak vó-na!

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ — ∪

Kis csöngettyü — (szaporán, vékonyan:)

Ringy-rongy — ringy-rongy!”

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪

Még érdekesebb a Rimaszombatból és környékéről idézett kétnyelvű feleselgetése a harangszónak, amely a kenyérről szól.

A szép fehér kenyéréről híres Rimaszombat öreg harangja ezt mondta: *Búza kenyér! Búza kenyér!* A közeli, szlovákok lakta Cserencsényben már csak kisharangra és rozskenyérré tellett, s a kisharang így szaporázta a szót: *Žitni chleb! Žitni chleb!*, vagyis Rozskenyér! Rozskenyér!; Rimabrézó határa még szegényebb volt, s bár három kis harangot is tartottak, ezek így csilingeltek: *Chodzi jaki len bi bolo! Chodzi jaki len bi bolo!* Azaz: akármilyen csak bár volna! (I. h. 324—6, a ritmusjelzést itt és a következőkben mellőzöm.)

Kedvelt szokás volt a helyi felekezetek vagyoni állapotának jellemzése a harangok szavával, ugyancsak főleg a kenyérré vonatkoztatva. Makóról idézi Herman Ottó a következő, jellegzetes értelmezéseket:

„Katholikus harang (panaszosan): *Nincsen kenyér!* Református harang (mélyen, ünnepélyesen): *Ád az úr, ád az úr!* Orosz (kishitűen): *Nem tom biz' én, ád e vagy se!”* (I. h.)

Majd egy századdal később Lukács László megközelítőleg ugyanezt a harangszó-értelmezést közli a burgenlandi Felsőórból, azzal a különbséggel, hogy ott az evangélikusok harangjának jut a kétkedő szerep, profánabb fogalmazással: „*Tudja fene, ád-e, nem-e? Tudja fene, ád-e, nem-e?*” (I. h. 1621.)

A harangok szavának felekezetek szerinti jellemzését Jókai is ismerte; be is építette egyik regényébe, „A lőcsei fehér asszony”-ba. A szereposztás azonban eltér az előbb idézettől, hiszen a Szepességben az evangélikusok a leggazdagabbak: „A pápista harang azt mondja: »*Booldog isten, hooonnan élünk?*«, a kálvinista azt mondja: »*Nincsen kenyér minátunk*«, a lutheránus rácsendíti: »*Innen élnek szegények! innen élnek szegények!*« (Jókai: A lőcsei fehér asszony. 1971. 189).

A felekezet szerint eltérő vagyoni helyzetet a nemzetiségi különbséggel társítva fejezi ki Móra Ferenc a harangok szavával: „*Écet-olaj-paszuly . . .* mondogatja vékonyan az oláhok harangja. — *Háj, zsír, szalonna! Háj, zsír, szalonna!* — vágja rá vissza a vastagnyakú kálomista magyar falu vastagszavú harangja.” (Id. Lőrinczy: i. h.)

A bihari Gálospetriből közölt adat szerint ezt mondják a harangok: „Az ortodox harang (magas hangon): *Nincs píz, nincs píz . . .* A református (mély hangon): *Van a bank-ban, van a bank-ban . . .* A katolikus (a legmagasabb hangon): *Ki kell ven-ni, ki kell ven-ni . . .*” (Faragó József—Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Bukarest, 1982. [a továbbiakban: BGy.] 190; erre a könyvre is Balázs Géza hívta fel a figyelmemet.) Bihar faluban a reformátusok harangja ezt monda (lassan): *Fe-hér ke-nyér, son-ka, Fe-hér ke-nyér, son-ka . . .* [egy másik változatban a *sonka* helyett *szalonna* áll], a katolikusoké ellenben így szól (gyorsan): *Son-kát, ke-nye-ret, Son-kát, ke-nye-ret . . .* (BGy. 189—90).

Ahol a települések közel esnek egymáshoz, mint Biharban is, a szomszédos faluk harangjai feleselgetnek egymással, szintén a vagyoni helyzetre utaló belehallással. A Gálospetriből idézett adat váratlan fordulatot vesz kágyai változatában. Eszerint a kágyai harang ezt mondja: *Nincs pénz, nincs pénz . . .* A csokolyai: *Van a bank-ba, van a bank-ba . . .* A székelyhídi: *El ké-ne lop-ni, el ké-ne lop-ni . . .* (BGy. 190.)

Ugyancsak Biharban a tóti harang (a cséhtelekiek szerint) megelégedetten kijelenti: *Ke-nyér, sza-lon-na, Ke-nyér, sza-lon-na . . .* (BGy. 189.). Az érbogyoszlói ellenben elégedetlenül követeli: *Sza-lon-nát, ke-nye-ret, Sza-lon-nát, ke-nye-ret . . .* (uo.). A nagyszalontai harang hangja (az erdőgyarakiak szerint) ismét elégedett: *Bű-vön van min-den, Bű-vön van min-den . . .* (uo.). Erre az árpádi harang ironikusan visszhangozza: *Van min-den, mint Ár-pá-don, | Á-só, ka-pa, fa-vül-la, | Csak ke-nyér nincs, meg sza-lon-na . . .* (uo.).

Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Lukács László (i. h.). „A Jászágban elterjedt magyarázat szerint — írja — a módos Jászapáti harangja szépen, lassan szólt. Ezt mondta: *Túrós derelye, túrós derelye*. A jászberényi harang ellenben gyorsan, idegesen ezt hajtogatta: *Krumpli van az asztalfiókban, krumpli van az asztalfiókban . . .*”

Ugyanabban a faluban a kisharang és a nagyharang feleselgethet egymással, ismét csak élelemről vagy pénzről szólva; így Mezőbajon (a kisharang): *Ká-sa, má-lé, pu-lisz-ka . . .*, ill. (a nagyharang): *Min-den van, min-den van . . .* (uo.); Mezőtelegden (a pusztaiújlakiak szerint, a kisharang): *Van píz e-lég, van píz e-lég . . .*, ill. (a nagyharang): *A bank-ban, a bank-ban . . .* (uo.); Csarodán, nehéz időkben (a nagyharang): *Boldog isten, mivel élünk*, ill. (a kisharang):

Csíkkal, hallal; jobb években (a nagyharang): *Van itt minden*, ill. (a kisharang): *Kása, málé, puliszka* (Kossuth Rádió: Szólj, szólj, sípom! 1984. ápr. 5.).

A városban persze több harang is szólhat, más-más hangon és ritmusban; például Móra Ferenc elbeszélésében: „*Di-csér-tessék, di-csér-tessék!* — mormogta a legöregebb harang, akit ezer meg ezer szegényember krajoárjából vettek. — *Az úr-isten, az úr-isten!* — búgta utána részszíve legmélyéből az a harang, melyet a nagy tűz emlékére öntöttek. — *Mind-ő-rökre, mind-ő-rökre* — dörögte rekedten az ágyúból lett harang” (Az ezüstszavú harang. Mesék. 1934. 9).

Ugyanannak a harangnak a szavába eltérő mondanivalót is lehet belehallani, a körülményektől függően (ilyesmiről már a bevezetésben is esett szó). Például halálesetkor a bihari Szentjobb faluban mást és mást értenek bele a harangszóba, ha szegény, vagy ha gazdag ember hal meg: *Ringy-rongy, ringy-rongy . . .*, ill. *Van itt min-den, van itt min-den . . .* (BGy. 190). Ennek változata az ugyancsak bihari Érbogyoszlón: *Ringy-ben, rongy-ban, Ringy-ben, rongy-ban . . .*, ill. *Se-lyem-ben, bár-sony-ban, Se-lyem-ben, bár-sony-ban . . .*” (BGy. 189). — A Székesfehérvár melletti Sárkeresztesen is másképp hallották szólani a harangot a gazdag ember halálakor: *Ómárium, gránárium* (azaz: 'szekrény, magtár'), mint ha szegény emberre harangoztak: *Ringyem, rongyom, cifitem, cafatom!* (Lukács: i. h.)

Valószínű azonban, hogy az idézett esetekben nem ugyanaz a harang szólal meg, hanem — mint más vonatkozásban már szóba került — a nagyharang és a kisharang. Szentesen például a gazdag emberre nagyharanggal harangoztak, s ez így szólt, lassan, vontatottan: *Meg-halt-az-úr! Meg-halt-az-úr!* A középső harang gyorsabban mondogatta: *Kár-ér-te! Kár-ér-te!* A szegény emberre a kisharanggal csöndítettek, s az így szaporázta: *Ördög vigye! Ördög vigye!* (Lukács: i. h.) — A szlovákok lakta Tótkomlóson a gazdag embert a nagyharang búcsúztatja, ekképpen: *Zomrev pán!* (Meghalt az úr!), a szegényt pedig a kisharang: *Tavo s nim!* (Ki vele!). (Lukács: uo.)

Hosszabb szöveg, valószínű dialógus is beleérthető a harangszóba, így például Éradonyban: *Gingalló, Szent ajtó, Főzz kását, De nincs só, Ha nincs só, Kérj mástól, De nem ád, Ha nem ád, Vágd pofon, Gingalló, Szent ajtó* (BGy. 137):

Göcsejben, ahol szintén igen közel esnek egymáshoz az apró falvak, és sok helyen csak kápolna vagy puszta harangláb van, hasonló szöveget hallanak bele a kisszigeti harang szavába: *Besüni* ['Belsőné'] *fűzz lencsit, Ha nincsen, kiérgy mástu, Ha nem ád, üsd hátbo!* (Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése 518; vö. uő.: Göcsej népköltészete 89—91).

Göcsejben a szomszédos falvak harangjainak vetélkedése ezek fekvésére is vonatkozhat. A lickői harang a vadamosinak azt mondja: *Dombon van, Dombon van!* Ez meg így felel rá: *Sáros Licku, Sáros Licku!* (Gönczi: i. h.). Hasonló jelenséggel Biharban is találkozni. A hodosi harang ezt mondja: *Dom-bon van Vaj-da, Dom-bon van Vaj-da . . .* A vajdai így válaszol: *Ho-dos-ra dű-lök, Ho-dos-ra dű-lök . . .*; másképpen: *Rá-dű-lök Ho-dos-ra, Rá-dű-lök Ho-dos-ra . . .* (BGy. 189.)

Szinte egymást érik a kis falvak a Balaton-felvidéken is. Erről a vidékről írja Trencsény Károly: „Mencshely, Vászoly, Budavári és Jakabfa helységek a Balatonnak Zala-veszprémi oldalán, egymástól csak kakas-kukorikolásnyi távolságra vannak. Ezeknek harangjai is beszélgetnek egymással. Esténként megszólal a mencshelyi harang, vékonyan: »*Men-cs'el'-ments-meg!*« Utána a

vászolyi, kissé vastagabban: »Vá-szol', válts-meg!« Budavári meg Jakabfa egészen közel vannak egymáshoz, s harangjaik összeszóalkoznak, vastagon: »Buda-vári, Jakabfa, Ördög-búj'ka-nyakad-ba!« (Ethn. 2: 94).

A közeli Káli-medence községeiről írja Lukács László (i. h.): „Kővágó-örsön úgy tudják, hogy a köveskáli harang délben azt mondja: *Tá(l) mellé! Tá(l) mellé!* A második világháború előtt a mindszentkállai második harang délben azt mondta: *Kintaller! Kintaller!* Erre válaszolt a szentbékállai nagyharang: *Tál mellé! Tál mellé!* Ma már nem feleselgetnek, mert Mindszentkállya második harangját elvitték a háborúba.” — Mindehhez hozzáfűzi (uo.): „*Kintaller* egy eltorzított német családi név: ma is így mondják Mindszentkállón a *Grünthaller* nevet. A faluban az alszegen lakott Grünthaller István szegény napszámos; állítólag őt szólították ebédhez a két szomszédos falu harangjai.” Megjegyzendő, hogy személynevet máshol is vélnek behallani a harangszóba, így például a göcseji Csömödéren: „*Dancs Vende, Dancs Vende, Dancs Vende*” (Gönczi: i. h.). — A Káli-medence harangjainak szaváról Tamás István is megemlékezik (Népszabadság 1986. júl. 21. 5).

Az országnak egy másik, távoleső vidékén, a Nyírségben kocsikázgató Szindbád már ismert motívumokat hall kicsengeni a harangok szavából, Krúdy Gyulának „Az eljegyzés” című elbeszélésében: „Szép, októberi nap volt, utazáshoz való idő, a környékbeli harangok mondogatták már a déli verset: »*Nincsen kenyér Rádon*« — panaszkodott a messziben egy kis harang. »*Itt sincs, itt sincs!*« — sietett a felelettel a kemetyei harang. Az aranylábú kéki harang tűnődve kérdezgeti a távolból: »*Én istenem, miből élnek a komék?*« »*Mibőlőlünk élnek!*« — kiált a nagykalászi harang.” (Krúdy: A madárijesztő szeretője. 1964. 520.) — Hasonlóképpen beszélgetnek a harangok a közeli Tiszaeszlár táján is: „Elharangozták már a delet az eszlári toronyban, de a Túlatiszánról is idáig hozza a szél a harangok hangjait, amelyek mindig azt panaszolták: »*Nincsen kenyér . . .*« »*Itt sincs, itt sincs!*« Amint a Tisza menti falvak tornyai szoktak felelgetni egymásnak.” (Krúdy: A tiszaeszlári Solymosi Eszter. 1975. 508–9.)

E motívumok — úgy látszik — nemzetköziek, s nemcsak a Kárpát-medencében fordulnak elő. London „elpusztult” templomainak harangjai hasonlóképpen vetekednek Orwell regényében:

„Oranges and lemons, say the bells of StClement's,
You owe me three farthings, say the bells of StMartin's,
When will you pay me? say the bells of Old Bailey,
When I grow rich, say the bells of Shoreditch.”

(A mondóka — szövegszervező motívumként — fokozatosan áll össze a regény folyamán. Idézett teljes formája innen való: George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*. Penguin Books, 1982. 146.)

Magyar fordítása — Sziígyártó László tolmácsolásában (George Orwell: 1984. Európa, 1989. 197) — a következőképpen hangzik:

„Narancs és citrom, bongja StClement harangja,
Tartozol tíz fityinggel, StMartin így csilingel,
Mikor adod meg? kérdi komoran az Old Bailey,
Majd ha lesz vagyonom, zengi a Shoreditch-templom.”

Nevezetes szerepet játszik a harangszó Dickensnek „The Chimes (A harangszó)” című kisregényében is. (Az angol idézetek forrásai: Charles Dickens: *Three Christmas Tales*. Berlin, 1958., a magyar idézeteké: Charles Dickens: *Karácsonyi ének*. Harangszó. Ford.: Benedek Marcell és Szinnai Tivadar. Olsó Könyvtár 626. sz. 1968.) A kisregényben Toby Veck, a hatósági engedéllyel rendelkező küldönc, aki a templomajtó mellett szokott posztolni, úgy gondolja, hogy érti a harangok szavát. Gyakran hallja, hogy a harangok így szólunk hozzá: *Toby Veck, Toby Veck, keep a good heart, Toby! Toby Veck, Toby Veck, keep a good heart, Toby!* (109). A magyar fordításban: „*Toby Veck, Toby Veck! Ne lógasd a fejedet!*” (112). (A magyar fordítás nem a legjobb, ráadásul nem kettőzi meg a mondatot, s a *Toby* nevet sem ismétli meg a mondat végén, ami pedig az angol szövegben fontos hangtani eszközként a harangkondulást érzékelteti.) — Ha a dolgok rosszul állnak, szinte a lehető legrosszabbul, akkor ezt mondják a harangok: *Toby Veck, Toby Veck, job coming sown, Toby! Toby Veck, Toby Veck, job coming soon, Toby!* (109) ~ *Toby Veck, Toby Veck, jó munka közeleg!* (112).

Másutt a szereplők szavait visszhangozzák ritmusukkal, illetőleg bele-szólnak, beleavatkoznak az álomszerű események menetébe; pl.: „*Put 'em down, put 'em down! Good old times, good old times! Facts and figures, facts and figures! Put 'em down, put 'em down!* (122.) ~ *Betiltom, megszüntetem! Régi idők, szép jó idők! Tények és számok; számok és adatok! Betiltani, megszüntetni!* (126.) — *Vagy: Toby Veck, Toby Veck, waiting for you, Toby! Toby Veck, Toby Veck, waiting for you, Toby! Come and see us, come and see us! Drag him to us, drag him to us! Haunt and hunt him, haunt and hunt him! Break his slumbers, break his slumbers! Toby Veck, Toby Veck, door open wide, Toby! Toby Veck, Toby Veck, door open wide, Toby!* (143.) ~ *Toby Veck, Toby Veck, várunk reád, Toby! Toby Veck, Toby Veck, várunk reád, Toby! Gyere hozzánk, gyere hozzánk! Kergessétek, cibáljátok! Üldözzétek, kísértsetek! Üldözzétek, kísértsetek! Zavarjátok álmát! Zavarjátok álmát! Toby Veck, Toby Veck, nyitva már az ajtó! Toby Veck, Toby Veck, tárva már az ajtó!*” (147.)

A harang szavának értelmesítésére versbeli példát is idézhetünk:

„. . . Űgy tetszik nekem,
Miként ha e torony négy ablakán
A négy harang mint négy sötét barát
E szörnyű szót zokogná untalan
Egymásután, imaszerűen, feddhetetlen
Ütemben: *el-mu-lan-dó, el-mu-lan-dó!*”

(Vajda János: *Alfréd regénye V.*)

Aranynál ünnepre hív a harangszó, choriambusra emlékeztető ritmusával: „Zendűl, kondul szent harangszó, | Csengve, búgva messze hangzó: | »Imára! imára!«” (Az ünneprontók).

A harangszóhoz hasonlít a kolomp szava. Különös üzenetet hall bele Áprily:

. . . s mintha a róna
kedve dalolna,
úgy muzsikál, muzsikál a kolomp.
Indulok. Értem.
Jól tudom: értem,

értem üzenget a zsenge határ:
 „Szíved, a bomlott
 ócska kolompot
 hozd ide, hozd ide, hozd ide már!”
 (Tavaszkodik)

Másutt meg a lelkiismeret, az önvád szava cseng ki belőle, a lányát egy akolért elcserélő brezinai bacsa fülébe:

„A kilenc vezérkos csengője mikor összevág, ebbe a rímbe megy ki:
 »Aklot cserélt . . . becsületért.«” (Mikszáth: Az a fekete folt: Tót atyafiak — A jó palócok. 1968. 60.)

(Folytatjuk.)

Rácz Endre

Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról*

I. Nyelvművelés és stilisztika viszonyáról szólva nehéz ellenállni annak a kísértésnek, hogy az alapoktól kezdjük, vagyis hogy az előadó ilyen általános kérdésekből induljon ki: mi a tárgya, az illetékességi köre a stilisztikának, hol van a helye a nyelv- és az irodalomtudomány határmezsgyéjén? Illetőleg: szerves része-e a nyelvművelés a nyelvtudománynak, vagy „alkalmazott nyelvtudomány”-ként csak lazábban kapcsolódik hozzá? S egyáltalán: meg lehet-e állapítani, hol végződik a kutatás, s hol kezdődik a kutatási eredmények alkalmazása?

Az idő rövidsége és kongresszusunk tárgyválasztása azonban arra kötelez, hogy ezúttal ne mélyedjek bele ezeknek a — még oly izgalmas — tudományelméleti és módszertani problémáknak a boncolgatásába, hanem vonjam szűkebbre vizsgálódásom körét, s a következő, jóval kisebb horderejű, de talán szintén nem érdektelen kérdésekre igyekezzem választ adni:

Hogyan vélekedtek a múlt század vége óta a magyar nyelvészet meghatározó egyéniségei a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról?

Figyelembe kell-e venni, s ha igen, miképpen lehet figyelembe venni stilisztikai szempontokat az egyes nyelvi jelenségek értékelésében, minősítésében?

S ami mindebből elméleti tanulságként leszűrhető: hogyan viszonylik egymáshoz a nyelvi, a nyelvtani és a stilisztikai helyesség?

2. Bár előadásom címében az egyszerűség kedvéért XX. századi nézetek, elgondolások ismertetését ígértem, a tudománytörténeti korszakhatár természetesen nem esik egybe a két évszázad naptári határvonalával. Nyelvművelésünk történetében az új korszak — mondhatni: a XX. század — pár évvel korábban, egészen pontosan 1896. január 15-én köszöntött be, amikor az előző

* Elhangzott — kissé rövidítve — a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán (A magyar nyelvtudomány története), Budapesten, 1988. augusztus 29-én.

év őszén elhunyt Szarvas Gábort Simonyi Zsigmond váltotta fel a Magyar Nyelvőr szerkesztői székében (vö. Fábrián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai. Bp. 1984., 82). Simonyi, bár mestere oldalán maga is részt vett az „új ortológia”-nak a nyelvújítás túlkapásai és az idegenszerűségek, különösen a germanizmusok elleni keresztes hadjáratában, ekkor már jóval árnyaltabban, korszerűbben értelmezi a nyelvhelyesség fogalmát és a nyelvész gyakorlati feladatait. Korának nyelvhasználatát már nem csupán a történetiségből és a nyelvjárásokból elvont normatív grammatikai rendszerrel szembesíti, mint Szarvas (és még inkább a túlzó ortológus Volf György), hanem kiterjed a figyelme a stílusra, a nyelvi kifejezés művészetére is (vö. Nagy J. Béla: Simonyi Zsigmond nyelvművelő munkássága. In: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Bp. 1968., 65).

A korábbi időszak harcmodorát jellemző egyoldalú hibáztatástól, „meddő tagadástól” a Nyelvőr ezután lehetőleg tartózkodni fog, ígéri meg az új évfolyam élére iktatott szerkesztői programcikk. E beköszöntő így jelöli ki a folyóirat előtt álló gyakorlati teendőket: „Általában törekedni fogunk, hogy tetteleg is előmozdítsuk a nyelvművelés ügyét, hogy összegyűjtsük s fejtegetsük mindazt, ami példaképpül szolgálhat: az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait” (Beköszöntő. — Nyr. 25 [1896]: 1–2; az idézetnek a kettőspont utáni része az eredetiben ritkítva van). Bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy a felszabadulás utáni új szellemű, „pozitív” (Lőrincze Lajos) vagy „építő” (Bárczi Géza) nyelvművelésnek a tudománytörténeti forrása, előzménye Simonyinak ebben a programjában és egész későbbi működésében lehető fel. Abban a bízvást „kopernikuszi”-nak is nevezhető fordulatban tudniillik, hogy a nyelvész nem elsősorban „nyelvőr”-ként, vagyis a fennálló (sőt olykor egy korábbi) nyelvallapot védelmezőjeként és az egykorú nyelvhasználat bírálójaként lép fel, hanem azt tekinti elsőrendű feladatának, hogy az anyanyelvben rejlt kifejezési lehetőségeket felkutassa és a nyelvközösség elé tárja.

Simonyi ennek a Nyelvőr-számnak egy másik cikkében is visszatér a stilisztikai szemléletnek a nyelvhelyességi ítéletalkotásban játszott szerepére: „a nyelvhelyesség kérdéseit . . . nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése. Azonban másfelől kétségtelen, hogy az egész stilisztikának teljes és erős nyelvtani alapon kell állania, a nyelvtörténet s az élő nyelv teljes statisztikáján s megértésén kell alapulnia” (Kérdések és feleletek. A nyelvhelyesség kérdése. — Nyr. 25 [1896]: 40). Témánk szempontjából különösen fontos az idézetnek ez a részlete: „a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése”. Tehát nem azt mondja, hogy nem csupán a nyelvtannak, hanem a stilisztikának is, hanem hogy nem a nyelvtannak, hanem a stilisztikának a kérdése. Érdeemes volna egybevetni ezt a programot Simonyi későbbi szerkesztői és nyelvművelő tevékenységével ez azonban külön előadást kívánna. Mielőtt azonban továbbhaladnánk, hadd emeljek ki még egy mozzanatot: azt, hogy ennek a Simonyi posztulálta stilisztikának nemcsak szilárd nyelvtani alapon kell állnia (ami természetes), hanem „az élő nyelv teljes statisztikáján” is. Simonyi ezzel a megjegyzésével legalább száz évvel megelőzte korát, hiszen a magyar köznyelv gyakorisági szótárának munkálatai csak e század vége felé jutnak majd olyan stádiumba, hogy a nyelvművelő statisztikai adatokra is támaszkodhat egy-egy szó vagy kifejezés értékelésekor.

Jó egy évtizeddel ezek után a szerkesztői programcikkek után hasonló szellemben ír a folyóiratban a stilisztika és a nyelvhelyesség viszonyáról egy ígéretes tehetségű fiatal munkatárs: Kulcsár Gyula zalaegerszegi gimnáziumi tanár, aki néhány év múlva a galíciai harctéren fejezi be rövid életét. Egyetlen számottevő alkotása, a Nyelvészeti Füzetek 54. számaként megjelent A magyaros írásművészet főkérdései (Bp. 1909.) többek között azzal is rászolgál figyelmünkre, hogy nemcsak tételesen vallja, hanem következetesen alkalmazza is a stilisztikai látásmódot. „Hogy van az — teszi fel a kérdést az értekezés bevezetőjében —, hogy a nyelvhelyesség dolgában most is nagyobb a fejetlenség, mint kellene? Azt hiszem, onnan van ez, mert a stilisztikai és grammatikai szempontok állandóan összekeverednek. Ha világos tudatában volnánk annak, hogy a stilisztikai érdek nem mindig fődí a grammatikai szabályt, sokkal könnyebben megérthetnék egymást” (i. m. 3). Tehát egy-egy kifejezés megítélésakor számításba kell venni érzelmi velejáróját s általában a szóhasználat stilisztikai körülményeit is (Kulcsár Gyula nézetének értéke lésehez vö. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp. 1961., 113).

„Hogy mennyire stilisztikai kérdés a nyelvhelyesség” (uo. 16), egy Mikszáthtól vett idézettel is bizonyítja a szerző. Egy falusi legenda című elbeszélésében (1908.) Mikszáth régies igealakokat használ a „legendai hangulat” megteremtésére: „reszkető kezekkel *kinyitotta volna* az ajtót . . . , az illető fehérszemélyek *bemenének*”. Itt helyesek ezek a régi bibliafordításaink stílusát idéző latinosságok, jegyzi meg Kulcsár Gyula, mert összhangban vannak a mű cselekményével, ill. az író szándékával, céljaival. Ami tehát elmarasztalható nyelvtanilag, az felmenthető stilisztikailag, mert a művészi szöveg összefüggésében az elavult, idegenszerű nyelvi formák sajátos rendeltetésre tesznek szert.

A két világháború közötti időből csak elszórt utalásokat sikerült találnom. Például hogy Gombocz Zoltán az 1931. évi nyelvtudományi társasági elnöki megnyitó beszédének vége felé megjegyzi: „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. — MNy. 27 [1931]: 11). Ez a vélekedés első hallásra emlékeztet Simonyiéra és Kulcsár Gyuláéra, valójában azonban eltér tőlük, mert a stilisztikai szempont jogosultságát Gombocz csak az irodalmi (értsd: 'szépirodalmi') művekre nézve ismeri el. Egyéb esetekben a nyelvi helyesség zsinórmértékének a nyelvszokást minősíti: „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (uo.). Ezzel a definícióval a nyelvi normativitás mai kutatója is egyetérthet, azzal a megszorítással persze, hogy mind a s z o k á s, mind a n y e l v k ö z ö s s é g fogalma közelebbi meghatározásra szorul. Mindenesetre azzal, hogy a nyelvi helyességet „a szociális nyelv, vagy ha tesszük, a nyelvszociológia” körébe utalta (l. uo.), Gombocz, akit a nyelvművelés iránti érdektelenséggel szokás vádolni, inkább bizonyul a mai nyelvhelyességi felfogás előfutárának, mint bármelyik kortársa az akkori nyelvtisztító mozgalmak tájáról.

Az időszak utolsó éveiből ide kívánczok még Balassa József népszerű kézikönyvének (A magyar nyelv könyve. Bp. 1943.) ez a mondata: „a nyelvhelyesség kérdése inkább a stilisztika körébe tartozik; de ott sem lehet vele foglalkozni a nyelvtudomány útmutatása nélkül” (47—8). Azaz öszerinte sem a stilisztika, sem a nyelvművelés nem tartozik bele a tulajdonképpeni „nyelv-

tudományba”. Sőt nyelvművelésről mint önálló diszciplináról nem is beszél, hanem az ilyen kérdések tárgyalását a stilsztikába utalja (figyelmeztetve azonban, akárcsak fél évszázaddal azelőtt Simonyi, a megbízható nyelvtudományi alapvetés nélkülözhetetlenségére).

3. 1945 után a nyelvművelés intézményei (nem volt valami sok) és az előző korszakban nem kompromittálódott munkásai az eleinte itt-ott megnyilvánuló bizalmatlanság ellenére újrakezdhatték működésüket, ám ez a lendület a negyvenes évek végére — a nyelvművelőkön kívül álló okokból — megtorpant. A régi Akadémia átszervezése miatt 1949-ben megszüntették a Magyarosan folyóiratot (ettől kezdve kereken harminc évig nem volt a nagyközönséghez szóló, olvasmányos nyelvi ismeretterjesztő lapunk!). Átmenetileg szünetelt az akadémiai nyelvművelő bizottság tevékenysége is.

Az újjászervezés érdeme elsősorban Kodály Zoltáné és Lőrincze Lajosé. Az ő nevük, közreműködésük fémjelzi azt az 1951. decemberi akadémiai nyelvművelő ankétot, amelytől nyelvművelésünk új fellendülését számíthatjuk (vö. Fábrián Pál i. m. 101). Ezen a tudományos ülészen a vitaindító referátumot Lőrincze Lajos tartotta „A nyelvművelés elvi kérdései” címmel. Előadásához sokan hozzászóltak, leghosszabban és bizonyára legnagyobb hatással Bárczi Géza, aki e hozzászólásában nyomatékosan rámutatott az esztétikai kritériumok fontosságára. Sőt ennél tovább is ment annak kimondásával, hogy a nyelvművelő „a nyelven mint művészi anyagon dolgozik” (MTA I. OK. 2 [1952]: 420).

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a nyelvhelyesség a szépirodalom nyelvére, az irodalmi stílusra korlátozódik. Ellenkezőleg: a szépirodalmi, ill. általában az írott nyelv és a beszélt nyelv helyessége egyaránt „szépség kérdése” (uo. 421). A nyelvi helyességet abból a szempontból kell tehát megítélni, milyen hatást gyakorol egy szó vagy szókapcsolat a közlés címzettjére, befogadjára. Következésképp „a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában a z í z l é s fejlesztésének kérdése” (uo.). Bárczi Géza ekkor valamilyen nem mondta ugyan ki a *stilsztika* szót, de kétségtelen, hogy erre (is) gondolt.

Hozzászólásának további részében kettős célt tűzött ki megújuló nyelvművelésünk elé: „védekezni az ellen, ami csúnya és e z é r t helytelen, építeni ott, ahol szükség van rá” (i. h. 422; a kiemelés éntőlem való K. G.). Bárczi tehát, ha jól értelmezem szavait, nem a helytelent minősíti csúnyának, hanem a csúnyát helytelennek.

Hasonlóan vélekedik a stilsztika fontosságáról nyelvművelésünk újabb korszakának meghatározó egyénisége, Lőrincze Lajos is: „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilsztikája is van” — szögezi le Emberközpontú nyelvművelés című könyvében (Bp. 1980.) —, „s ez utóbbi a nyelvhasználat kérdésében igen lényeges” (21).

Az esztétikai szempontok jelentőségére, olykor perdöntő voltára Lőrincze már az 1953-ban közzétett Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtemény bevezetőjében is rámutatott, a következőképpen: „A grammatikailag helyesen túl még ott van a szépnek, a művészinak a sokféle lehetősége is: nemcsak azt akarjuk elérni, hogy »rosszul ne beszéljünk«, hanem azt is, hogy »szépen szólhassunk«” (i. m. 12; Lőrincze itt Ungvárnémeti Tóth László epigrammájára utal: „Hogy rosszul ne beszélj, olvasd a Révai könyvét, / Hogy szépen szólhass, erre Kazinczy tanít”).

A helyesség és a szépség követelményét azonban nem szabad mereven szembeállítani, hiszen sokszor elválaszthatatlanok: ha a helyességet úgy értelmezzük, hogy a nyelv eszközeivel tudatunk legfinomabb rezdüléseit is ki tudjuk fejteni, akkor a helyes forma egyszersmind általában szép is. Ezért a nyelv művelőnek nem csupán szakmai ismeretekre van szüksége, hanem fejlett szépérzékre is: „Az a nyelvtudós . . . , aki a különféle nyelvi kifejezésekben rejlő finom árnyalatokat, színeket nem látja, hangulati finomságokat, ízeket nem fogja fel, aligha lesz igazán nyelv művelő” (i. m. 13).

Azt jelenti-e ez, hogy a nyelvhelyesség kutatójának egyaránt otthonosan kell mozognia a szorosabb értelemben vett nyelvészetben, a stilisztikában, a retorikában, a poétikában és az esztétikában is? Elvileg igen, gyakorlatilag azonban inkább arról van szó, hogy a maga módján, „közvetve vagy közvetlenül nyelv művelő a leíró nyelvtan vagy a stilisztika írója, a mai magyar nyelv szótárának megszerkesztője, szóláskincsünk bűvára, de nyelvünk történetének kutatója, feltárója is” (Emberközpontú nyelv művelés 13). Az új nyelvi jelenségek, folyamatok értékelésében e tudományágaknak szorosan együtt kell működniük: így többek között a stilisztika művelése is „szerves, sarkalatos része, feltétele” a nyelv művelésének (vö. Lőrincze Lajos: Nyelvtudomány és nyelv művelés. In: Nyelv művelő kézikönyv II. Bp. 1985., 388).

Természetesen ugyanez a véleménye a két tudományág egymásra utaltságáról Kovalovszky Miklósnak is (azért „természetesen”, mert Kovalovszky azon kívül, hogy egyike a legtermékenyebb nyelv művelőknek, gyakorló irodalomtudós is, akinek egész életműve a nyelvhelyesség és a stilisztika elválaszthatatlanságát példázza). Lássuk tehát, mit ír Kovalovszky a stilisztika és a nyelv művelés viszonyáról Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség című könyvében (Bp. 1977.): „a nyelvhelyesség nemcsak nyelvi, nyelvtani, hanem nagymértékben stilisztikai kérdés is” (45).

Kovalovszky egyébként már az 1954-es magyar nyelvészkongresszuson rámutatott arra, hogy az ún. nyelvtani hiba nem mindig különböztethető meg az ún. stílusbától (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai; a továbbiakban: III. Kongr. 242 skk.). Mégis inkább nyelvhelyességi hibának tekinthető a *miatt* és a *végett* névutó fölcserélése, az *egy* névelő fölös kitétele ilyen mondatokban: „Ez nem *egy* nehéz eset”, vagy a *meg vagyunk értve?* típusú, idegenszerű határozói igeneves szerkezet. Stílári kérdés viszont Kovalovszky szerint az *ikes* igék „szabálytalan” használata, az *ami* vonatkozó névmás divatja *amely* helyett, továbbá az *-e* kérdőszócskának az igekötőhöz vagy a tagadószóhoz kapcsolása: *meg-e nézed?*, *nem-e ő volt itt?* (Ez utóbbit hajlamos volnék stilisztikai jelenség helyett nyelvtani hibának minősíteni, bár az *-e* szórendi helyét már Gombocz is igen óvatosan ítélte meg, legfeljebb „szokatlan”-nak nevezve a *meg-e*, *nem-e* formát, azt is csak a művelt köznyelvben; vö. MNy. 27 [1931]: 10.) Látnivaló, hogy a két csoport nem különül el határozottan: amit az egyik kutató még csupán stilisztikai érdekességként vesz számba, azt a másik már a nyelvtani rendszeren esett sérelemként bélyegzi meg.

Bármennyire egybefonódik is azonban nyelv művelés és stilisztika, különbséget kell tenni a szorosan az egyik, ill. a másik csoportba tartozó jelenségek közt (Kovalovszky: III. Kongr. 243). Nagy J. Béla is úgy gondolta, hogy „a nyelvhelyesség megoszlik a nyelvtan és a stilisztika között”: a megengedő *is* szórendje nyelvtani probléma, az idegen szók használatának mértéke viszont a stilisztikába tartozik (i. m. 68—9).

4. Abban, mint láthattuk, mindegyik idézett szaktekintély egyetért, hogy a nyelvi helyesség nem merül ki a nyelvtani szabályok betartásában, hanem attól is függ, hogy az önmagukban kifogástalan nyelvi elemeket a maguk helyén alkalmazzzák-e. Egy nyelvtanilag hibátlanul megszerkesztett kifejezés vagy mondat nem szükségképpen helyes stilisztikailag is. Ez utóbbit ti. az dönti el, hogy jól beleillik-e a szövegekörnyezetbe, ill. a legtágabban értett közlési szituációba. Ha nem illik bele, fenn kell akadnia a nyelvhelyességi szűrőn, akármilyen kifogástalan is nyelvtanilag. Van példa ennek az ellenkezőjére is, amikor éppen a nyelvileg hibás forma a stilisztikailag helyes, odaillő. Az írók sokszor hibás beszédmóddal is jellemzik valamely gyermek- vagy idegen anyanyelvű szereplőjüket (Mikszáth: „A én pohárom”; Jókai Tallérossy Zebulonja A köszívű ember fiaiban vagy egészen friss példaként Salvatore, a furcsa latin—francia—spanyol—német stb. keveréknyelven hadráló szerzetes Umberto Ecónak A rózsza neve című regényében).

Stilisztikának és nyelvművelésnek lényegében azonos a kiindulópontja: mind a kettő jobbra parole-jelenségeket vizsgál (vö. Balázs János: A stílus kérdései. In: III. Kongr. 155). Oly sok a közös területük, hogy nem is mindig lehet pontosan meghúzni a köztük levő határvonalat. Nem lehet azt mondani: eddig még nyelvművelés — innen már stilisztika. A két diszciplína közt széles átmeneti sáv, sőt részleges fedés van. A korszerű nyelvművelés épp ezért bizonyos fokig alkalmazott stilisztikának is tekinthető. (A kutatás és az alkalmazás, ill. a „belső” és a „külső” nyelvészet kapcsolatáról vö. Herman József—Imre Samu: Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. — Magyar Tudomány 1987: 513—31.)

E stilisztikai szemléletű nyelvművelés programját a III. nyelvészkonferensszuson így foglalta össze Kovalovszky Miklós: „Tiltó és túlzó szabályok, öröklődő nyelvhelyességi babonák helyett alkotó, pozitív, funkcionális nyelvművelésre van szükség, amely a kifejezés igényét és célját veszi elsősorban figyelembe” (III. Kongr. 245; én emeltem ki K. G.).

Csak egy ilyen felfogású és módszerű nyelvműveléstől remélhetjük, hogy meg tudja ismertetni a nyelvközösség tagjait az anyanyelvben rejlő kifejezési lehetőségek sokféleségével. Hogy amit kimondunk vagy leírunk, ne csupán érthető és nyelvtanilag szabályos legyen, hanem fejezze ki mindazt az érzelmi és hangulati többletet is, ami közlésünk fogalmi tartalmát kiegészíti és szubjektív hitelességét megadja. (A szavak árnyalati eltéréseiről, a stílárisan odaillő szó kiválasztásának fontosságáról vö. Grétsy László: Jelentésváltozás és anyanyelv. — Nyelvünk és Kultúránk 22. sz. [1976. márc.] 21; uő: Ilyen szégyenek vagyunk? In: Szépen magyarul — szépen emberül. Szerk. Bachát László. Bp. 1987., 88.) Így juthatunk el a nyelvi helyesség alapkövetelményétől a stilisztikai helyesség eszményéig. Vagy majdnem addig. Hiszen az eszmény épp attól az, ami, hogy csak megközelíteni tudjuk — meglehet, egyre jobban —, elérni azonban nem.

5. Befejezésül mi egyéb módszertani tanulságot szűrhetnénk le az elhangzottakból, mint azt a közhelyet (de igaz közhelyet!), hogy a stilisztika szempontjait okvetlenül figyelembe kell venni valamely nyelvi jelenség normatívtásának megítélésekor. A stilisztika nélkülözhetetlen segédtudománya a normatív nyelvészetnek (ahogyan persze ez is amannak, szükség szerint).

„Gondolatok és óhajok . . .” — írtam című előadásom fölét. Mert ezek a gondolatok sokszor megmaradtak pusztá óhajnak, követendő, de a gyakor-

latban meg nem valósuló posztulátumnak. Kovalovszky az idézett könyvében szavá is teszi ezt a hiányosságot: „Nyelv művelő mozgalmunknak és nyelv helyességi irodalmunknak általában fájó fogyatkozása a stilisztikai és esztétikai szempontok elhanyagolása” (i. m. 44). Az eddiginél nagyobb gondot kellene tehát fordítani arra, hogy a stilisztikai szemléletmód minél jobban át-hassa a nyelvi ismeretterjesztés, nyelv gondozás, nyelvi tervezés és nyelvi politika mindennapi aprómunkáját is. Hogy konkrét anyagon is meg lehessen nézni, mi az, amiben illetékes a stilisztika, s ezáltal az is kiderüljön, mi az, amiben nem az.

Kemény Gábor

A Helyesírási kézisztár számítógépes története

1. Megjelent Helyesírási kézisztárunk (a továbbiakban: HKsz.) szerkesztői, Fábrián Pál és Deme László neve mellett, ha megszemélyesíthetők lennének, két számítógépet, egy R-30-at és egy TPA 1148-at illene még fel-tüntetni.* A kézisztár megszületésében ugyanis jelentős szerep jutott a szá-mítógépnek.

A kész szótárak gépi feldolgozásának vannak honi hagyományai. Első-sorban a debreceni thesaurusra gondolunk, amely időrendben a lexikográfia szakirodalmában nemzetközi méretekben is vezető helyen áll. A HKsz. azon-ban minőségileg más jellegű adatfeldolgozásnak lett a végterméke, nem pedig a kiinduló pontja, mint az történt az ÉrtSz. esetén. Akkor az alap maga a szótár volt, tudniillik benne vannak összegyűjtve azok a szavak, amelyek az elemzés tárgyát képezik. A kutató a szavak struktúráját és azok lehetséges kombinációit, ingadozásait vizsgálta (*ablaka*; de: *barackja*, *házak*, de: *kalapok*, *szépen*, de: *jól* stb.), és igénybe véve többek között a statisztika eszköztárát, a rendelkezésre álló adatokból nyelvünk szerkezetére következtetett. Mi nem ilyen céllal kezdtünk párbeszédet a komputerekkel. Nem egy kész szótárat akartunk vallomásra bírni a nyelv természetét illetően, hanem egy kész szó-tárat szerettünk volna elő állítani a számítógép segítségével. A szótár tehát nem eszközünk volt valamely kutatásban, hanem megszerkesztése éppen annak tárgya volt.

2. Szótárak gépi szerkesztésére szép számmal sorakoztathatunk fel példákat. A lyukkártya-rendszerű gépi adatrendezés hőskorából, a hatvanas évek-ből W. Steinitz és R. Klappenbach mai német nyelv szótárát idézhetjük fel (vö. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szol-gálatában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 114. MNyT., Budapest 1966. 47—50). Az utóbbi évek terméséből pedig kézbe vehetjük a művelt francia irodalmi nyelv szókincsét leíró Trésor de la langue française-t, amelynek befejező, tizenhetedik kötetét 1991—92-ben készülnek kiadni Nancy kutatói. Ugyanitt megemlíthetjük a pillanatnyilag leghasználhatóbbnak ítélt angol értelmező kézisztárt, a Collins COBUILD English Language Dictionaryt vagy az 1982-ben megjelent New York Times Everyday Dictionaryt, amely-

* Ha folytatjuk a felsorolást, akkor itt és most meg kell említenünk a gépek irá-nyítóit, a programozókat, így Bölskei Andrást, Horváth Miklóst, Katona Istvánt és Nagy Lászlót.

nek Lexicon nevű rendező programja körülbelül 200 000 szövegszóra működött hatékonyan (vö. Pajzs Júlia: Számítógép és lexikográfia. Kézirat).

E grandiózus munkák felelevenítése közepette nem feledkezhetünk meg műszaki értelmező szótár sorozatunk 61–62. és 66. kötetéről sem, amelyek megjelentetése, mint azt a szerkesztésért felelős Zigány Judittól megtudtuk, szintén a számítógép aktív közreműködésével történt (Nagy Zoltán [szerk.]: Vaskohászat. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.; Alliquander Ödön—Szabó György [szerk.]: Bányászat II. Fludiumbányászat. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.). Igaz, sajnálatos módon minderről sem a címszavak betűrendbe sorolását és az idegen nyelvű szójegyzékek rendezését. E szótárak terminusok értelmezésére és fordításra egyaránt használhatók. Egy szócikk áll valamely szaknyelvi kifejezés magyarázatából, amelyet követnek a szó idegen nyelvi (angol, francia, német, orosz, illetve angol, német, orosz) megfelelői. A címszavak folyamatosan vannak számozva, így például: 29 *csörgő*. Ez a sorszám szerepel az idegen nyelvű szójegyzékekben levő szavak mögött: *angol* dolly Cs 29, *német* Rohrolle Cs 29, *orosz* карок Cs 29 (Alliquander—Szabó i. m.). A két szótár terjedelme nem túlságosan nagy, mintegy 3 500–5 000 szócikkre tehető kötetenként, de a 66. kötetnél az idegen nyelvű szójegyzékek összeállításához a szótári korpusz háromszorosát, a 61–62. kötet esetében pedig négyszeresét kellett megvizsgálni, és külön-külön betűrendbe szedni. Az ilyen munkákat számítógéppel gyorsan és pontosan el lehet végezni akkor, ha jól kódoljuk az anyagot. Mindkét szótár könnyen áttekinthető szerkezete arra utal, hogy a kódolás és a rendezés helyesen történt.

3. A fenti példákból láthatjuk, hogy a nemegyszer esetleg milliós nagyságrendű adatállomány gyors és felépítésében rendezett feldolgozása nem idegen a számítógéptől olyankor sem, amikor egy kész szótár elemzésére használjuk, és hasonlóképpen jól működhet közre a gép, ha valamely szótár megszerkesztésére vesszük igénybe. Megfigyelhető, hogy a gépi feldolgozás általában az értelmező, a történeti vagy a többnyelvű szótárak irányába mutat, ahol lényegi szerepet kapnak a konkordanciák, gyakorisági listák. A két műszaki szótár, valamint a HKsz. gépi feldolgozása azt jelzi, hogy egyrészt tényleges produktumokkal kapcsolódtunk be a nemzetközi számítógépes szótárírásba, másrészt a HKsz. — mint géppel szerkesztett helyesírási szótár — műfaját tekintve feltehetően az elsők között foglal helyet, ha nem a legelső (vö. Pajzs Júlia idézett dolgozatával).

4. Visszatekintve a HKsz. gépi előkészítésének történetére, valójában a helyesírási szabályzat 11. kiadásával kezdődött a munka. A szerkesztőbizottság, okulva a ma már klasszikusnak számító *vajaskenyér—zsiros kenyér* hibájából, úgy döntött, hogy elkészíteti a szójegyzék a tergo listáját, amelynek segítségével az összetételek eltérő írásmódjából származó következtetések igen jó arányban kiszűrhetők (vö. Papp Ferenc: Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban. Nyr. 93: 376–81). A megbízással még 1983-ban fordult Fábíán Pál a Papp Ferenc vezette debreceni munkacsoporthoz. Egy szóvégmutato lista elkészítése Debrecenben abban az időben már nem tartozott a bonyolult feladatok közé.

Mivel akkor senki sem gondolt rá, hogy az AkH. a majdani HKsz. számítógépes adatbázisának egyik forrása lesz, szigorúan csak azt rögzítettük,

amire az a tergo lista elkészítéséhez szükségünk volt. Minden szót egyenrangúnak tekintettünk, mellőztük a kurzívval szedett értelmezéseket és magyarázatokat, nem vittük be a memóriába a szabályzat pontjaira utaló számokat. Amint elvégeztük a kifordítást, eredményül egy szabályos szóvégmutato listát kaptunk. Az AkH. szerkesztői ezt a listát használták munkájuk utolsó szakaszában. Kiderült, hogy az anyagot, ami még 40 000 szót¹ sem tett ki, és rendezése a számítógépnek nem okozott különösebb nehézséget, így rendezve sokkal biztonságosabban, pontosabban képes áttekinteni az emberi agy. Így aztán amikor a HKsz.-ről megindult a tervezgetés, a beszélgetések az eddigi tapasztalatok alapján egyértelműen a számítógépre irányították a figyelmet. Felvetődött a kérdés, meg lehet-e vele szerkeszteni a HKsz.-t úgy, hogy ne nagyon változtassunk Helyesírási tanácsadó szótárunk [HTSz.] már megszokott szerkezetén. Ha sikerül, feleslegessé válik a várhatóan nagy tömegű adat cédulázása (egy része már benne is volt a gépben), gyorsabban lesz elvégezhető a betűrendbe sorolás, megbízhatóbbá teszi az ellenőrzést egy újabb, a teljes gyűjtésről készített a tergo, továbbá a számítógép közvetlenül kapcsolódhat a nyomdai fényszedő programhoz, és így nem kell ismét lekopogni a már megszerkesztett szótárt, ezzel újabb hibák forrását lehet kiküszöbölni. Távlati tervként felvetődött az is, hogy a HKsz. későbbi módosítása, bővítése jóval egyszerűbbé válik, ha az anyagot elektronikus úton sikerül tárolnunk. Sok dolog szólt tehát amellett, hogy a gépi feldolgozást válasszuk, még ha tapasztalatokkal nem is rendelkezünk ezen a téren.

5. Meghatároztuk az elérendő célt, a cél megvalósításához elvégzendő fő munkafázisokat. Megvizsgáltuk hol, milyen területen léphet be munkaeszközként a számítógép. Így első lépésként leírtuk a készítendő HKsz. struktúráját, és létrehoztuk azt a számítógépes mintaprogramot, amelyik képes volt előállítani a szükséges szótári formátumot. Második lépésünk az adatbázis kialakítása volt annak megfelelően, ahogy azt a szótár szerkezete megkívánta. A harmadik a szótár megszerkesztése, így a betűrendbe szedés, a szóbokrok kialakítása és az írásjelek megjelenítése a számítógéppel. A negyedik a gépi szerkesztés ellenőrzése, módosítása emberi erővel. Az ötödik csatlakozás a nyomdai fényszedő rendszerhez, azaz a konvertáló program elkészítése. A hatodik a szótári korpusz ellenőrzése a tergo jegyzékből, a hetedik pedig az utókorrekció.

5.1. A HTSz. és hasonlóképpen az AkH.¹¹ is bokrosítva közli a feldolgozott szókinccset. Megvizsgáltuk tehát, hogyan épült fel eddig egy szóbokor. A HTSz. és az AkH.¹¹ azt mutatta, hogy egy bokor általában a következőket tartalmazza: *a)* címszó, *b)* a címszó toldalékos alakja(*i*), *c)* szóösszetételek, szószerkezetek, ahol a címszó előtag, *d)* szóösszetételek, szószerkezetek, ahol a címszó utótag. (Példaként említjük az *bajnok*, *bak*, *bál* stb. bokrait.) A *c)* és *d)* esetekben különbség van az egybeírt (*i*), a kötőjellel írt (*ii*) és a különírt (*iii*) típusok között. A HTSz. további finomításokat tesz: az (*i*) csoporton belül például pontosvesszővel elkülönítve találjuk a két, illetve három elemből álló összetételeket (vö. „diákgyerek, diáknegyed, diák-egyenruha, diákfélóra”)². Az AkH.¹¹ ezen kívül az azonos típusú összetételek mellett legtöbbször megadja a szabályzat megfelelő pontjának, alpontjának

¹ Itt és a továbbiakban a terminológiai fontosabb *lexéma* helyett az egyszerűbb szó terminust fogjuk használni.

² Az idézőjel most és a továbbiakban a jelzett munkák nyomdai formátumát tükrözi.

számát és betűjelét („csatornahálózat 128. c) esőcsatorna 129.; főcsatorna [itt nincs hivatkozás], mellécsatorna 111.; öntözőcsatorna, főcsatorna 112’’). A pontosvesszőt és a számokat természetes módon lehet határjelnek tekinteni: két ilyen határjel között új betűrend szükséges!

Ezek a példák persze korántsem merítették ki problémáinkat. Ha minden apró emberi szerkesztői fogást figyelembe akartunk volna venni, ami egyéb-iránt feltehetően nem is sikerül, egyrészt igen hosszadalmassá vált volna a forrásanyag előkészítése, másrészt olyan bonyolult programot kellett volna írni, aminek a végrehajtásába a programozó előbb-utóbb biztosan belegabalyodik. Képzelnék csak el, elegendő félreütni egyetlen számot ahhoz, hogy a program utána több száz szót helytelenül soroljon be! Száz, kétszáz adat esetén még elmegy az ilyen aprólékos válogatás, de száz-, kétszázézer adat mellett az egyszerűbb algoritmus kialakítása bizonyulhat a leginkább célravezető módszernek. Mi is egy köztes megoldást választottunk. Nem törődve az összetételek elemszámával azt mondtuk, épüljön fel egy szóbokor úgy, hogy a címszó (*a*) után álljanak a hozzátartozó toldalékos alakok (*b*), kövessék őket ábécérendben előbb a bokor előtag (*c*) szerint rendezett, majd pedig az utótag (*d*) szerint rendezett elemei. A (*c*) és (*d*) eseteket megkülönböztetve, válassza szét a program a csoportokon belül az egybeírt (*i*), a kötőjellel írott (*ii*) és végül a különírott alakokat (*iii*) úgy, hogy egyúttal végezze el ezen alcsoportokban az összetételek betűrendbe sorolását is.

Itt kellett meghatározni azt, hogy hova kerüljenek, illetve hogyan jelenjenek meg a szótárban a kitüntetett *elv.*; *röv.*: jelzettel álló, valamint az *és*, *v.*, *de*: jelzettel összekapcsolt szavak/szóalakok. Az igazat megvallva ezt csak többé-kevésbé sikerült megoldanunk. Az elválasztott címszó (*elv.*:) a toldalékolt alakok után került, aztán pedig a szóalakok szokásos rövidítésének jele (*röv.*:) következett („*elv.*: mil-li-gram; *jele*: mg’’). Az *és*, *v.*, *de*: típusú jelölések esetén annyit tudtunk megállapítani, hogy azon szópárokat, amelyek tagjai között a fenti jelölések bármelyike megtalálható, együtt, egy egységként kell a programnak kezelnie. Ez a kitétel elegendő volt az *és*, illetve a *vagy* (*v.*) jelölésekkel szereplő szópárok elhelyezésére. Főként azért, mert leginkább címszavakban („*Attila és Atilla*”, „*kinn v. kint*’’) és a toldalékos szóalakoknál fordultak elő („*t-vel és T-vel*’’), azaz nem, vagy csak igen ritkán törték meg a szóbokor belső egységét. Más volt a helyzet az ellentétes példára figyelmeztető *de*: jelöléssel. Különírandó például a *szürke hályog*, de a mozgó szabály értelmében egybeírandó, ha a *szürkehályog-műtét* szóban szerepel. Mi történjen? Ne vegyük figyelembe a rendezésnél, hanem tekintsük helyesírási szempontból két egymástól független szónak? Tegyük őket figyelmeztetésként a bokor elejére, végére, vagy vegyük ki az ilyeneket a bokorból? Az effajta elhelyezésekre alkalmas a számítógép, mégsem sikerült megnyugtató módon algoritmust találnunk. A szerkesztő, ha nem tartotta megfelelőnek a gépi besorolást (jó volt például, ha más nem következett utána), mindig kézzel tette el az általa megfelelőnek ítélt helyre.

Hasonló gondot okoztak a szóbokorbeli tulajdonnevek és képzős, ragos származékaik. A program könnyedén elrakta őket betűrendi helyükre, de mert itt is minőségi váltásról volt szó, a szerkesztésnek egy későbbi szakaszában döntött sorsukról a szerkesztő: címszavak lettek, vagy a bokor összetételeinek a végére kerültek, esetleg benne maradtak a bokorban.

Ügyelnünk kellett a szótári homonimákra is, hiszen nem volt mindegy, hogy az *atlaszszoknya* a *nyelvatlással* kerül-e egy bokorba, vagy helyesen,

követi az *atlaszfüggöny*, *atlaszselyem* összetételeket. Itt egyszerű megoldás kínálkozott. Nem lehet keveredés, ha az adatbázis kialakítása során figyelünk arra, hogy milyen szavak tartoznak a *szövet* magyarázattal ellátott *atlasz*-hoz, és melyek értelmezhetőek *térképkönyv*-ként. A kivitelezésről a későbbiekben ejtünk szót.

Van azonban még egy másik, igen lényeges kérdés: az írásjelek használata, amelyet most kell érintenünk. Ha kézbe vesszük a HTSz.-t, azt látjuk, hogy szerkezetéből adódóan meglehetősen változatos jelölési rendszerrel dolgozik (| →, → |, — stb.). Mivel mi a szóbokrokat alapvetően négy részre (*a-d*) bontottuk fel, illetve *c*) és *d*) esetben további háromra (*i-iii*), úgy döntöttünk, hogy ezen csoportok elkülönítésére két jelet fogunk használni. Pontosvesszőt az *a*) és *b*) kivételével valamennyi összetételcsoport (*i-iii*) és a toldalékos alakok (*b-c*) leválasztására, virgulát pedig a bokor fordulásának, a címszó utótagkénti megjelenésének jelölésére (*c-d*). Pontosvesszőnek kell továbbá lennie a *de.*; *röv.*; *elv.* típusú szótári jelölések előtt is. Minden más esetben, így a címszó és a toldalékos alakok találkozásánál, valamint az egyes szóalakok, összetételek között vesszőt írunk.

5.2. Ahhoz, hogy egy program jól és gyorsan hajtsa végre az előírt utasításokat, olyan a d a t b á z i s kialakítása szükséges, a m e l y i k s z e r v e s e n i l l e s z k e d i k h o z z á. Úgy kell rögzíteni az adatokat, hogy azok elegendő információt szolgáltatassanak magukról, amikor a program velük végez műveleteket. A mi adatbázisunk — 114 551 szó³ — háromfajta forrásból táplálkozott. Az egyik az AkH. 11. kiadásának többszörösen ellenőrzött, gépi agyban levő szójegyzéke volt: 38 022 szó. A másikat — 52 716 szót — a HTSz. azon elemei adták, amelyeket T. Urbán Ilona és Deme László ítéltek felvételre alkalmasnak a HKsz.-be. A többi 23 813 szó a meghirdetett szógyűjtések, szerkesztői pótlások eredménye. Összesen negyven személytől, intézménytől kaptunk megőrzésre érdemes javaslatokat. Kiemelkedik közülük Süle Jenő 3064 szót tartalmazó jegyzéke, Fodor Józsefnéé, amely 2644, Farle Jánosé, amely 1185 szót sorakoztat fel.

A leírt szótári formátumból könnyen belátható, hogy kulcskérdés volt számunkra a szóbokrok megszerkesztése. Forrásaink között az AkH.¹¹-ban és a HTSz.-ban rendezetten és nagy számban fordultak elő ilyenek. Semmiképpen nem hagyhattuk elveszni őket, ezért a rögzítés a HTSz. esetén úgy történt, hogy a címszót — talán nem a legelegánsabban — minden esetben feltüntettük az utána következő szavak mellett. Ez olyan egyszerű utasítás volt a rögzítőknek is, amelyet minden különösebb nyelvészeti előképzettség nélkül el tudtak végezni, ugyanakkor egy ilyen egyszerű fogással sikerült átmentenünk a HTSz. valamennyi összetartozó elemét is. Megjegyeztük róluk a program számára legfontosabbat, például, hogy egy szóbokor hol kezdődik, és hol végződik. Ne felejtjük el, az adatmennyiségét illetően ez a rögzítési technika a HKsz. korpuszának csaknem a felét érintette! Egyszerű volt a helyzet az egyéni gyűjtők javaslataival. Mivel e szavak mellől többségükben hiányoztak a raggal, jellel, képzővel ellátott származékok, úgy vittük be őket, ahogyan az ajánlók megírták nekünk.

Felesleges lett volna mindegyiket külön-külön előkészíteni, hiszen senki sem sejtette, hányszor fordul még elő ugyanaz a szó (a *computer* felvételét

³ Az adatok az utókorrekció előtti állapotnak megfelelő számokat jelentik, magában a HKsz.-ben tehát ettől némileg eltérő arányt kaptunk.

például nyolc–tíz gyűjtő is ajánlotta különböző variációkban). Az AkH.¹¹ szójegyzéke ugyan már gépben volt, de kiderült, hogy a korábban oly gondosan kiírtott információk óhatatlanul szükségessé váltak. A szóhasználat szándékos, mert az eredeti listában több napon át húztuk alá a rögzítendő egységeket. Most pótolnunk kellett a hiányt: egyrészt bejelöltük a szóbokrok első és utolsó elemeit ($E-U$), másrészt R indexszel láttuk el a ragozott alakokat, harmadrészt visszakerültek a kurzívval szedett értelmezések és magyarázó megjegyzések.

A rögzítés során, mivel változatlanul hiányoztak ékezetes betűink a gép billentyűzetéről, a következő jelöléseket használtuk: $\acute{a} = A'$ (BA'B), $\acute{e} = \acute{E}'$ (TE'R), $\acute{i} = I'$ (I'R), $\acute{o} = O\%$, $\acute{o} = O''$ ($O\%RDO\%GBO\%R$), $\acute{u} = U\%$, $\acute{u} = U''$ ($U\%BETU''$). A nagybetűket, egy, a betűt követő plusz jellel különböztettük meg. A rövidített *északkelet* így hézgett ki: $E'+K+$ (vö. Tóth E.: *Édes anyanyelvünk* [1985]: 3). A többjegyű betűk (nagybetűk) írásával nem volt mindig minden rendben, 1. a 2. ábrán a Bajcsy-Zsilinszky név rögzítésének eredményét. Az utóbbi szóelemeket nyilván így kellett volna rögzítenünk: „Z+SILINSZKY”, azaz „Z+S”, és nem így „ZS+”. Kitétetett értékűek lettek a kurzívval szedett magyarázó megjegyzések és szótári jelölések (*de.*, *és*, *v. stb.*), hiszen ezek az alfabetikus sorrend szempontjából holt elemnek számítottak. A programnak az abcé-rendezés közben át kellett ugornia őket, vagy csupán azt vizsgálta meg, hogy milyen minőségű jelölést talál (a *de.*, *és*, *v.* típusú szópárokat együtt kellett tartani). A kurzív elemek megjegyzésére bevezettünk egy újabb jelölést, a csillagot. A két csillag között megjelenő betűket, szavakat (*1.*, alvóváros * [ahová aludni járnak haza] *) a legutolsó konvertálás után kurzív szedéssel kaptuk meg. A már említett szótári homonimáknál is ez a bizonyos címszóhoz tartozó kurzív magyarázat volt az elhatalmáló elem. Az *atlaszszoknya* rögzítése tehát így történt: „atlasz * (szövet); * atlaszszoknya”, ami biztosan nem egyezett a *világatlasz-szal*, ahol a bevitel ilyen képet mutatott: „atlasz *(= térképkönyv; képgyűjtemény); * világatlasz”. A két címszó, mint láthatjuk, elemeiben vált megkülönböztethetővé egymástól. Az adatbevitel körülbelül nyolc–kilenc hónapot vett igénybe.

5.3. Amikor 1986 őszén a szógyűjtés lezárult, b e t ű r e n d b e s z e d - t ű k a gépben őrzött anyagnak azon részét, amelyet a HTsz. és az egyéni gyűjtők ajánlásai tettek ki. A számítógép az abcérendet az úgynevezett ASCII (American Standard Code for Information Interchange) szabványkódokkal és ezek helyiértékének összehasonlításával állapítja meg. A *báb*, *baba*, *babakor*, *babaruha* szavak például azért kerülhetnek ebbe a betűrendbe, mert a gép, előre téve a legkisebbet, a következő számsorokat találja bennük.

98	97	98					
b	a	b					
98	97	98	97				
b	a	b	a				
98	97	98	97	107	111	114	
b	a	b	a	k	o	r	
98	97	98	97	114	117	104	98
b	a	b	a	r	u	h	a

E példákban az egyszerűség kedvéért nem szerepelnek ékezetes betűink, de nincsenek köztük nagybetűk és a szótárban egyébként felbukkanó francia,

lengyel stb. karakterek sem. Az ékezetes és a nagybetűket a mellékjelek segítségével külön területeken keresi meg a program úgy, hogy végső elhelyezésük megfelel a magyar betűrendbe sorolás szabályainak.

Az idegen betűkkel nem foglalkoztunk, mert kis számuk ellenére túlságosan sok helyet foglaltunk volna el velük a billentyűzetben és a belső kód-táblázatban. Most megjegyeztük az ilyen betűket tartalmazó szavakat, és végleges formájuk csak a nyomdai fényszedés fázisában alakult ki.

Nem kezeltük külön a rövid és hosszú többjegyű betűinket. A *gy, ly, ny, ty*-vel alig volt baj. Csúnyábban viselkedtek azonban a rövid és a hosszú *cs, dz, sz, zs* betűk, de mert előfordulásuk nem volt gyakori, úgy döntöttünk, hogy nem segédprogrammal, hanem kézi javítással tesszük helyre valamenynyüket akkor, ha a szó belsejében találhatóak. Az *egészség* szóban ugyanis a géppel külön jel nélkül nem tudtuk elválasztani, hogy az *szs* betűkapcsolat *sz+s* vagy *s+zs* betűket takar-e. (Kisszámítógépen elegendő egy-egy pontot tennünk az elhatárolandó betűk közé, és a betűrend szabályos lesz ilyen, a gépek túlságosan nehéz esetekben is [Tóth E.—Langer J.: Az én szótáram. OKTA—OPI, Budapest 1988.]). A HKsz.-ben a program első lépésben a szó eleji betűket különböztette meg. Beíráskor a címszó és tartozékai azonnal el foglalták betűrendi helyüket az *a, b, c, cs, ty, gy* stb. kezdetű szavak csoportjában, és a további besorolás már egy-egy betűn belül történt. Így egyszer és mindenkorra kiszűrhattük azt, hogy a *csabai kolbász* bekerülhessen a *crossbar* és *Croydon* címszavak közé, vagy hogy *zsákbamacska* jelenjen meg a *Zrínyi* és a *zubbony* között.

Másik lényeges elvárásunk a programtól a *bokrosítás* volt. Forrásaink között az AkH. és a HTSz. egyaránt tartalmazott kész bokrokat. Ezeket kellett egyesítenünk a gép segítségével, no meg hozzájuk fűzni az újonnan érkezett javaslatokat. Természetesen, mielőtt elindítottuk volna az összeolvasztás műveletét, a HTSz. és az egyéni ajánlások anyagából nyomtattunk egy ábécérendbe szedett listát, amelyben kijavítottuk a rögzítési hibákat, kihúztuk a szógyűjtés eredményeként jelentkező ismétléseket, és megkezdtük kiegészíteni a hiányosnak mutató címszavakat szótári alakjaikkal. Itt vetjük észre, hogy a toldalékos szóalakok (*b*) elválasztása az összetételektől és szószervezetektől komoly gondot fog okozni a következő lépésben. Amikor ugyanis a program az előtagok szerint rendez majd egy szóbokrot, mivel nem ismeri a címszóhoz járuló toldalékok lehetséges változatait, mindegyiküket az egybeírt (*i*) vagy esetleg a kötőjellel írt (*ii*) egységekhez sorolhatja. Például a *bagollyal* szóalak a *bagoly*-előtagú összetételek végére, a *bagolyképű* után kerülhet az ábécé szerint. Fontos volt e megkülönböztetés azért is, mert éppen a toldalékos szóalakok jelentettek kivételt az ábécé szerinti rendezés alól. Ezek sorrendje nem egyezett mindig betűrendi helyükkel („zsugorgatja, zsugorgassa”, „zsurnalisztája, zsurnalisztái”), meg kellett tehát tartani a szerkesztők előírta sorrendet. Az AkH. anyagában ezt a pótlólag bevitt *R* mutatók szabályozták.

A forrásokat csak az ellenőrzés lezártaival volt célszerű összedolgozni. A rendelkezésre álló betűrendbe szedett szólistákat a program címszavanként hasonlította egyesével össze, és állított elő belőlük egy harmadikat. Ha a program olyan címszót talált, amelyik csak egyik vagy másik jegyzékben szerepelt, azt tartozékaival együtt automatikusan beletette az új listába. Ha a válogatás során olyan címszóra bukkant, amelyik többször is szerepelt, megvizsgálta, hogy melyikükhöz, milyen elemek járulnak, és alapul véve az AkH.-t,

a címszó után rendezett formában besorolta valamennyi egységet úgy, hogy közben kiszűrte a felesleges egyezéseket.

Miután a kívánt formában előállítottuk a szóbokrokat, az írásjeleket kellett kitennünk. Mivel minden egységet megbízható pontossággal sikerült elkülönítenünk, az 5.1. pontban leírtaknak megfelelően megjelenítettük a vesszőket, pontokat és a virgulát.

5.4. A továbbiakban a szerkesztők befejezték a címszavak szerelését, egységesítették a szóbokrokat. Segítette ezt többek között azon alapelv, miszerint például a *bőr*, a *beteg* stb. előtagos bokrában szereplő *bőrkikészítő munkás*, *betegápoló nővér* stb. a bokorból törlendő, és címszóként irandó be betűrendi helyére (Fábián: Szerkesztési szabványok. Kézirat). Amint az előírt javításokat végrehajtották számítógépes munkatársaink, a HKsz. teljes anyaga bekerült a nyomdai fényszedő rendszerbe.

A gépi kompatibilitást, azt, hogy a mi mellékjeles rögzítésünk végre esztétikus, olvasható szótári formát öltön, konvertáló program biztosította. Ennek működéséről nem kívánunk részletesen szólni. A lényege bölcsészeknek körülbelül annyi, hogy az ASCII kódoknak újabb kódokat feleltettünk meg, amelyek más utasításokkal együtt biztosították a szükséges betűtípus, -méret stb. megjelenését.

5.5. A szabályzatnál egyszer már hasznosnak bizonyult a tergot ezúttal is elkészítettük. Lehetőség szerint igyekeztünk minél több információt megőrizni a szótár valamennyi eleméről. A toldalékos alakokat a címszavak mellett tartottuk, de szétszedtük a szóbokrok elő- és utótagos összetételeit. Azért, hogy tudjuk, milyen minőségben szerepel egy szó a szótárban, minden esetben kitettük a szót követő írásjelet akkor, ha az eredetileg valamelyik bokorba tartozott. Ha eredeti helyén címszóként volt számontartva, az a tergo listában nem követte írásjel. A szótár 52 687 címszavát és ezen felül további 61 864 szót, szópárt, összesen 114 551 egységet a számítógép hetvenkét óra alatt sorolt be, és mintegy másfél—két óra alatt nyomtatott ki. Érdekes módon, amikor például az öt-hatezer szóból álló *a* betű eredeti rendezését (ábécé, bokrosítás, írásjelek) végezte a program, a besorolás mintegy húsz órát vett igénybe. Nem véletlenül, hiszen jóval több összehasonlító és egyéb műveletet kellett végrehajtani.

6. Ami a szótár kitüntetett jelöléseit, egységeit illeti, a nem végleges számadatok (a legutolsó korrektúráig kerültek ugyanis bele új szavak) a következőket mondják. A szótári korpuszba *vagy*-lagosan 2793, *és*-sel kiemelve 248, *de*:-vel megkülönböztetve 1768 szópárt vettünk fel. Az elválasztások száma 962, a rövidítéseké 270. Tulajdonnevet ragos és képzős származékokkal 6983-t találunk. Ezeket az adatokat egyelőre ízelítőnek szánjuk. Tényleges feldolgozásukra, amivel részben majd visszakanyarodunk a debreceni thezauruszhoz, a későbbiekben kerül sor.

7. Összegezve az elmondottakat, úgy érezzük, helyesen cselekedtünk amikor a számítógépes szótárszerkesztés mellett tettük le szavazatunkat. Az ügy számtalan tanulsággal, tapasztalattal szolgált. Technikai részről szükség van például pontosan dolgozó, jól felkészült adatrögzítőkre. A sokadik ellenőrzésnél is küzdenünk kellett az első adatbevitelből származó hibákkal. Hosszú hónapokat csúsztunk azért is, mert egyszerűen rossz volt a számítógép, de azért is, mert a gép mellett dolgozók, kisebbnek érezvén a feladatot, nem vé-

gezték folyamatosan a javításokat, főleg az a tergo készítésekor érintett ez bennünket igen súlyosan. Óriási idő- és energiapazarlásnak tűnik, hogy a szerkesztőknek nem volt on line kapcsolatuk a géppel. Mindvégig papíron kellett dolgozniuk, és jelzéseiket mások továbbították a gép felé. Az ilyen módszer mindig újabb hibák forrása. A programmal kapcsolatban jogos elvárásunk, hogy felismerje és helyesen kezelje a rövid és hosszú többjegyű betűinket, kísérelje meg elkülöníteni a toldalékos szóalakokat, ellenőrizze automatikusan az utólag történt betűrendi változtatásokat, módosításokat. Előfordult ugyanis, hogy éppen a szerkesztő tette rossz helyre a beszúrandó szót.

A szerkesztőknek pedig azt kell megtanulniuk, hogy még pontosabban, még inkább minden apró részletre kitérve dolgozzanak, hiszen szótár szerkesztésére kevesebb emberi munkával másképpen nem kerülhet sor.

Tóth Etelka

Kötőszóhasználattal kapcsolatos hibák a Népsportban

Meglepő, hogy újabban milyen nagy fokú bizonytalanság látható mind a köznyelvben, mind a sajtóban a kötőszavak használatával kapcsolatban. Az alábbiakban a gyakoribb hibatípusokból mutatok be egy csokorra valót kedves újságomnak, a Népsportnak a lapjairól. — A félreértések elkerülése végett sietek jelezni, hogy az 1988. évi lappéldányokból való idézeteim adatlásából elhagytam az évszám jelölését, csak a hónapot, napot, lapszámot adom.

„Felpörgették a ritmust a jugoszlávok, és a mieink pedig hosszú percekig tartó góliszonyban szenvedtek” (1987. december 13. 1). Egy kapcsolatos és egy ellentétes kötőszó van a mondat második tagmondatában: az *és* meg a *pedig*. Nyilvánvaló, hogy egy tagmondat nem lehet egyszerre kapcsolatos is, ellentétes is. Itt ellentét van a tagmondatok tartalma között, ezért a *pedig* jogos, az *és* viszont helytelenül került a mondatba. Ugyanebben a számban azonban a *pedig* okoz problémát a 12. lapon: „válogatottunk . . . mind támadásban, mind pedig védekezésben egyaránt visszaesett.” Az idézetben két egyenértékű határozó áll, amelyeket a *mind—mind* kapcsolatos páros kötőszó helyesen köt össze. Mivel a határozók között semmiféle ellentét sincsen, a *pedig* kötőszó fölösleges a mondatban.

Az első példához hasonló hiba a leggyakoribb, tudniillik az, hogy a kellenél több kötőszó kerül az összetett mondatokba. A kötőszóknak megvan a maguk rendeltetése, aszerint kell használni őket. Az összetett mondatok tagjai között vagy ilyen, vagy olyan tartalmi, illetve mondattani összefüggés van, az viszont lehetetlen, hogy egyszerre kétféle összefüggés érvényesüljön bennük, tehát ha két tagmondatot akarunk egybefogni, elég az egyik kötőszó a mondatba.

Ebben a hibacsoportban többféle helytelenség fordulhat elő. — „A Rába ETO . . . népszerű volt az egész országban és így nekem is tetszett az ajánlatuk” (február 24. 2). A mondat második fele következtető tagmondat — az *így* jogos benne, az *és* nem. (Megjegyzésre érdemes, hogy vessző kellene a tagmondatok közé.) — „Mivel zajlik a spanyol bajnokság, így csak alsóbb osztályú együttesek ellen tudtunk pályára lépni.” (február 24. 2) A példában a *mivel* elég, ugyanis okhatározói alárendelésről van szó benne. Az *így* következtető kötőszó lévén, a megléte itt nemcsak fölösleges, hanem zavaró is. — Elfelejtkezett egy riportalany a következő példában arról, hogy az alárendelő

összetett mondatban csak a mellékmondatba szokás kötőszót tenni a két tag összekötése végett, a főmondatba nem kerül ilyen célból kötőszó: „S bár nem számított, de azért megmondtam nekik” (január 20. 2). Ebben a mondatban megengedő alárendelés van. Ennek a második tagja a főmondat, tehát abba nem illik bele a *de* — a *bár* természetesen jogosan került a mellékmondat elejére. Ha a tagmondatok tartalma közötti ellentétre akarjuk irányítani a figyelmet, akkor az alárendelés helyett a mellérendelő formát okosabb választani, tehát a *bár* kötőszó hagyandó el: *Nem számított ugyan, mégis megmondtam nekik*. Egy mondatba fogni a kétféle mondatösszetételt nem szerencsés. — Hadd mutassak még egy példát, amely bizonyítja, hogy a megengedő mellékmondatos összetételekkel gyakran meglehetősen nehezen birkózik meg a közbeszéd is, a sajtó is! „Bár Savona kis város, de igen jelentős a sportélete” (március 5. 8). Ha az előbbi idézet talán vitathatónak látszott is, most félreérthetetlenül beigazolódik, hogy ebben a mondatban a *de* vitathatatlanul fölösleges. — Tipikus hiba — különösen az ellentétes mondatokban — a fölösleges kötőszóhalmozás mindennapi társalgási nyelvünkben, sajnos a sajtóban is. „. . . tudjuk, mit kellene tenni, de mégis minden marad a régiben” (február 7. 3). A *de* is, a *mégis* is ellentétes kötőszó, elég tehát közülük az egyik. A pongyolább köznyelvi használatban igen gyakori ez a hiba: *de viszont, de azonban*. Azt gondolom, éppen a sajtó segíthetne ezen a téren azzal, hogy nem követi a nyelvi pongyolaságot.

Sűrűn hallani, olvasni olyan mondatot, amelybe nem odaillő kötőszót mondanak, írnak bele. „. . . a Lehel Gimnázium lányai . . . az ország tizenkét legjobb . . . csapata közé verekedtek magukat, míg a 605. számú szakmunkásképző együttese megnyerte a Vasas Kupát” (január 8. 8). A *míg* időhatározói mellékmondatok kötőszava. Azokba a mondatokba való, amelyekben egyidejűséget akarunk jelezni a főmondatban és a mellékmondatban zajló cselekvések, meglévő történések között. Ebben a példában azonban nemhogy egyidejűségről, még alárendelésről sem beszélhetünk. A gimnazisták nem azalatt kerültek a legjobbak közé, amíg az ipari tanulók győztek. A két tagmondat között bizonyos tartalmi különbség van. Mindkét csapat bekerült ugyan a legjobbak közé, de a szakmunkásképző diákjai voltak sikeresebbek, ezért övék lett a kupa. Inkább ellentétes kötőszó kívánczik a mondatba: *a Vasas Kupát viszont . . . nyerte meg*. — „Nem a tény közlése ellen van kifogásom, mert a tény tény marad, mert Szabó Gábor tényleg megütötte a partjelzőt” (január 20. 3). A két *mert* elsősorban stílushiba, az első azonban nyelvtani is. A mondat első és második tagja között nem grammatikai összefüggés van, hanem tartalmi: a második tagmondat nem okhatározói mellékmondat. A nyilatkozó magyarázatként fűzi a második tagmondatot az elsőben kifejtett megállapításhoz. Nem az adott tényt akarja vitatni, nem tiltakozik a publikálás ellen sem, hiszen a tény akkor is tény, ha le akarnánk tagadni. Magyarázó mellérendelés ez, ezért a *hiszen* kívánczik kötőszóként bele a *mert* helyébe. A második *mert* pedig bizvást elmaradhatna. A harmadik mondatdarab nincs oksági kapcsolatban az egyik előtte álló taggal sem. Tetszetősebb lett volna talán, ha a nyilatkozó nem fűzi ezt a gondolatot a másik kettőhöz, hanem önálló mondatként mondta volna ki mögöttük. — Úgy tartom, rossz kötőszó került ebbe a vallomásba is: „nem tudtam lemondani a kis sikerekről, vagy ezeknek még a lehetőségéről sem” (február 16. 3). Mivel a mondat nem a választás lehetőségét tartalmazza, nem a *vagy* kötőszó illik bele, hanem a kapcsolat *és*, még inkább a fokozó *sőt*. — „Bolla Józsefnél kiváló iskolát jártam, de hát ezt

le sem tagadhatnám . . .” (február 26. 9). Nem ellentétes, hanem kapcsolatos viszony van a két tagmondat közt, a *de* tehát oktalanul került közéjük. Az összetett mondatokról tudjuk, hogy nem okvetlenül muszáj kötőszóval kapcsolni a tagjait. A kapcsolatos mellérendelő összetételek egyébként meglehetősen gyakran használatosak nélküle, az idézett nyilatkozatban például határozottan fölösleges a kötőszó.

Nem elítélőn, csupán az érdekessége miatt közlöm az alábbi példát: „. . . nemcsak az egyén, de a társadalom részéről is . . .” (március 6. 5). Tudnivaló, hogy a kapcsolatos *nemcsak — hanem . . . is* páros kötőszóban igen gyakran helyettesíti a *hanem* tagot a *de* kötőszóval mindennapi beszédünk. Ez a használat nem újkeletű, nyelvhasználatunk meglehetősen régóta él ezzel a lehetőséggel. Nem érdemes mereven ragaszkodni a *hanem* taghoz, mert igen sok esetben találóbb a helyére tett *de*. Nem is nyelvhelyességi problémaként idéztem a fenti példát, inkább stíluskérdésnek vélem. Ebbe az idézetbe — úgy érzem — azért nem illik a *de*, mert akaratlanul is az egyén és a társadalom érdekeinek a szembenállását jelzi, holott a mondatban nem erről van szó. A *részéről* határozottan ellentmond a szembeállításnak, mivelhogy összekapcsolja a két szót (egyéni és társadalmi) mindkettőre vonatkoztatva az összetartozást. Ezért kapcsolatot érzek közöttük, nem ellentétet, stílusérzésem a *hanem* tagot várja a *de* helyébe. — „És pedig miben tér el az álláspontja?” (február 17. 5). Az *és pedig* miatt támadt ellenérzésem viszont talán nem stílusbeli, mert úgy tartom, az *és pedig* használata nyelvhelyességi botlás a *még pedig* helyett.

Helyesírási hiba az *úgy szintén* és az *úgyis* kötőszó elő- és utótagjának a különírása: „Egyetértettem a hírlapárussal . . . , úgy szintén a következő telefonálással . . .” (március 10. 5); „először úgy is a Bányász elképzeléseire vagyok kíváncsi” (február 15. 3); „Néha úgy is van egy olyan érzésem, hogy sokan vagyunk . . .” (március 1. 3) — Ugyancsak helyesírási tévedés a kötőszók után vesszőt írni. „Mégis, megvannak hozzá az érveim . . .” (február 22. 3); „Mert, mit kezdjen . . . egy ilyen kérdéssel . . .” (március 1. 4). Ebbe a hibába a *sőt* kötőszó leírásakor gyakran beleesik a Népsport. „. . . sőt, kocsi-karavánal mennek a mérkőzésekre . . .” (március 26. 3); „sőt, az emberi kapcsolatokra is . . . hatást gyakorol” (március 27. 5); „Sőt, éppen ellenkezőleg!” — „sőt, nyilatkoztak róla” (mindkettő: március 29. 3 és 15). — Ha kötőszóval kezdődő főmondatba rögtön a kötőszó mögé beírunk egy olyan mellékmondatot, amelyik ugyancsak kötőszóval kezdődik, akkor a két egymás mellé került kötőszó közé nem teszünk vesszőt. Ezt a szabályt hagyták figyelmen kívül a következő mondatok írói: „De, hogy azért pihentek ám ők, azt . . . bizonyítja . . .” — „hiszen, aki károsulna . . .” (mindkettő: március 1. 2); „Ám, ha elkezdünk gondolkodni, megállapíthatjuk . . .” (március 18. 2). — A kötőszók elől az összetett mondatokból elhagyott vesszők problémáját nem ebbe az írásba tartozónak vélem, ezért nem tárgyalom itt, bár szomorúan kell megjegyezni: ez a fajta hiba is elég gyakori a lapban.

Biztos vagyok abban, hogy a Népsport munkatársai ugyanolyan jól ismerik a kötőszóhasználatlaltal kapcsolatos nyelvtani, helyesírási és nyelvhelyességi szabályokat, követelményeket, mint én. De hajtja őket a lapzártá, s talán ezért nem tudnak mindig elég figyelmesek, gondosak lenni írásaik megfogalmazásában. Nem is kioktatni kívánom őket, hanem figyelmeztetni erre: őket is, másokat is — mindenkit! — felelősség terhel, ha a nyilvánosság előtt szerepel.

F. Kovács Ferenc

Krúdy Gyula névadása

(Rövidítések: AD = Asszonyosságok díja, AI = Aranyidő, ÁP = Ál-Petőfi, ASZN = Aranykéz utcai szép napok, BÚ = Boldogult úrfikoromban, DRK = De Ronch kapitány csodálatos kalandjai, EKK = Etel király kincese, FK = Francia kastély, HB = Hét bagoly, KH = Kékszalag hőse, KK = Kleofásné kakasa, MLVB = Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban, NF = Napraforgó, ÓUVP = Őszi utazások a vörös postakocsin, ÓV = Őszi versenyek, PÁ = Palotai álmok, PU = Purgatórium, PN = Pesti nőrabló, RK = Rezeda Kázmér szép élete, SZ = Szindbád, SZM = Szindbád megtérése, ÚT = Az útítárs, VEŐ = Valakit elvisz az ördög, VP = A vörös postakocsi.)

0.1. Krúdy Gyula stílusával az utóbbi időben többen, többféle szempontból foglalkoztak (Herczeg Gyula, Kemény Gábor, Szemere Gyula, P. Eöry Vilma stb.). E stílus varázsának alkotóelemei közé tartozik a névadás is. Kovalovszky Miklós, az irodalmi névadás első magyar kutatója és Krúdy kiváló ismerője 1956-ban tette közzé tanulmányát „Krúdy Gyula és a nevek” címmel (Pais-emlékkönyv 526–33). Ebben főleg az írónak a nevek hangulata iránti fogékonyságát és az álneveknek, felvett neveknek az életműben játszott szerepét mutatja be idézetekkel; a névadás tipizálásával, a névanyag rendszerezésével nem foglalkozik. A jelen tanulmány szerzője sem vállalkozott a roppant terjedelmű életmű teljes feltérképezésére; úgy vélem azonban, a feldolgozott mintegy 30 regény- és elbeszéléskötet is érdekes és hiteles keresztmetszetet ad.

1.1. Krúdy gyakran szerepeltet költött történeteiben a költött szereplők mellett valóságos személyeket valódi nevükön, nagyanyjától, Radics Máriától kezdve Lauka Gusztávon és Lisznyai Kálmánon át Kálnay Lászlóig és Pilisi Rózáig. A „pesti nőrabló”, Csinosi kalandjaihoz a regény 8. fejezetében Vörösmarty úr kávéházi törzsasztalánál Pákh Albert és Nagy Ignác fűz megjegyzéseket. A „Hét Bagoly” 11. fejezetében Vajda János, Reviczky Gyula és Indali Gyula után a költött nevű Zajonghy kerül szóba. „A vörös postakocsi” 6. fejezetében a Pongrátz Béla újságíróról mintázott Bonifác Béla Szemere Miklósról és Erdélyi Gyuláról, a regénybeli Alvinczi Eduárd és Szilveszter titkoknak modelljeiről beszél, sőt a saját modelljéről, Pongrátz Béláról is, így ezek a személyek mintegy megkettőződnek. A valóságos neveknek és viselőiknek a felderítése azonban nem a mi feladatunk, hanem a Krúdy-kutatásé, az életrajzírásé és szövegkritikáé.

1.2. A költött nevek egy része, a realista irányzatnak megfelelően, valószínű, realiztikus, pl. *Horváth Klára* (VP), *Czifra János*, *Huszár Mancsi*, *Puskás Margit* (AD), *Szuhay Benedek* (AI), özv. *Bory Andrásné* (EKK), *Ördögh Kornél* (RK) és sok más. Gyakoriak a szlávok, különösen szlovákok

vezetéknevek: *Simkó Sári*, *Vladovszky kapitány* (DRK), *Kmetykó Imre* (A szerelmi bűvészinas), *Nozdroviczky* (Egy titok), *Szmetena* (József utca), *Drapcsik* (Az életmentő udvarias), *Gerzsábek* (NF), *Hnatyuk* (ÓV), *Hlavenka* (ÁP), *Nytreba néni* (VEÖ) stb. Ezekben feltehetőleg a részben szlovák lakosságú Nyíregyházán és a felvidéki Podolinban töltött gyermekkor emlékei csengenek vissza. A dzsentri képviselői olykor a szülőhelyük, illetőleg lakóhelyük nevéből képzett vezetéknevet kapnak: *Podolini* Lajos Podolinból jött (BÜ), *Pthrügyi* Pál Pthrügyről (VEÖ), *Ibrányi* Barna Ibrányból (EKK); joggal hihetjük, hogy a VEÖ 16. fejezetében P.-vel jelölt „nemes, ármálista falu”, ahol a kaszinó tagjai között tizennyolcnai *Pazonyi* a neve, Nyírpazonnyal azonos. Ebben az összefüggésben *Alvinczi* Eduárd neve, noha realiztikus, nem mondható tipikusnak. Erdélyi származásra vall, pedig ez az ősi nemességére büszke úriember — a VP-ban *de genere Gut-Keled*, a KH-ben *de genere Tass* — a Felső-Tisza vidékén letelepült honfoglalóktól eredezteti magát. Furcsaságuk ellenére hitelesnek fogadjuk el viszont azokat az eltorzult alakú neveket, amelyeket Kovalovszky említ (Pais-empl. 531): *Élestő* Éva (Bukfenc), *Kesthelyi* úr (BÜ). Az író feltehetőleg ismert ilyen vagy hasonló neveket.

Az „N. N.” hősnőjének neve: *Csákány Juliska* egy betű híján megegyezik Krúdy édesanyjával, akit Csákányi Juliannának hívtak; a várpalotai *Szekszti Judit* (PÁ) vezetékneve is a szülőföldre utal: a „Don Miguel” című novellában fordul elő helynévi használatban a Bujdos-liget melletti *Sextiné rétje*. (A Krúdy műveiben gyakran említett Bujdos — hivatalos névalakban Bujtos — parcellázásának tervét a múlt század közepén Sexty József készítette, vö. Urbán Teréz: Nyíregyháza utcanevei. Magyar névtani dolgozatok 8. sz. 1978. 41.) Talán nem véletlen, hogy Szekszti Judit és Csákány Juliska a legkedvesebb Krúdy-nóalakok közé tartoznak.

1.3. A személynevek másik — persze élesen el nem határolható — csoportja kevésbé valószerű, stilizált. Az olvasónak az az érzése, hogy a valóságban így nem hívnak embereket, legfőkébb álnevek, művésznevek lehetnek. A prózai nevű Horváth Klára is *Matskaházi Klaránsz* néven mutatkozik be, amikor visszatér a színi pályára (Klaránsz utazása). Az ilyen nevek, mint *Hollólvendvai Jeromos* (Egy régi uraság pesti utazása), *Gyöngyvirágosi Riza* (A templomi énekesnő szíve), *Hajnalosi Virág* (MLVB), *Szarvashegyi-Fácánkúti Edmundné* (AI), *Szerelemvölgyi Áldáska* (HB), *Hattyufalvi Etele* (VEÖ), a -vári utótagúak: *Garamváry Estella* (Krinolin), *Lányvári Izabella* (Uff király), *Zöldvári Agnéta* (Setét út Zöldvállról), *Szépvári* (A sajtóságos nő) és más *Szép-* előtagúak: *Széplinkai* (Lenke lenge emléke), *Széplaki Titusz* (A hírlapíró és a halál) — romantikusak, de a romantikus korizlés letűntével ironikusak is.

1.3.1. Noha Krúdy fantáziája a stilizált nevek kitalálásában határtalannak látszik, fel lehet ismerni néhány névalkotási sztereotípiát. Az -i képző segítségével bármely szóból vagy akár önkényes hangsorból lehet fiktív vezetéknevet fabrikálni, pl. *Elefánthy* (Beleznainé szomorú éjszakája), *Fáradti* („Arany Alma”), *Verbénai* (azonos cím), *Zegernyesi* (A ház, ahol a lámpás ég), *Habféri* (Zöld Ász), *Kiskunyhósi* (Zokogva füttyülni), *Trudai* (Kisvárosi álmok hőse), *Mizenkei* (A zöld harisnyás nő), *Priknyei* (Krisztina ismeretsége), *Sükray* (NF). A névalkotásnak erről a módjáról nyilatkozik az azonos című novellában „*Függvényesi*, az ország keresztapja”, azaz névmagyarosítási tanácsadó. Feltűnnek az -i képzővel idegen város vagy tartomány nevéből alkotott vezetéknevek: *Majlandi* Pál (Öregemberek utcája), *Prágai* Pál (VEÖ), gróf *Páduai* Antal (BÜ; inkognitóban használt név), *Kalkuttai* (Egy pohár

borovicska . . .), *Tiroli* (Az ember, aki mustármag volt; magyarosított név, azelőtt *Tiroler*), *Flandriai* (Toronyzene). Némely *-i* vagy *-y* végződésű vezetéknevet idegen (angol, francia) kiejtés szerint is lehet olvasni: *Morgovay* szerkesztő nevét kollégája *Morgové*-nek ejti (Rumfy Artúr); ilyen még *Surray* Edmund (Krinolin, Cilinder stb.), *Levrey* Konstantin (Tótágas), *Berkelei* Lajos (Az utazó története), *Mizfray* dr. (FK). *Pistoli* „régii flórenci nevé” csak a helybeliek ejtik *Pisztoly*-nak (NF) — ám a „Telihold” és az „Újhold” című novellákban már *Pisztoly* néven jelenik meg. Magyaros és franciás-angolos változata van *Roncsy* ~ *De Ronch* kapitány nevének (DRK és több novella).

Nem előzmény nélküliek irodalmunkban az igei alapú vezetéknevek: *Romollai* (A sajtáságos nő), *Lengeti* (A nagyasszony ballépése), *Penderi* (Újhold), *Rombolai*, *Kecseginé* (PN), *Fonnyadi*, *Zujonghy* (HB), *Dudorászi* (azonos cím). *Zörgőci* és *Nyújtózi* (azonos cím) Arany komikus névalkotására emlékeztetnek „Az elveszett alkotmány”-ban: *Maradosy*, *Nemadózy*, *Pörgedy*, *Ingady*. E neveknek szinte karikatúrája *Bomladírozsi* (A hajnali gavallér), amelynek igei alapja is szokatlan képzésű (vö. Bárczi Géza, MNy. 50: 452). Szokatlan vezetéknevtípus még a *-fi* utótaggal ellátott női név: *Irmafy*, *Eszterfi* (ASZN: A nők könyvéből, Eszterfi Eszter), *Máriaffi* (Múló évek Bécsben).

1.3.2. Kedveli Krúdy az olyan neveket, amelyekben a vezetéknevét a keresztnévvel azonos töről fakad: *Eszterfi Eszter* (azonos cím), *Pálfi Pál* (ÚT), *Kálmánfi Kálmán* (AI), *Mikulás Miklós* (AD), *Jánoska Janka* (MLVB), *Vilmosi Vilma* (BÚ) vagy legalább első szótagjában összecseng: *Ventusz Vénusz* (A madárijesztő szeretője), *Szerecsenfő Szerafin* (Az akasztott ember), *Szerenádi Szerafin* (SZM: A legjobb olyan asszonyt elvenni . . .), *Amadeus Amanda* (ÁP). Hasonló hangzású nevek, ha önmagukban nem hatnak is stilizáltan, párrá kapcsolódva szinte bohócosan groteszk hatást kelthetnek: *Bicskei* és *Bocskai* (Zöld Ász), *Mitskei* és *Matskási* (azonos cím), *Pricsei* és *Prócsai* (VEŐ; ráadásul e névpárok egymással is összecsengenek). Más a stílushatása a hangzásbeli hasonlóságnak szerelmespárok nevében. *Emléki* kedvese *Melléki* Ida (ASZN: Emléki utolsó kalandja), *Széplinkai-é Lenke* abban a novellában, amelynek már a címe belső rímet csendít a női névre: „Lenke lenge emléke”. Ezekben a nevekben a *lgy*, *m*, *l*, *n* hangok dallamos hullámvázának visszatérése a lelkek összhangjának illúzióját kelti, bár a szerelem már elmúlt.

1.3.3. Az irodalmi névadás konvenciója szerint fiktív vezetéknevek szabadon képezhetők a névszerűség határain belül, keresztnévet azonban a meglévő névanyagból kell választani. Krúdy névteremtő fantáziája ezt a szabályt is áthágja néhányszor, önkényesen alkotott női nevekkel. Közszoí alapúak: *Setétke* (ASZN: azonos cím), *Aldáska* (HB; ez a név bekerült a Magyar utónévkönyvbe). Kovalovszky az *Eszténa* nevet (ÚT) az *esztena* szóval hozza kapcsolatba (Pais-empl. 532); véleményem szerint inkább az *Eszter* vagy a Krúdy által különösen kedvelt *Estella* módosítása. *Rizujlett* (NF) valószínűleg a *Riza* névre vezethető vissza, akárcsak a kevésbé bizarr *Rizili* (ÓV). A *Zirzilla* (Szilveszter fiam), *Pimpónia* (Vidéki kisasszony . . .) nevek már semmi máshoz nem köthetők, mint a latin eredetű női nevek szokásos hangalakjához. *Frimetről* (MLVB) még ennyi sem mondható: szövegösszefüggés nélkül ki nem talál-nánk, hogy női névnek szánta az író.

1.3.4. A stilizált nevek gyakran emlegetett típusa az úgynevezett *b e s z é l ő n é v*, amelynek közszoí jelentése valamilyen utalást tartalmaz a névviselő egyéniségére, sorsára, esetleg külsejére, foglalkozására vagy bár-

mely vele kapcsolatos körülményre. Van Krúdynak olyan novellája, amelynek már a címe felfedi a névadásnak ezt a módját: „Az ábrándos *Ábrándi* útja.” Önmagáért beszél *Szerelmes Iván* (ASZN: A kalandos öregúr), *Kappanhang* úr (Vidéki kisasszony . . .), *Császárcabáti* (Lágy hónapban . . .), *Nagykalapos* úr (Cigánykacsa szerencséje), *Hétszilvási* (Vége a betyáréletnek). A PN hősei a hódító *Csinosi* és a zordon *Rombolai*. *Tüzi* „híres ágyús” (A cukrászbolt), *Diszkanti* úr dalárdatag (ÁP), *Gyaloggai* búcsúvezér (N. N.), *Egyszery* az egyszereggel foglalkozik (A kínai közmondás), báró *Koczintsi* „a tokaji eredetű borokért él-hal” (KH; igei alapú név), *Koch* úr szakács, *Szamári* bácsi korlátolt egyén (i. m.). A *nagynyírjesi Nyírjes Evelin* név (NF) a regény színhelyére, a Nyírségre utal. Ugyanitt a korhely Pistoli végrendeletében megjelölt örökösök között a *Kövi Dinka* és *Rózsa Máli* név szinte vicclapba illik: Kövi Dinka kocsmárosné neve egy közönséges szőlő- és borfajta nevéből lett; a *rózsamáli* ma már kevésbé ismert, erdélyi bor (Rózsa Máliról több szó nem esik a regényben). Tulajdonnévi eredetű fiktív vezetéknev is tartalmazhat utalást: *Lomnicz* erdőmester a kincstár határszéli erdősegeiben (A felvidéki utas), *Pardubitzer* bukméker neve a lóversenyeiről híres Pardubice cseh város német nevének származéka (KH).

Paradox beszélő nevet — Kovalovszky megjelölése szerint kontrasztnevet (Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz. 1934. 39) — kapott *Himen* úr, az agglégények asztaltársaságának tagja (EKK). *Setétke* az azonos című novellában szőke (de sötétben szeret randevúzni). A PU orvosának neve, dr. *Cipész* azt a gondolatot sugallja, hogy az illető „suszter”, azaz kontár a szakmájában. (Az író szanatóriumi élményeinek egy másik feldolgozásában, a KH-ben *Schumayer*-nek hívják.)

Előfordul Krúdynál — más íróknál nem tapasztaltam —, hogy a beszélő név nem a névviselőt jellemzi, hanem a történet valamely más szereplőjére vagy mozzanatára utal. *Krónprinc Irma* abban a regényben szerepel, amelyben rejtélyes módon, halála után, inkognitóban felbukkan Rudolf trónörökös (ÓÚVP). A *Bánat* grófok neve annak a lánynak a sorsára illik, aki az ő házukból indult el tragikus életútjára (AD). Ez a lány *Natália*, akinek „klasszikus” beszélő keresztnéve a születéssel kapcsolatos; Natália szülése a regény méltán híres nagyjelenete.

Olykor a történelemből, az irodalomból, a mondavilágból vesz kölcsön neveket az író. Ilyen mindenekelőtt a halhatatlan *Szindbád*. A „Szindbád álma” című novellában szereplő *Majmunka* neve az indiai álomtündér *Majmuna* nevének egyéni változata (vö. Fábri Anna: Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp. 1978. 75); más íróinknál, pl. Jókai „Egy hírhedt kalandor a XVII. században” című regényében Majmuna, de Krúdy „Régi templom Tabánban” című novellájában az „indiai tündér”-t is Majmunka néven említi. A „Mit látott *Vak Béla* Szerelemben és Bánatban” című regény hőse megvakulása pillanatában veszi fel a hajdani magyar király nevét. (A felvett nevekkal kapcsolatban vö. Kovalovszky, Pais-empl. 528.) *Don Kihóte* (Bukfenc) Gyöngyvirág lovagja, később férje. Egy-egy aranyszívű, talpig becsületes, szeretetre méltó fiatalember hírhedt betyár nevét kapta: *Sobri Jóska* (AI), *Patkó Bandi* (VEÖ). Egy *Vecsera Mária* nevű pozsonyi kisasszony azzal a férfival találkozik, akit a feltámadt vagy kísértetként visszajáró Rudolf trónörökösnek tartanak (ÓÚVP). Novellákban jelenik meg *Plátó* úr (Elaltatott kastély), *Gulliver* Lujza (Estve Fáni vendégei), *Harras Rudolf* (a címben is: H. R. közkatona egyik története). Az író néha idézőjellel

figyelmeztet rá, hogy álnévről vagy gúnynévről van szó, pl. „*Stuart Mária*” (N. N.), „*Bercsényi gróf*” (EKK).

1.3.5. Krúdynamal gyakran szerepelnek visszatérő alakok: Szindbád, Rezeda Kázmér, Alvinczi és még sok más. Gyakran nehéz, szinte lehetetlen (de talán nem is fontos) megállapítani, hogy visszatérő alakról van-e szó vagy csak a név többszöri felhasználásáról, hogy pl. az AD-ban, az AI-ben, a HB-ban említett *Mélyacsai (Kis Pista)* azonos-e a „Bukfenc”-ben szereplő Mélyacsai-val, vagy hogy ugyanaz a személy-e a VP-ban, az AD-ban, a RK-ben, a „Papucs penzió” című novellában említett *Kisfuváros Rózi. Fitkonideszné* bábaasszony az ÚT-ban és a NF-ban (az utóbbiban fejfán áll a név; az író műveiben gyakori temetői jeleneteket rendszerint a sírkereszteken, fejfákon olvasható nevek is színezik), így aligha azonos *Fitkonidesz tanárnő*-vel (A szerelmi bűvészes). Az *aranykeblű Keceginé* keresztneve „Az éji látogató” című Szindbád-novellában *Fruzsina*, a PN-ban *Flóra*, s a Nagyállóban élő, díszítő jelzővel nem illetett *Keceginé* feltehetőleg egy harmadik személy (N. N.). *Matskási* egyes novellákban szerzetestanár (December, öregember, Ludacska . . .), másokban nyírségi földbirtokos (A silbak, Mitskei és Matskási stb.). *Siketánc* ügyvédi írnok a KK-ban, szabó „Az utolsó lengyel kifüstölése” című novellában. *Fátyol* Szilviának (VP) akár testvére lehetne *Fátyol Márta* (FK) és *Fátyol Erzs* (PÁ); mindhárman színésznők. A már említett „*Stuart Mária*” az „N. N.”-en kívül előfordul „A bánatok házának úrnője”, „A balatoni sellő” és a „Két asszony megbékélésének tanulságos története” című novellákban is. *Nagybotos Viola* (e névre még visszatérünk), az ASZN több novellájának hőse egyszersmind annak a regénynek is hőse, amelyet Józsiás ír (HB), s a Vak Bélát kísérő Kóborlónak is *Nagybotos* az álneve. *Késő Fáni* nyírségi kocsmárosné a NF-ban és pesti divathölgy a RK-ben; az utóbbi regényben felveszi a *Császár Fruzsina* nevet, amelyet álnévként használ a „Tótágas” című novella Emíliaja és az ÓV Rizilije is; mintha mindnyájan olvasták volna Krúdynamal azt a novellaciklusát, amely Balatonfüreden játszódik az 1860-as években (Cilinder, Esti órák, A silbak stb.) s amelyben a hódító szépasszony neve *Császár Fruzsina!*

Az azonos nevek mellett feltűnők a hasonló alakú, rokon nevek vagy névvariánsok (gyakran beszélő nevek): *Bánat* (AD) ~ *Bánati* (Ne vigyél tanút Budára, B. útja) ~ *Bánatiné* (B., a tévedt nő) ~ *Bánatosi* (Költözködik a papucs) ~ *Bánatváriné* (SZ: Szökés az életből, Szökés a halálból), *Álom Béla* (azonos cím) ~ *Álmos Andor* (NF) ~ *Álomházi* („Még ma megölöm magam”), *Kalandosné* (i. m.) ~ *Kalandffy* (Z. A. udvarhölgy . . .), *Matskási* (többször, l. előbb) ~ *Matskaházi* (Klaránsz utazása) ~ *Macskáné* (MLVB) ~ *Macskás Pál* („Szegény lánynak nem szabad hazudni”), *Csipkai* (A fuvolás története) ~ *Csitvai* (Az ősz és a borbély) ~ *Csipcsányi* (PN) ~ *csipcsai* (Svarc Alice (AD). *Késő Fáninak*, a nyírségi kocsmárosnének jelentésáni névrokona a címben is megnevezett *Estve Fáni*, pesti kocsmárosné (E. F. vendégei). Egy kortárs nyíregyházi lapszerkesztőt többször is szerepeltet Krúdy, hasonló neveken: *Puczér Pista*, az Ébredjünk! című hetilap szerkesztője (NF) ~ *Puczár*, a Daloljunk szerkesztője (VEÓ) ~ „*Puczér Jóska*”, az Ébredjünk! című hetilap szerkesztője, igazi nevén Mikecz József (EKK; feltehetőleg a valóságban is így hívták).

A Krúdy-alakok beláthatatlan sokaságában is szembeötlik néhány keresztnev, főként női név sűrű előfordulása. Különösen kedvelhette az író a *Fruzsina*, *Fáni*, *Estella*, *Amanda*, *Flóra*, *Izabella* neveket. A *Fruzsina* elő-

fordul becéző változatokban is: *Fruzsinka* (sokszor), *Fruzsín* (BÚ), *Fruzsza* (PN), a *Fáni* pedig alak- és írásváltozatokban, amelyeknek különböző hangulatát, stílusértékét ilyen megjegyzések érzékeltetik: „*Fanny* a Józsefvárosban, a mágnásnegyed közelében, egy házmesterlakásban [született], s ezért y-nal írta a nevét” (A szobor kísértése). Egy másik novella *Fánni* nevű hősnője így beszél: „van egy lányom [. . .] Ő római katolikus, és *Fannynak* írja a nevét” (A gyertya egy tiszta házban). „Az ecetfák pirulása”-ban szereplő aranyművesné *Fánnny*. A Császár Fruzsínává lett Késő Fáni ingére *Fány* van hímezve (RK). Az egyszerű Fánik gyakran kocsmárosnék, a már említetteken kívül (NF, Estve Fáni . . .) például „A színész estéje”, az „Újhold” című novellákban. A *Flóra* variánsai az ASZN-ban *Florentin*, *Florentina*.

Az egyszerűbb, köznapiabb női nevek közül gyakori az *Ilona*, *Mária* (így hívták Krúdy első házasságából született lányait), *Margit*, *Jolán*, *Irma*, *Janka*, *Johanna*, *Emília*. Az *Ilona* név kedveltségére jellemző, hogy Nagybotos Viola tizenkét kedvese közül kettőt is így hívnak; egyikük megkülönböztetésül „*kis Ilonka*” (ASZN: Ne jöjj vissza . . .) és vezetéknevek alapján is szolgál: *Kisilonka* Jácint (Nagy kópé), *Ilonkay* (azonos cím). Bár nem feltűnően gyakran, de többször előfordul az *Izaura* név (VP, Bukfenc, Navarrai Margit), amelyet napjainkban egy brazil tévéfilmsorozat hozott divatba.

A férfinévek között nemigen lehet ilyen kedvenceket kimutatni. Viszonylag gyakori a *Kálmán*, a *Henrik*, az *Edmund* és az *Artúr* (az utóbbival kapcsolatos megjegyzés: „Angliában a lordokat és a beszélyhősöket nevezik így”, ASZN: Rozáli öngyilkossága). A pincérek, csaposok, szállodai bérszolgák neve többnyire *Anton*.

1.3.6. Krúdy névadásának legmeghökkenőbb jelensége, hogy — szórványosan bár, de nem kivételesen — férfiakkal ad női, nőknek pedig férfi-nevet. Az még érthető, hogy Johanna nevű nőt bizalmasan *Jancsi*-nak (BÚ), *Jánoská*-nak (RK), *János néni*-nek szólítanak (PU). A *Jóska* nevű férjhez adandó leánya is (KH) valószínűleg Jozefin vagy Józsa. Kenézli és pthrügyi Nyiry *Berta* igazában Bertalan (Gavallérvatás). Szerenádi *Szerafin* férfi létére azért kapott női nevet, hogy ne kelljen katonáskodnia (SZM: A legjobb olyan asszonyt . . .; ez az anekdotikus motívum többször előfordul irodalmunkban). Egy nagy szakállú trafikos azért *Irma*, mert a hölgyek kedvelik (BÚ). De semmi magyarázattal nem szolgál az író arra nézve, miért hívnak egy vándormuzsikust *Klotild*-nak (December, öregember), egy kocsmárosnét meg még egy asszonyt *Kálmán*-nak (N. N., Öregemberek utcája), miért vette fel egy Ernő nevű ifjú a *Nagybotos Viola* nevet (azonos cím, valamint ASZN). *Sári* bácsi és *Sári* úr neve (Kisvárosi álmok hőse, Telihold) valószínűleg vezetéknev, annak nem is szokatlan; annál furcsább *özvegy Jolánné* (DRK).

1.3.7. A névhasználat terén figyelmet érdemel az a más íróinknál alig tapasztalható jelenség, hogy nőt néha pusztán vezetékneven említ az író vagy valamelyik szereplő. Ez a nyelvhelyességi szempontból gyakran vitatott névhasználat abból a körből terjedt el, amelyben a nők először váltak egyenjogúvá és egyenrangúvá a férfiakkal: a színpad világából. *Újhelyi* (VP), *Matskaházi* (Klaránsz utazása), *Irmafy* (ASZN: A nők könyvéből) színésznők, *Olcsavszky* (AD) énekesnő, *Szeqilongi* táncosnő (azonos cím, de címként férfira vonatkozik). Roncsy Mariettet a színpaddal kacérkodó Georgina anyja nevezi *Roncsy*-nak (FK). De neveznek pusztán vezetékneven olyan nőket is, akiknek nincs közük a színpadhoz: *Montmorency*, francia nevelőnő (M. lába), *Szerecsenő*

(Az akasztott ember), több más *Szegilongi* (EKK, Finomkodás a Tisza mentén), *Szlankamenka*, olasz származású borkereskedőnő (Borkereskedelem; beszélő név), *Detkár*, cselédlány (A has ezeregyéjszakája). Pistoli évődve szólítja így Kövi Dinkát, akinek igazi neve Vájsz Jolán: „Te, *Vájsz*” (NF). Az egyik „Stuart Mária”-ról gúnyosan így beszélnek: „A *Stuárt* ismét szerelmes a komédiásba” (A bánatok házának úrnője; a negatív stílushatást erősíti a névelő használata is). A francia női névként ismert *Zsanet* (= Jeanette, *Zsanét* alakban többször előfordul Krúdy műveiben) az „Egy pohár borovicska...” nőalakjának családi neve, amelyet azért használ, mert keresztnevét, illetve becenevét, a *Manci*-t nem szereti (vö. Kovalovszky, Pais-empl. 529). Leginkább illik ez a névhasználati mód a démonian emancipált *Maszkéri*-hoz (NF), legkevésbé egy *Humayer* nevű nénikéhez (PN).

2. Az írói névadás vizsgálata nem szorítkozhat a személynevekre; jól lehet a helynevek, intézménynevek és állatnevek — különösen a költöttek — mind mennyiségben és típusgazdagságban, mint jelentőségben alatta maradnak a személyneveknek, csonka képet kapnánk nélkülük.

2.1. Krúdy történetei legtöbbször meghatározott helyszínen játszódnak. Ezek főleg: Budapest, közelebből a Belváros, a Józsefváros, a Ferencváros, a Terézváros, a Városliget, a Margitsziget, Óbuda és a Tabán, továbbá Nyíregyháza és Szabolcs megye, Podolin, Várpalota, Balatonfüred. Ezeket a helyszíneket az író valódi nevükön nevezi, hitelességüket utcanévek és egyéb belső helynevek használatával is emeli, az *Aranykéz utca*-tól és a *Mókus utca*-tól kezdve a nyíregyházi *Morgó-temető*-ig és *Bujdos*-ig (amely azóta már a helyén létesült utcák nevéből is eltűnt). Ismételten feltűnik azonban az anatópizmus, azaz helytévesztés furcsa jelensége. A VP-ban a budai alagút a Gellérthegy alatt húzódik. A BÜ-ban Vilmosi Vilma átgyalogol a Duna jegén a Margitszigetről Újpestre. Az EKK-ben Óbuda és a Sas-hegy szomszédosak. Krúdy bizonyára jobban ismerte Budapest topográfiáját, mint a legismertebb anatópizmus elkövetője, Shakespeare a cseh tengerpartot; ezek a botlások elírások is lehetnek, sőt a PN szöktetési jelenetében említett, belvárosi *Fő* utca valószínűleg sajtóhiba a korábban előforduló *Só* utca helyett. Az óbudai Sas-hegy esetében azonban a névkatató arra gondolhat, hogy az író kölcsönvette a kocsmáiról híres Óbuda fölötti magaslat (Tábor-hegy? Vihar-hegy?) számára a hajdani szőlőiről híres Sas-hegy nevét. A névkölcsönzés, névát helyezés az irodalmi helynévadásnak egyik gyakori módja (vö. Nyr. 82: 52—53), Krúdy másutt is él vele. A nyíregyházi *Bujdos* nevét átruházta egy felvidéki városkának szerelmi találkahelyül szolgáló ligetére (ÚT) és egy nyírségi falura (NF). A *Bágy* (Szent Juszтина estéje; Mikszáthnál gyakori név, vö. Nyr. 82: 60), *Boldogfalva* (N. N.), *Fürjes*, *Nyirjes* (Újhold), *Oroszvég* (ÁP), *Rád* (SZM: Az eljegyzés), különféle összetételi előtagokkal az *Almás* (A balatoni sellő), *Kőrőspatak* (Nemesi kaszinó), *Kürt* (KH), *Váralja* (Bánatos utazás) nevek is megtalálhatók a térképen, de nem ott, ahová Krúdy helyezte őket. Néhány szabolcsi helynevet enyhén módosított alakban használ: *Buji* (N. N., a valóságban Buj), *Kemetye* (SZM: Az eljegyzés = Kemece), *Nagykalász* (i. m. = Nagyhalász; sajtóhiba is lehet). Módosított és áthelyezett helynév *Babotha* (ÁP, vö. Babót, Babocsa), *Bajnoc* (VP, vö. Bajmóc), *Papfalva* (Szent Juszтина estéje, vö. Papfalva).

Ez a csaknem népmesei stílusú fordulat: „Nyirjesről Fürjesre [...] a fityingyi kántortól a szatmári püspökig” (Újhold) az írói helynévadás külön-

böző módjait képviseli: *Szatmár* valóságos helynév, *Nyirjes* és *Fürjes* áthelyezett és hasonló hangzásuk okán összekapcsolt helynevek (vö. „Hencidától Boncidáig”), *Fitying* pedig fiktív, tréfás helynévként használt közszó. Az utóbbihoz hasonló: „két *Mód* volt a Tisza két partján: *Jómód* és *Roszmód*” (A magyar betegség), szintén kissé népmesei ízű. Valóságos helynevek közszoói elemeiből alkotta az író a *Kékvár* (A lengyel asszony), *Zöldvár* (Setét út Z.-ről), *Medveháza* (ÓUVP), *Papkereki* (SZ: Régi kocsikon) neveket. *Budazár* a budai hegyek közt, ahol Alvinczinek nyaralója van (VP), minden bizonnyal Budakeszivel azonos, ugyanis a „*Tündér Ilona*” nevű vendéglőtől is lóvasúti megállótól lehet odajutni, amiben nem nehéz felismerni a ma is meglévő Szép Ionát. Alig néhány példát találunk a minden közszoói jelentés nélküli, önkényesen alkotott jelnevekre: *Zelegóc* (Korvin lelke), *Móz* (MLVB). Mindezek mellett elég gyakori a városoknak, helységeknek puszta kezdőbetűvel való jelölése, pl. *B.-ben* (Kisvárosi kézimunka), *O.-ban* (Bartolomini), *U.-ban* (Fehérvári), *P.-ben* (Mi történt az éjjel), a nyilvánvalóan fiktív *X.* és *Y.* kezdőbetűket is beleértve (pl. A sündisznó, Beteg az én szívem tája).

2.2. Az *utca* nevek jó része, mint már utaltam rá, valóságos; kevés kivétellel a költöttek is valószerűek. (A befogadás szempontjából valóságos és valószerű egyre megy: az olvasó az általa nem ismert, kompetenciáján kívül eső neveket nem szokta visszakeresni.) Ilyen a pestinek mondott *Pattantyús utca* (VP), *Macská utca* (Szindbád álma), *Nyírfa tér* (Bartolomini), *Bokréta tér*, *Háromharang utca* (AD), a budai *Vadrózsa utca* (KH). Ismert jelenséget rögzít az író, amikor arról tudósít, hogy a kisvárosban ugyanannak az utcának több neve is van használatban: *Kutyaszorító*, *Rozmaring utca*, *Csillag utca*, illetőleg *Barna Kislány utca* (A hőember szeretője). Stilizált, kevésbé valószerű név a Budára helyezett *Bánat utca* (azonos cím), amely a *Bánat*, *Bánati* stb. vezetéknevekkel rokon. Beszélő neve van a *Kegyélet* utcának (AD), amelyben temetkezési vállalat található. Kiri ellenben a szokásos utcanév-típusból a *Frank Jeremiás és Neje utcája* (i. m.); a névadás motivációja nem szokatlan, az itt lakók ugyanis „bért fizettek Frank Jeremiásnak és nejének” (i. m. 4. fejezet), annál inkább a cégnevekre emlékeztető kapcsolatos szerkezet. Ennek a furcsa utcanévnek párja a *Mák István és Neje utcája* (Az asszony kiábrándulása), és szinte paródiája a *Hű Nepomuk és Társa utca* (Papucs penzió, Cigánykacsa szerencséje).

2.3. Színesítik a névanyagot a (valóságos, illetve valószerű) külterületi helynevek, határrésznevek: *Kállás mező* (Szindbád és a színésznő), *Varjú-erdő* (Az akasztott ember), *Selyemerdő*, *Büdösbanka-nádas* (A betyár álma), *Kisisten-földje*, *Öregisten-földje* (SZM: Az eljegyzés), a várpalotai *Loncsos szőlő*, *Mátyás vadász forrása* (ÁP), *Bekötő-tanya* (EKK), *Csulitka-tanya* (Az utolsó lengyel . . .). A felső-tiszai *Álmossziget* (NF) birtokosáról, Álmos Andorról kapta a nevét.

2.4. Egy-két példa akad Krúdynál az épületneveknek arra a magyar névkincsben egyébként is ritka típusára, amely nem az épület tulajdonosára vagy rendeltetésére utal (mint pl. a Sándor-palota vagy az Újvárosháza), hanem megkülönböztető díszére, címerére. A „*Hét Bagoly*” nevű régi pesti bérházzal nemcsak az azonos című regényben van szó (amely a pontos címet is megadja: Képiró utca 7.), hanem „A nemzet bárója” című novellában is a PN-ban is. Ilyen még az „*Arany Pékhez*” címzett régi budai ház (ÓV) és az „*Arany Kalapács*” (Régi szelkacasok között). Ezek a háznevek az alább tárgyalandó vendéglőnevekhez hasonlíthatnak.

3.1. Intézményneveknek az irodalomban való szerepével tudtommal még nemigen foglalkoztak. Krúdy műveiben töméntelen vendéglő, kocsmá, csárda, fogadó, kávéház, mulató és egyéb vendéglátó-ipari intézmény fordul elő; nevük fontosságára jellemző, hogy nemegyszer a regény vagy novella címébe kerülnek, pl. *Francia kastély*, *Betyár*, „Vörös ökör”, „Szerencsenő”, „Arany Alma”, *Zöld Ász*, Utolsó szivar az *Arabs Szürkénél*. Ez a rövid felsorolás önmagában is tükrözi a vendéglőnevek fő típusait, amelyek különben mai vendéglőneveinkben is élnek: a cégernevek. A cégér gyakran ábrázol állatot, pl. *Oroszlány* (A felvidéki úr...), *Medve* (A névtelen nő), *Vaddisznó* (ASZN: Férfimese), *Elefánt*, *Fácán* (Az akasztott ember), *Vadgalamb* (Nemes szívű Artúr), *Kakukk* (Telihold) stb. vagy növényt, pl. *Szilvafa* (ASZN: Blanka), *Almafa* (ASZN: Ne jöjj vissza...), *Szőlő* (SZ: Báléj...), *Hársfa* (A betyár álma), *Ecetfa* (SZM: Iszkiri) stb. Utalhat a kocsmában folyó evés-ivásra, pl. *Flaskó* (ASZN: A nők könyvéből), *Sülthal* (ASZN: Fehér holló...), *Pástétom* (SZM: Sok bába közt...), *Fokhagymás Piritós* (Cziróka és Maróka), kártyázásra, pl. *Makk disznó* (Estve Fáni...), *Makk alsó* (A hőember szeretője), *Vörösaló* (AD). A cégernevek gyakran jelzős szerkezetek, pl. *Vén fejsze* (ASZN: Pesten lakott...), *Háromlábú nyúl* (SZ: Az átszúrt úr...), *Régi Utóóra* (Ferencvárosi emlék), *Majlandi Harcos* (Ősz utca), *Úrikalap* („Még ma megölöm magam”), *Utolsó Állomás* (AD; sírásók csárdája), *Lyukas Világ* (N. N.). A jelzők közt feltűnnek a színmegnevezések, pl. *Fehérló* (Találkozás egy régi hölgygel), *Fekete medve* (A postakocsi éjjeli utasa), *Piros alma* (A gordonkás pisztolygolyója és másutt), *Veres Lámpás* (N. N.), *Kék Palack* (Rumfy Artúr), *Zöld ördög* (SZ: Az ecetfák pirulása), *Sárga csikó* (EKK), *Barnaláb* (EKK; célzás az óbudai „braunhaxler”-ekre) és a számnevek, pl. *Két oroszlán* (Lesben, Estellára), *Két Bak* (KK), *Három Rózsa* (MLVB), *Három Hetes* (PN); a „3 Péter” herberg (AD) különös neve az egyik Szindbád-novellában (Nagyapám jó táncos volt) említett *Három Péter utcá*-éval cseng egybe.

Nem cégérszerű, népies kocsmánév a „*Beccali*” csárda, amelyről a járatos szerző helyesen jegyzi meg az azonos című novellában, hogy „valószínűleg több példányban is megvolt az országban”, valamint a (minden bizonnyal eufémisztikus) „*Körüljáró*” csárda (Egy régi adoma; vö. pl. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás 8/6, Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás 10/416, Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás 4/34, 26/11). Nehezen megfejtendő, bizarr nevet kapott a „*Kukori*” kávéház (Vidéki kisasszony...), a „*Lufercsi*” csárda (SZM: Az eljegyzés), az „*Ingerli*” csárda és a „*Zonett*” csárda (NF).

3.2. A múlt században a kocsmákéhoz hasonló cégérneve volt sok boltnak és patikának is. Ilyenek Krúdy műveiben: *Szerencsepatkó* (VI. Ferdinánd), *Vadember*, *Szép Juhászné* (AD), *Szép Vadásznő*, *Fekete Kutya* (HB), *Arany Elefánt* (Boldog élet titka), boltok, *Arany Kígyó* (Őszi utazás), patika. A cégérneveket gyakran használja az író a „*Bécs városá*”-hoz címzett sörház (BÜ), a „*Vadember*”-hez címzett szatócsbolt (HB) típusú szerkezetben. Szövegben az intézménynév többnyire idézőjel közé kerül; a példák pusztá felsorolásából az idézőjelet egyszerűsítés kedvéért elhagytam. A névhasználat érdekes, kedélyes jelensége, hogy a cégérnév a bolt vagy fogadó tulajdonosát is jelölheti, pl. a PN-ban is előforduló *Fekete Kutya* maga a fűszeres, felesége a *Fekete Kutyané*; amikor az ÁP 6. fejezetében ez áll: „Bár törne ki a nyaka a »*Fehér Hajó*«-nak”, ez a fogadásra vonatkozik, ám ez: „Üssétek a »*Fehér Hattyú*«-t!” a háziszolgára. (Mikszáthnál is ezt olvashatjuk a „*Fehér Páva*” kocsmáros-

néjáról: „A Páváné kihajigálja az urát az utcára.” A sipsirica, 1. rész.) A PN-ban a *Csiga* és a *Török Császár* nevű vendéglőket (amelyek valóban léteztek) vendégeik *Csigabigá*-nak, *Csicsogó*-nak, illetve *Török Csacsi*-nak becézik.

3.3. Szórványosan előfordulnak egyéb költött intézménynevek is: a *Házikincs* nevű nőnevelde (Elaltatott kastély), a *Vérző Szív* zárdája (ÓV), a *Pesti Erdőhöz* címzett szanatórium (RK = a Liget-szanatórium, ahol Krúdyt többször is ápolták), a *Választó Herceghez* címzett fürdő (i. m.); temetkezési vállalat több is: *Ciprusz*, *Örök emlékezet* (AD), *Kegyelet* (Cigánykacsa szerencséje). Jellegzetes cégnévtípus a társtulajdonosok kapcsolatos megnevezése, pl. *Rosenbaum és Quitt* (AD), *Cérna és Társa* (i. m.), *Dikk és Fia* (Litánia), *Virág Kálmán és Neje* (HB). Manapság az intézménynevek egyik fő típusa a történelmi személynevet tartalmazó, úgynevezett emlékeztető név: ilyen a *Robespierre-klub* (Amadé, egy szerencsétlen játékos): ironikus név, kártya-klubról lévén szó. Irónia nyilatkozik meg abban is, hogy a MLVB egyik szereplője könyvügynöki múltjáról beszámolva állandóan változtatja a könyvkiadó vállalat nevét: előbb *Hazai Helikon*, majd *Magyar Apolló*, *Magyar Olimp*, végül leplezetlen gúnnyal *Nemzeti Szarkofág* (II. rész, 2. fejezet).

4.1. Krúdy műveiben viszonylag sok állatnév található, elsősorban lónév. Az író ismerté a lóversenyek világát; ez a világ a háttére egyebek közt „Őszi versenyek” és „Kékszalag hőse” című regényeinek, amelyekben a legtöbb versenylónév fordul elő, köztük a századvég és a századforduló évtizedeiben valóban futtatott lovak nevei (pl. *Kisbér*, *Kincsem*, *Tokió*, KH). A lónevek egy része közszói eredetű: *Táblabíró*, *Csótár*, *Dandár* (KH), *Csillag* (BÜ; lóvasúti ló; gyakori lónév), köztük néhány, a gyorsaságra utaló madárnév: *Veresbegy*, *Pacsirta*, *Geier* (KH; a legutóbbi német ló); idegen szavak: *Rizibizi* (ÓV), *Zsupán*, *Infortuné*, *Torreador* (KH); magyar, illetve idegen nyelvű szókapcsolatok: *Barna kislány* (A kassai püspök), *Nem szabad* (KH), *Bankár öccse* (i. m.; a lovat rokonsága megnevezésével jelölik, egyedi neve nincs), *Double face* (i. m.). Lónévként használt személynevek: *Sári* (Szilvafa hamva; gyakori lónév), *Ágnes* (DRK), *Ignác* (VP), *Kati* (NF), *Charlotte* (AI), *Feodora* (ÓV), *Rosebelle*, *Marcsa* (KH). A *Muci* nevű paripa (ÁP) nyilvánvaló utalás Arany János „Rozgonyiné”-jára. Történelmi név: *Sobieski* (KH). Mitológiai nevet kapott egy vízholdó póni: *Szaturusz* (Szentanyám).

A KH-ben a lónévadás szokásairól és szabályairól is szó esik. Alvinczi a bécsi derbyt megnyerő Táblabíró után (a bécsi polgárok a ló nevét is zokon vették: „hogy valaki magyar is legyen, meg Táblabíró is!”, i. m. 3. fejezet) új lovainak V kezdőbetűs neveket akar adni. Hívei ilyeneket ajánlanak: *Votre santé*, *Vénkisasszony*, *Vederemo*, *Vanitatum Vanitas*, *Vékony deszkakerítés*. A nagyúr egyikkel sincs megelégedve, mivel „a csikó nevében lehetőleg néhány betű átvételével jelezni kell az apa és anya nevét” mint ahogy a *Rascal* névben az *R* kezdőbetű az apára, *Raeburn*-re utal, a *c* és *l* pedig az anyára, *Kikelet*-re (i. m. 22. fejezet); ezek is valóságos versenylovak voltak). Végül *Vabanque* nevű lova indul és győz utolsó versenyén (utolsó fejezet).

Egyéb állatok nevei csak elszórtan fordulnak elő. Kuttyák: *Evelin*, agár (Krisztina ismeretsége), *Bismarck*, vizsla (Bartolomini), *Tisza*, komondor (SZ és a színésznő; gyakori kutyanév), *Pandur*, kocsmakutya (Vége a betyáréletnek). A KH-ben nemcsak lóversenyről, hanem agárversenyéről is szó van; a versenyagarak *Cicka*, *Cicke* neve Jókai regényeiből ismerős. Egy *Riska* tehénen (Az átszúrt szív . . .) és egy *Pista* nevű bakon kívül (NF) a kakasokról

kell megemlékezni, amelyeket a regény vagy elbeszélés szereplői egy-egy férfi tiszteletére neveznek el *Péter*-nek (ÜT; az első személyű elbeszélő után; később azonban a hőst Pálfi *Pál*-nek nevezik), *Károly*-nak (KK, „az asszonyosság elbeszélése”-ben). Maga Kleofásné kakasa, amelynek keresésére Pistoli elindult, magyarázat nélkül *Pista* (talán Kleofást hívták így?). Az „Elalatatott kastély”-ban olyan kakasról van szó, „amelyet néhány nap óta (mióta a városkában csavarogni kezdtem) *Krúd*-nak nevezték el a növendékek.” Kovalovszky Miklós hívta fel figyelmemet Krúdy „Ady Endre éjszakái” című könyvére, amelyben a (más művekben is emlegetett) úgynevezett „kakasos ház”-ban hírlapírókról nevezik el a kakasokat. Ady Endre azonban úgy véli, ha róla is elneveznének egy kakast, „ildomtalan dolog volna ez a költő iránt” (Ady Endre éjszakái. Bp. é. n. Fehér Holló Könyvkiadó. 26).

4.2. Ebből is látszik, hogy az emberek nem mindig tartják megtiszteltetésnek, ha állatokat neveznek el róluk, még kevésbé, ha őket nevezik el állatokról. Pistoli sem akart hízelegni feleségének, amikor ugyanúgy *Mislík*-nek hívta, mint a kutyáját (NF), sem Szindbád doktor *Cipész*-nek, akinek a neve egy versenylóval azonos (PU). Sobri Jóska azonban bóknak szánhatta Szarvashegyi Mária számára az *Estella* nevet, amelyről a lány csak annyit tud, hogy „az egy város Spanyolországban”, de a fiú felvilágosítja: „Nem, Estella a legjobb nőnemű csikó, aki valaha a földön zabot evett” (AI). Az pedig szinte természetes, hogy a lóversenypálya felügyelője Festetich herceg lovának neve után *Patience*-nak nevezte el a lányát (Isten veletek, ti boldog Vendelinek).

4.3. Végül néhány t á r g y n é v r e hívjuk fel a figyelmet. Hajónevek: *Budapest* (AI), *Fecske* (EKK); egy novellában (Bogárka . . .). Csurlí úr csónaknak képzeletét magát, amelynek neve *Tasmania*. Harangnevek: *Rákóczi-harang* (December, öregember), *Szent Jánosról* elnevezett harang (Halotti torról . . .). Fanevek: *Szent Mihály fája* (Öregemberek utcája), *Magyarok fája* (A szakácskönyv és a játékosbolt). Hajóknak, harangoknak, fáknek a valóságban is szoktak ilyen vagy hasonló neveket adni, a kezdeti időben a repülőgépeknek is, ezért nem lep meg túlságosan, hogy „egy feltaláló, aki a Gellérthegyről a Vízi-városba akart röpdülni, készülékét *Szerafinának* nevezte [Egy nőről]” (Egy regényes úr . . .). Élénkebb megelevenítő fantáziára vall, hogy „A csizmáknak nevük volt. Az egyiket *Fabinyi Teofil*-nek hívta Vezéri. Mert éppen ő volt a követ városunkban. [. . .] A *Kakonyai* nevű csizma a végrehajtóról volt elnevezve” (Régi kép). Végrehajtóról nevezte el lakása ajtaját *Bauer bácsi*-nak Dudorászi is, karosszékét pedig régi jó barátjáról *István úr*-nak (Dudorászi . . .).

5.1. Krúdy névadásának vizsgálata egyaránt tanulságos a névtan és a stilisztika számára. Az író rendkívül fogékony volt a nevek, különösen a keresztnévek hangulata, stílusértéke iránt, hitt ezeknek a jellemző erejében, sőt sorsszerűségében. Egy-egy alakja bemutatását ezzel a megjegyzéssel kíséri: „nem is hívhatták másképpen”, így *Amadé* (A téli lovaglása), *Lenke* (L. lenge emléke), *Mária* (M. férje), *Szeréna* (MLVB) esetében. Ezek a nevek bizonyos embertípusokat idéznek fel az íróban és a kellőképpen ráhangolt olvasóban, akár csak a következők: „A komótos, csendes és népszerűséget ellegyintő hazafiakat [. . .] *Ferenceknek*, *Józsefeknek* hívják, míg a stuccer, bálrendező aranyifjúság szerelmes a *Gyula* névbe” (A fájó szív, 66-ban). „A romfalakon található csinosabb, ábrándosabb, jól hangzó nevekről, a *Tiborokról*, *Vilmosokról*, *Aladárokról* [. . .] Palaczkának az volt a nézete, hogy:

szép kövér emberek lehettek” (AD 11. fejezet). Zöldvári *Agnéta*-ról megtudjuk, hogy „egy elszegényedett felvidéki család sarjadéka, amely családban [...] az öregek már csak azon törik a fejüket, hogy minél előkelőbb keresztnévet adjanak a megszületett gyermeknek, miután egyéb jussok fölött nem rendelkeznek” (Setét út Zöldvállról; a megállapítás Zöldvári *Maximilián*-ra is érvényes). Egy novellaciklus hőstét „Nagyralátó atyja [...] *Achill*nek kereszteltette, miután sokáig habozott a *Hektor* és *Arisztidész* nevek között” (Józsefváros). Vannak nevek, amelyek bizonyos hivatásokhoz illenek: „előlépett a katonatiszt [...]”. Ha nem *Ferdinánd* a neve, akkor bizonyosan *Engelbert*” (ÓV 2. fejezet); T. római katolikus káplánnak „lehet, hogy *Imre* vagy *Ágoston* volt a keresztnéve” (PU 21. fejezet). Egy boldogtalan asszony sóhaját Kovalovszky is idézi (Pais-empl. 529): „Ha legalább *Alice*-nak hívnának [...] az *Alice*-oknak szerencsájuk van. Am *Rozáli* névvel már harmincéves koromban öregnek éreztem magam” (Rozáli halála). Ugyanebben a novellában Rozáli kedvesét „*Olivér*nek hívták, mint a Scott-féle regényekben a hősoket”. Ez a névválasztás azonban szándékos ironia, mivel Olivér vajmi kevéssé romantikus alak: foglalkozása tyúkász.

5.2. Krúdy kedvenc női nevei megegyeznek kora névdivatjával: azon a listán, amely az 1895–1899 között — tehát pályakezdésének éveiben — Budapest VIII. kerületében — történeteinek gyakori színhelyén — legtöbbször anyakönyvezett neveket tartalmazza, *Mária*, *Margit* és *Ilona* az elsők, *Irma*, *Jolán* és *Emília* is az első 25 között van (vö. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NytudÉrt. 26. sz. Bp. 1961. 22–3); Büky a *Fáni*-t és a *Janká*-t is a korszak divatos nevei között sorolja fel (i. m. 24). *Amanda*, *Estella* és *Fruzsina* azonban nem fordul elő a vizsgált anyakönyvekben: ezek Krúdy egyéni névzülését tükrözik, amelyet bizvást nevezhetünk romantikusnak. Megfigyelhető, hogy az *Amandák*, *Estellák* és *Fruzsínák* általában kacérbabak és érzékibbek az *Ilonáknál* és *Máriáknál* — persze vannak kivételek.

Más íróinkkal összehasonlítva Krúdy kevesebbet törődik azzal, hogy a név jellemezze viselőjének társadalmi helyzetét; a társadalmi hovatartozás egyébként is alárendelt jelentőségű szempont műveiben. Igaz, a *Fáni* ~ *Fánni* ~ *Fanny* névváltozatok szociális különbségére maga is nemegyszer felhívja a figyelmet (l. fentebb 457). A VP-ban *Alvinczi* a jegyesének tekintett *Stümmer Lotti*-t, *Stümmer Péter* budai polgár leányát meg akarja nemesíteni azzal, hogy *Montmorency Clarence*-nak nevezi, de ugyanezt az arisztokratikus vezetéknevet viseli másutt egy francia nevelőnő is (M. lába). *Sükra*y *Kamilló* — a vezetéknev hangrendi képtelenségével együtt — pompás név egy ezredes számára (NF), de a keresztnév *Camill* változata kevésbé illik egy borbélyhoz (Az ősz és a borbély). Az egyik *Izaura* ezredes leánya (Bukfenc), a másik analfabéta szobalány (VP). Megkockáztatom a feltevést: a RK-ben Késő Fániból azért lett Császár Fruzsina, mert az író menet közben jött rá, hogy amely név jó egy falusi kocsmárosnénak, nem jó egy pesti szépasszonynak.

5.3. A zengzetes, dallamos keresztnévek, mint *Amanda*, *Estella*, *Izabella*, *Jella*, a kellemes dologra, szép jelenségre, érzelemre, hangulatra utaló stilizált vezetéknevek, mint *Habfahéri*, *Hajnalosi*, *Széplaki*, *Ábrándi*, *Boldogfalvi*, *Sóhaji*, *Szerelmes* a r o m a n t i k u s stílus kellekei. Krúdy stílusának másik, a köztudatban talán kevésbé élő sajátossága, az ironia ugyancsak megnyilatkozik a névadásban, például a komikus hangzású (*Czevikli*, *Dubli*, AD), rendhagyó képzésű (*Fonnyadi*, *Zajonghy*, HB) vagy groteszk asszociációt keltő vezetéknevekben (*Göczögő*, *Pendeliné*, EKK), a karikatúraszerű utca- és

intézménynevekben (*Hű Nepomuk és Társa utcája, Nemzeti Szarkofág*). Az ironikus szemlélet egyik megnyilatkozása a gúnynevek használata: gyakran olvashatunk ilyesfélét, hogy „Ezt a *Szakálovicsot* is voltaképpen másképpen nevezték, amíg valahol rajta nem maradt ez a név” (A hírlapíró), „igazában nem »*Ponyatovszki*«-nak hívták, csak éppen ez a név ragadt reája” (Az utolsó lengyel...), „A gönci hordókról nevezte el vala őket a szerető bámulat »*Gönczi fiúknak*»” (i. m.). Ironikus névhasználat a nőknek pusztá vezetéknéven való említése is; jellemző, hogy Maszkerádi mellett a NF másik, rokonszeves hősnője, Nyirjes Evelin sohasem „Nyirjes”. De ironikus hatást keltenek a romantikus nevek is bizonyos szituációkban, például amikor Levrey Konstantin az ablakon keresztül gyönyörködik a tótágast álló Emília égnek meredő lábáiban (Tótágas). Krúdy névadása, névhasználata tehát stílusának egyfajta keresztmetszete; a gyanítható Jókai- és Mikszáth-hatásokkal együtt éppoly egyéni, egyszeri és összetéveszthetetlen, mint maga az életmű.

J. Soltész Katalin

A nyelvről való gondolkodás egyik fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről

1. Olyan alapvető nyelvtudományi munkák, mint Paul Prinzipien der Sprachgeschichte és Saussure Cours de linguistique général című műve, külön fejezetet szentel a nyelvjárások és a köznyelv bonyolult kérdéskörének, viszonyuk alakulásának, módosulásának (l. Prinzipien⁶ 411kk. és Bev. 242–3). A nyelvjárások és a standard egymáshoz való viszonyából, e viszony változásából kiindulva mondtak és mondanak véleményt a nyelvjárások jövőjéről nyilatkozóak is. A nyelvjárások jövőjének fürkészése a nyelvi változások fontos területére való kitekintést jelent. Az egyes nyelvek területi alapon elkülönülő változatainak a jövőjére vonatkozó régebbi megjegyzések egyszersmind a nyelvi futurologia viszonylag korai manifesztumai is, amelyek körében tallózni tudománytörténeti szempontból bizonyosan hasznos vállalkozás.

2. A nyelvjárások és a standard viszonyát tekintve (vö. ehhez Telegdi: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1977. 177) a természetes nyelvek eddigi történetében két szakasz különíthető el. Az első az, amelyben a nyelv élete kizárólag nyelvjárási keretekben zajlik. A második pedig az, amikor a nyelvjárások mellett megjelenik a föléjük boltozódó egységes nyelvtípus, azaz a köznyelv. A magyar esetében a nyelvtörténet eme újabb szakasza jóval rövidebb a korábbinál (más a helyzet bizonyos újlatin nyelvek történetében). A második szakaszra — időben előre haladva — fokozatos arányeltolódás jellemző a nyelvjárások és a köznyelv között, éspedig mind nyelvrendszeri, főként azonban pragmatikai szinten. Egyfelől ugyanis a köznyelv egyre több területet hódít el a nyelvjárásoktól, másfelől egyre inkább nő a standardnak a nyelvjárásokra gyakorolt hatása, s ennek következtében a nyelvjárások közelednek a köznyelvhez. Mint látni fogjuk, több kutató számol azzal a lehetőséggel, hogy a nyelvtörténet bizonyos szakaszán, majdan valamikor egy harmadik szakasz, tudniillik a köznyelvi egynyelvűség, tehát a nyelvjárások nélküliség korszaka következik el.

3. Az alább következő idézetgyűjtemény különösebb nehézségek nélkül szaporítható volna. Néhány általánosabb következtetés levonására azonban e reprezentatívnak tekinthető összeállítás is elegendőnek látszik.

1818: „Miolta az Oskolák fönn állanak Eörséghe ez az Ösi Nyelvszokás igen hanyatlík” (Nemesnépi Zakál György, Eörséghe nek Leírása. 1818. Kiadja az Órségi Baráti Kör. Szerk. Vörös Ottó. Szombathely, 1985. 80); 1832: „a’ Göcsei . . . szóejtés . . . mióta a’ nemzeti kissebb iskolák megszaporodtak, és az olvasás a’ köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészséhez közelget” (Plánder Ferenc: Tudományos Gyűjtemény 1832/3: 63); 1837: „A’ Karancs-vidékiek és rokonaik nyelvét is megkezdé elolvasztani a’ közszellem” (Szabó István: Tudományos Gyűjtemény 1837/1: 62); 1844: „a’ tapasztalás’ bizonyosága szerint az irodalom és általa különösen az egyházi szószerk’ ’s a’ népnevelés’ útján mindinkább a’ néphez is lehető köznyelv’ terjedésével . . . mint másutt,

nálunk is e' régi typosok mind inkább eltörlődnek" (idézi Csúry: A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 5); 1856: „az irodalmi nyelv nálunk a' népnyelvet hamarabb enyész-teti el, mint bárhol" (MNyszet 1: 232); 1905: „a műveltség gyors haladása rohamosan pusztítja a népelet minden természetes nyilvánulását. Az írni, olvasni tudás, különösen az újságolvasás bámulatosan gyors terjedése, a katonáskodás, a városi szolgálat és a forgalmi eszközök gyarapodásával a különböző vidékek érintkezésének megkönnyebbü-lése, mindez hatással van a nyelvjárások átalakulására. Ez a kiegyenlítő hatás épp leg-ősibb, legeredetibb sajátságaitól fosztja meg a nyelvjárást, mely ha egygyé nem válik is az irodalom nyelvével, jellemző sajátságaiból mindenesetre sokat veszít. Ez teszi s ü r - g ő s s é a nyelvjárások tanulmányozásának ügyét" (Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. MNyTK. 4. sz. Bp., 1905. 3); 1955: „Csak most, a szocialista társadalom építésének útján . . . vált és válik majd a továbbiakban lehetségessé az, hogy a nyelv-járást beszélők a köznyelvnek passzív megismerésével, azután szükség esetén aktivizál-ható tudásával, majd egyre gyakrabban aktív használatával, s végül a nyelvjárásnak a passzív nyelvkincsbe való visszaszorulásával, olyan fejlődési fokra jussanak el, amelyen a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, a köznyelv a nemzeti nyelvnek fő formájá-ból e g y e d ü l i formájává lesz. Ez természetesen hosszú folyamat" (Deme: in: Nyel-vünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Bp., 1955. 82); 1962: „Általánosan tapasztaltuk a gyűjtés során: a mai művelődési forradalom igen gyors hatású nyelvünk fejlődésére és nyelvjárásaink pusztulására . . . Nyilvánvaló, hogy ez a nyelvjárások nyelvi állományát nem hagyja érintetlenül, hanem — mint a nyelv tanulmányozóinak, sajnálatunkra, de mint a nyelvművelés és az általános műveltség terjesztőinek, annál nagyobb örömmünkre — bomlasztja, és egyre közelebb juttatja a nyelvjárás különbségei teljes kihalásához" (Deme—Imre: Magyar Tudomány 1962: 550—1); 1963: „a köznyelv terjedése és a nyelv-járások elfakulása alig néhány év alatt igen nagy méreteket öltött. Ma már a legtöbb falusi ember kétnyelvű . . . A jövő alig kétséges: a nyelvjárások mindinkább helyet adnak a táji köznyelvnek: ennek alapja az egységes irodalmi és köznyelv, benne egyes nyelv-járásai sajátságok már hiányoznak, vagy igen halványulnak. További jóslásokba bocsát-kozni kockázatos volna" (Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 379—80); 1964: „Igen, itt állunk ma. A bilingvitás az országban teljes, s már nem is arbirer, hanem reflexszerűen működő jelenség. Az utóbbi tizenkét-tizenöt év vívmánya ez . . . A csak nyelvjárást beszélők típusa gyakorlatilag máris megszűnt; a kétnyelvűség szerepjátszás-ból beidegződéssé vált; s a továbbfejlődés körülményei mindenben az egy nyelvűsödés felé tolják a falut" (Deme: NytudÉrt. 40. sz. 71—2).

Hasonló vélekedések idézhetők más országokból is. Példaként csupán egyet köz-lök, egy angol filológus 1875-ben elhangzott kijelentését: „Wo heute die so gewaltig erleichterten Verkehrsverbindungen in ungeahnter Weise die Menschen durcheinander-würfeln und mengen, da ist es aus mit localer Mundart, mit (. . .) Sagen und Bräuchen; ihnen hat die Eisenbahnpfiefe ihr Grablied geklungen. In wenigen Jahren werden sie dahingeschwunden sein . . ." (idézi: K. J. Mattheier: Rheinische Vierteljahrs-blätter. Jahrgang 37. 1973: 348; magyarul: Ahol ma a hatalmas mértékben könnyebbé vált közlekedési kapcsolatok korábban nem sejtett módon összevissza keverik az embereket, ott vége a helyi nyelvjárásnak, a mondáknak és szokásoknak; a vasúti síp elzengte azok halotti énekét. N é h á n y é v e n b e l ü l e l f o g n a k t ű n n i . . .).

4. A korai, illetőleg bizonyos korábbi vélekedések némely kitételére rációfolt az idő.

Pländer idézett véleményét 82 évvel később, 1914-ben Gönczi e szavakkal kom-mentálta: „Hát az ő idejében bizony még nagyon keveset kophatott meg a göcseji nyelv-járás, mert az általa közölt szójárás szerint beszélnek még máig is az öregek" (idézi Vég-h: Nyr. 1954: 427). Benkő Loránd 1957-ben írta: „a nyelvjárásoknak mint nyelv-

változatoknak elpusztulásáról igen korai volna még beszélni. A magyar embereknek például még mintegy a fele ma is a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközüül" (Nyjtört. 9). Imre Samu 1971-ben úgy nyilatkozott, hogy a Kárpát-medence magyar anyanyelvű lakosságának 60–70%-a nyelvjárásban beszél (Tudományos Magazin 1971/3: 2). Sebestyén Árpád szerint „Az a helyenként felbukkanó nézet, hogy a nyelvjárás színek elhalványulása rohamos tempójú, és záros határidőn belül teljesen kiegyenlíti a nyelvhasználatot, megszünteti a tájnyelvi színeket, aligha fogadható el” (Nyr. 1981: 323). Király Lajos szerint: „Sokan úgy vélik, hogy már vidéken sincs talaja a nyelvjárásiaságnak, s ebből következően az iskolai anyanyelvi nevelésben sem kell vele számolni. A valóságos helyzet természetesen nem ilyen egyszerű” (in: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Bp., OPI, 1986. Szerk. Bachát L., Fülöp L. és Szathmári I. 287). Végh József azt írta 1987-ben: „Noha a XIX. század eleje óta mindenki kongatja a vészharangot, aki a nyelvjárás sajtáságok megőrkítésével foglalkozik, bennem egyre erősebben fogalmazódik meg az a meggyőződés, hogy az archaikus és a köznyelvi vagy köznyelvihez közel álló alakok küzdelme még nagyon sokáig fog tartani, legalábbis az általam vizsgált területeken” (ti. az Órségben: MNy. 1987: 552). A nyelv és a nyelvek című kiadványban (szerk. Kenesei I. Bp., 1984.) ez áll: „A nyelvjárás fönmaradása a közösség zártóságától függ: ha túlnyomó többségben egymást jól ismerő emberek érintkeznek (a helyzetek személyesek), a nyelvjárás valószínűen sokáig megmarad; ha gyakoriakká válnak az ismeretlenek közt zajló tranzakciós események, a nyelvjárás hamarabb tűnik el” (162).

Az idézeteket támogató külföldi vélekedések közlésétől itt is eltekintek, s itt is csupán egy, a német nyelvjárásokra vonatkozó idézetet közlök: „Ein Abschluss dieser Entwicklung ist in weiten Teilen des deutschen Sprachraumes noch nicht in Sicht” (K. J. Mattheier in: Mehrsprachigkeit in der Stadtregion. Ed. K. H. Bausch. Sprache der Gegenwart. Band 56. Düsseldorf, 1982. 87; magyarul: Ennek a fejlődésnek a vége a német nyelvterület nagy részén még nem látható). Megjegyzem továbbá, hogy az NSZK-ban 1965–1967-ben végzett fölmérés szerint a német anyanyelvű lakosság 57%-a s a 16 és 29 év közöttieknek 52%-a tudott nyelvjárásban beszélni saját közlése szerint (Mattheier i. m. 349). Nálunk efféle fölmérés nem készült (magyar szakos tanítványaimat meg szoktam kérdezni a nyelvészociológiai órákon, s az összkép eléggé egyértelmű: a hallgatók, túlnyomórészt a városiak, kevés kivételt nem tekintve perifériára szorultnak, a magyar anyanyelvűek csupán kis hányadától használnak vélik a nyelvjárásokat).

5. Néhány következtetés: 1. A prognózisok döntő többsége — a nem idézeteké is — tévesnek bizonyult. Nem következett be ugyanis a nyelvjárásoknak sem gyors pusztulása, sem pedig eltűnése. 2. A nyelvjárások eltűnését szükségyszerűnek vélték, s ezt az egynyelvűsödés (= köznyelvűsödés) folyamatával mint általános érvényűnek tekintett tendenciával, illetőleg elvvel magyarázták többnyire. 3. A nyelvjárások visszaszorulásának közvetlen és fő okát nyelven kívüli okokban, illetőleg — ezen okok következményeként — a köz- és irodalmi nyelv térhódításában látták és látjuk (vö. Benkó: A történeti nyelv tudomány alapjai. Bp., 1988. 226). 4. A nyelvjárások eltűnésének módját korábban a közvetlen (nyelvjárás → köznyelv), újabban a diglosszia közbeiktatódásával közvetetté (nyelvjárás → regionális köznyelv → köznyelv) váló nyelvváltozateserében látták, illetőleg látják legtöbbször. 5. „... a nyelvjárások bomlására, pusztulására vonatkozó — lényegében elméleti jellegű — megállapítások, illetőleg e folyamat gyakorlati bemutatása, adatolása hosszú ideig nincs összhangban egymással” (Imre Samu, in: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss J. és Szűts L. Bp., 1988. 52).

6. A mai helyzet ismeretében csak annyi mondható bizonyossággal: a nyelvjárások visszaszorulása mind nyelvrendszertani, mind pedig pragmatikai tekintetben tovább folytatódik. Nem tudjuk azonban — s jóslásokba bocsátkozni fölülte kockázatos volna —, hogy ez a folyamat mikor s milyen fokú elnyelvjárásiatlansághoz vezet, illetőleg hogy elvezet-e a nyelvjárások eltűnéséhez. Néhány évtizede még senki sem sejtette nálunk, hogy a nyelvjárások köznyelvhez közeledésével új nyelvváltozat-típus, a regionális köznyelviség jön létre. Ugyanúgy senki sem jelezte előre azt, hogy a hetvenes évek Nyugaton, a fejlett ipari társadalmakban több helyütt is a nyelvjárások reneszánszát, fölértékelődését hozzák. Azzal számolhatunk, hogy a nyelvjárások szerepét idővel talán a regionális köznyelviség néven összefoglalt nyelvi regionalitások, tehát a köznyelvhez jóval közelebb álló, ám attól — területi alapon — mégiscsak eltérő nyelvi jelenség-halmazok veszik át. Óvatosságra azonban nem annyira az eddigi prognózisok zömének tévedései sokkal inkább az élő nyelvek ama eléggé általános sajátossága késztet, hogy a nyelvhasználat — természetéből következőleg — beszélőtől, így azok foglalkozásától és — egyebek mellett — területi elhelyezkedésétől függően is tagolódik, s ez nemigen lesz másként a jövőben sem.

A nyelvjárások jövőjét két tényező határozza meg elsősorban: az össztársadalmi mobilitás foka és a nyelvjárásokhoz való (társadalmi méretű) viszonyulás.

A mai magyar társadalom ugyan jóval mobilisabb, mint korábban, akár két-három évtizeddel ezelőtt volt, ám a fejlett ipari országoktól jócskán el van maradva. A közelműlthoz képest tehát romlottak ugyan emiatt a nyelvjárások használatának az esélyei, ám a társadalmi mobilitás mai foka önmagában nem jelent végveszélyt a nyelvjárásoknak. A nyelvjárásokhoz való társadalmi méretű viszonyulás nálunk — közzismerten — általában negatív (l. a legújabb fölmérést: Terestyéni Tamás; Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. XIX. évf., 4. sz. Bp., 1987.; l. még: Imre Samu: *ÁltNyelvTan.* 8: 90; Deme: *NytudÉrt.* 40. sz. 70; Király Lajos: *Nyr.* 1984: 164; Szabó József in: *DialSzimp.* 123; stb.), s ez a nyelvjárások visszaszorulását, használati körének szűkülését nagyban elősegíti. A társadalmi mobilitás egyik lehetséges következménye azonban a regionális nyelvi különbségekkel szembeni tolerancia megnövekedése, s ha ez bekövetkeznék, akkor a nyelvjárások továbbélésének esélyei a társadalmi mobilitás növekedése ellenére is erősödhetnének. A nyelvjárások visszaszorulását nemcsak gyorsíthatja, de továbbélésüket segítheti is az újabban egyre általánosabbá váló kettősnyelvűség (diglosszia vagy belső kétnyelvűség), minthogy a szituatív kódváltás következtében a nyelvjárások és a standard nyugodtabb, kiegyensúlyozott egymás mellett élésének esélyei megnövekedtek. Hogy mit hoz a jövő, nem tudjuk pontosan. Azt azonban igen, hogy a korunkat jellemző, fölgyorsult regionális nyelvi változások módszeres figyelemmel kísérése, sokoldalú tudományos leírása sok tanulsággal jár, halaszthatatlan feladatunk.

Kiss Jenő

A társadalmi változások tükröződése a nyelvjárási szóhasználatban

1. A felszabadulás utáni nyelvi változások társadalmi-politikai indítékait tanulmányok és önálló munkák sora vizsgálta (vö. Erdődi: *Nyr.* 77., 79., 79. évf.: Az orosz nyelv hatása a magyarra; Fábrián: *NyFK.* 73—9; Fónagy—Soltész: A mozgalmi nyelvről. Bp., 1954; Lőrincze: *Nyelv és Élet.* Bp., 1953.; Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21—32. Szerk. Grétsy László; Anyanyelv, műveltség, közélet. Bp., 1976. 141—52. Szerk. Sebestyén Árpád stb.). Kevesebb viszont az olyan, a nyelvjárásokbeli változásokkal foglalkozó

tanulmány, feldolgozás, mint például a Kovács Ferencé (vö. *ÁNyT.* 8: 133–48) vagy az Imre Samué (Nyr. 86: 321–5; *ÁNyT.* 8: 85–104), pedig a különböző nyelvváltozatokban lecsapódó hatások, változások nem kevésbé tanulságosak.

A nyelvjárások felszabadulás utáni állapota sajátosan alakult: tükröződött bennük a köznyelvet is érintett valamennyi hatás, belső sajátosságaikat azonban napjainkig megőrizték. 1944–45-ben a nyelvjárások társadalmi hatóköre sokkal nagyobb volt, mint ma, hiszen a falvak népe és a munka miatt városba került munkás egyformán valamelyik helyi nyelvjárást beszélte. Természetes, hogy a társadalmi változások hatásai ezt a nyelvváltozatot sem hagyták érintetlenül. A következőkben a felszabadulás utáni (1944–55) politikai és társadalmi események nyelvi hatásának összefüggéseit vizsgálom, más szavakkal azt, hogy a jelzett időszakban a társadalmi folyamatok milyen hatással voltak egy helyi nyelvjárásra.

Megvizsgálom azt is, hogy az 1945 után bekövetkezett politikai, társadalmi, kulturális változásoknak milyen szóanyagát vette át — akárcsak rövid időre is — a püspökladányi nyelvjárás szókincse.

A felszabadulással átalakult a társadalom alapja, és ez sokféleképpen hatott a társadalom tagjaira. Az emberek nagyobb része az első időben tájékozatlan volt; saját megélhetési, ruházkodási, építési gondjaival volt elfoglalva. Az élet alapvető feltételeinek megszervezése hamar megindult, a háborútól hagyott külső látvány és a személyes belső megrázkódtatások miatt mégis hónapokig dermedtség ült az embereken. A kora tavaszi földosztás szabadította fel az embereket, ez volt az első nagy társadalmi esemény, amely léleekben is felrázta a tömegeket. Ennek meghatározóbb hatása volt, mint a félelmet felerősíteni igyekvő ellenséges propagandának.

A háború mindenkit megviselt, az itthon maradottaknak pedig a nincstelenség és a tél hatását is ki kellett védeniük. Korábbi társadalmi helyzetétől függetlenül mindenkinek dolgoznia kellett. Meg kellett szokni, hogy a politikai fordulat nyomán a társadalmi fogalmak sajátos, a korábbiakkal ellentétes tartalmat nyertek (vö. *szóügálni*: 'dolgozni vkinél > kizsákmányoltnak lenni' stb.). A változást erősítette, hogy nem sokkal később a *vkinél szolgálás* helyett sokféle, társadalmilag megbecsült munkára nyílt lehetőség. A társadalom hamar túlhaladta azt a lehetőséget, amit az *eláll cselédnek, szóügálónak, pészrának* stb. szerkezet jelölt. És ezzel egyidőben jöttek a változás sajátos problémái is. Az emberek különbözőképpen élték át ezeket a napokat.

2. Püspökladány 1944. október 12-én szabadult fel. Az azt megelőző hónapokban a gyakori riadó, bombázás és a vesztes háború szaporodó hírei miatt nehéz napokat élt át a lakosság. A korabeli hírközlés, tájékoztatás nyomán rövid időre a nyelvjárási beszédben is megkötöttek ennek a szorongásos időszaknak általánosan használt szavai (*bombázás, bunker, futóárok, gettó, légi riadó, légnyomás, műrostos, óvóhéj, riasztás, elsötétítés, sztalinorgona*, az igék közül az *élménekült, odamaratt* stb.). Amilyen hirtelen aktívak lettek ezekben a hónapokban a köznyelv ezen szavai a nyelvjárásban is, a helyzet változásával ugyanolyan gyorsan vissza is húzódtak a nyelvjárási szókincs passzív rétegébe.

Az emberek a szovjet csapatok megérkezésekor az udvarokban, kertekben ázott Z alakú futóárkokban, ideiglenes óvóhelyeken várták az események alakulását. A szovjet katonák bevonulásáig éjjel-nappal gyakoriak voltak a bombázások. Az emberek különböző alkalmatosságokat használtak alkalmi búvóhelyül: például az ólakat, mert azok vályogfala a szilánkoktól megóvta a menekülőket, és ha összedőlt is, nem szakadt nagy súly az emberekre. A kisgyerekes családok különösen nehéz helyzetben voltak. Szomorú látvány volt, amikor felnőttek és gyerekek piszkosan, gyűrötten előmerészkedtek az óvóhelyről. A nincstelenség mellett szorongás és várakozásos rította az embereket. Hosszabb ideig tartotta még magát a nyelvjárási beszédben is a szorongással teli várako-

zásban minduntalan visszatérő „*Mit tud rúlla?, Mi va véjille?*” kérdések mellett a *huzagyött, az odamaratt, fogságba esett, fogságba vóut*. A családok belső életének nagy drámáit őrizték ezek a szavak és szerkezetek.

Október 12-ét követően a lakosság visszaköltözött a házakba, kimerészkedtek az utcára is. A korábban csendes utcák egyszeriben mozgalmasak lettek a szovjet csapatok harci járműveitől, szekereitől, az utcákon kóborló beteg, sovány lovaktól. A *Kislegelőn* például egész csapat fáradt, elgyengült, kistermetű ázsiai ló verődött össze, amelyeket valószínűleg a szovjet katonák engedtek szabadon, mert nem bírták már tovább az utat, a terhelést. A szovjet csapatok egy része továbbhaladt, másik részük azonban megállt és megszállt: a szekerekkel, teherautókkal beálltak az udvarokba. A polgári lakosság így került már az első napokban közvetlen kapcsolatba a katonákkal, tisztekkel. Ennek a kapcsolatnak nyelvi nyomai hosszabb ideig fennmaradtak a helyi nyelvjárási beszédben.

Az idegen ember, az ismeretlen szavak, a mozgó orosz hangsúly különböző asszociációkat váltott ki az emberekből. Ladány lényegében tiszta magyar település, idegen szóként legfeljebb a jiddist hallhatták volna, a helyi zsidóság azonban nagyon együtt élt a lakossággal. Ritkán történt meg, hogy a ladányi zsidó emberek ismerős helybeliek jelenlétében a jiddist beszélték volna. Az ismeretlen szláv hanglejtés, a mássalhangzóktól keményebb szavak hallatán mondták az emberek, hogy „*ezék mindig kiabálnak*”.

A lakosság hangulatára nézve megnyugtató volt a szovjet tisztek, kiskatonák segítőkészsége, tisztessége, ezért az emberi kapcsolatok normálisan alakultak. Rosszindulatú, félig igaz mendemondák csak hónapok múlva kaptak lábra, de ezek tárgyai nem a aktonák voltak, hanem a rendszer. Hatásuk azért volt, mert az emberek nem udtak róla semmit, az ellenséges erők arra használták fel a helyzetet, hogy az ismeretlen rendszer elemeivel ijesztgették az embereket (vö. *vörösparadicsom* 'szovjet hatalom', *kölhoz* 'közös gazdaság', *csājkkarencér* 'közkonyha' stb.). Ezekben a hónapokban nyelvjárásunkban is aktív elemekké lettek a következő kifejezések, szerkezetek: *bekovártíjöz, élszállásol, kihajtották robotra* (vö. még: *robotra hívták* — Ladányi Híradó. 1979/4: 8). Ezekkel egy időben mind több pontosan-pontatlanul ejtett szó is bekerült a beszélt orosz nyelvből a nyelvjárási szóhasználatba.

A szovjet katonák hosszabb otléléte szokatlan nyelvi helyzetet teremtett. Környükön, ahol az idegen szó különös volt, az orosz beszéd termékennyé tette a népi fantáziát. A több hetes együttlét után, a kézzel-lábbal folytatott „beszélgetések” nyomán a nyelvjárási beszédbe is mind gyakrabban keveredtek az orosz nyelvből egyszerűre magyarított szavak. Az idegen nyelv hallatán született asszociációkból különféle népetimológiás alakok születtek. A helyzet hozta alkalmi szóanyag volt ez a nyelvjárásban, amely néhány év után nyomtalanul kiveszett a helybeliek mindennapi beszédéből.

1945 után sok orosz szó került a köznyelvbe is (vö. Fábíán: NyFK. 49. 74–5). Nyelvjárásunk szókincsébe ugyanígy, azzal a különbséggel, hogy nálunk nagyon hamar, mindjárt 1944–45 telén. Az öt-hat hónapig tartó közvetlen érintkezés nyomán a beszélt orosz nyelv következő szavai kerültek be a nyelvjárási beszédbe (a szavakat a nyelvjárásban használt alakban, nyelvjárási jelentésükkel együtt soroljuk fel):

bárizsnya 'nő, lány', *batyínka* 'lábbeli', *bozse moj* 'istenem', *bírzsíj* 'gazdag ember', *csája* 'tea', *csász~csaszi* 'az óra, az óra mint időegység' (*Kòlko csász?*), *davaj* 'gyerünk', *davajék* 'a szovjetek', *drásztutyi* 'Jó napot!', *durák* 'bolond; részeg', *igyi szudá* 'gyere ide', *jappajumáj* 'káromkodás, vö. „Едб твою мать!”), *karasó* 'jó; jól van', *kaput* 'befejező-dött, vége van' (*Kaput vòjna*), *kártocska* 'uborka', *klapec~klači* 'a gyerek' (*Klači jesz?*), *kleba* 'kenyér', *kopek* 'aprópénz', *kozák* 'katona, lovas katona', *kuri* 'tyúk', *konyi* 'ló', *konyihúj* 'lóf . . .', *kusa* 'ennivaló, élelem', *kusálni* 'enni' (*Davaj kusáj!*), *lityinánd* 'hadnagy', *luk* 'hagyma', *mahorka* 'cigaretta, dohány', *mamka* 'idős asszony, megszólítás-ként használták', *masina* 'gép, autó', *nacsálnik* 'vezető, parancsnok', *nye ponyemáj* 'nem

értem', *oficír* 'tiszt', *padutyi* 'tetű' (*Jeszte padutyi?*), *pàrtizán* 'partizán, katona', *pasli* 'elmentek, itt: gyerünk', *piczki* 'gyufa', *policáj~policár* 'a helyi szovjet parancsnokság katonái', *robot* 'közmunka', *ruszki* 'szovjet ember', *szóldát* 'katona', *sztójj* 'állj', *vojna* 'háború', *zabráł* 'elvisz valamit, lop' (*Zabráltad?*), *zakuri* 'cigaretta, dohány'.

Ezek a szavak a beszélt orosz nyelvből néhány hetes együttélés után kerültek be a nyelvjárásba. Előzmények nélkül, korábbi idegen nyelvi hatás nélkül, természetesen pontatlanul, gyakran a magyar nyelv kiejtési sajátosságaihoz igazítva színeztek a helyi beszédet. (Oldották az ismeretlen emberekkel szembeni idegenkedést.) Használatukat illetően nyelvjárásunk esetében is igaz volt, hogy „a hallott beszéd során épp azt a nyelvtani alakot vettük át, amelyik a személyes érintkezésben leggyakrabban fordul elő” (vö. Erdődi: Nyr. 78: 76), az átvett alakok többsége azonban a helyi kiejtés törvényei szerint forgott a nyelvjárási beszédben. A ladányi nyelvjárásban ezek az ideiglenesen kölcsön vett szavak az eredeti hangsúlyuktól eltérően (*kopek*, *kozák*, *kusáj*, *pasli*, *ruszki*), az oroszbeli torlódó mássalhangzók hiányával (*drásztutyi*, *piczki*), magyarbeli hangtöbblettel, a genitívusz-partitívusz átvételével (*csája*, *kleba*), hanghelyettesítéssel (*karasó*) és magyar toldalékokkal (*davajék*, *kusálni*, *ruszkik*, *zabráló*) egyaránt elfordultak. (Érdekes volt, hogy erősen zárt *ë-ző* nyelvjárásunkban a zárt *ë*-vel ejtett orosz szavakat is nyílt *e*-vel ejtették, vö. *jesz*, *kleba*, *nyet*, *ponyemáj* stb.) Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy adott helyzetekben a nyelvjárást beszélők nyelvi reakciói is sokszínűek lehetnek. Az élethelyzetektől irányított nyelvi kényszer alkalmazkodóvá tette az egyént és a nyelvtípust egyaránt.

A ladányi ember a felszabadulásig az orosz nyelvet nem ismerte. A ladányiak — egy-két olyan szótól eltekintve, mint a *bólsevik*, *bürzsuj*, *kozák*, amelyeket a 19-es vörös katonák elbeszélései nyomán már hallottak — sem a népet, sem a nyelvet nem ismerték. A szovjet hadifogságból 1945 után hazajött emberek — akaratlanul is — erősítették az orosz szavak használatát. Lényegében erre a kettős hatásra — a közvetlen kapcsolatra és a hadifoglyok elbeszéléseire — megy vissza, hogy a szovjet katonák rövid itt-tartózkodása ellenére is ez a szóanyag néhány évig eleven maradt a nyelvjárási használatban. A hallott orosz szavak egy része familiáris használatú alak (vö. *kartocska*, *kuri*, *padutyi* stb.).

Az akkori sajátos helyzet, a katonákkal való közvetlen érintkezés magyarázza, hogy a leggyakrabban hallott nyelvtani alakok a felszólító mód egyes szám második személyű alakjai voltak (vö. *davaj*, *kusáj*, *sztojj* stb.). Terjedésükben valószínűleg szerepe volt annak is, hogy a felszólítás sajátos hangsúlya, általában nagyobb hangereje a többi igealaknál az idegen fülnek is érzékelhetőbben jelezte a közlő szándékát. A felszólító mód többes számú alakjainak nem volt ilyen hatása.

Amiatt is, hogy az emberek nem ismerték az orosz szavakat, de az elhallás miatt is, az orosz szavak furcsa alakváltozatai születtek meg nyelvjárásunkban. A *Zdrásztvujtye* köszönésformát például nehezen felismerhetővé torzította az elértés, persze a *drásztutyi*-t is megértették a katonák. (Ezt a formát maguk is cifrázták, hiszen egymás között gyakran a *Zdrász!* rövid alakot használták. (Ezt mondták általában a magyar gyerekek is.) A *nye ponyemáj* (vö. or. не поменяю) viszont többféle eredőre, illetve ezek közös hatására mehet vissza (az igeragozás ismeretének hiányára, elhallásra, a felszólító módú alakok hatására stb.). Ezek a magyar alakváltozatok már az érintkezés korai szakaszában felbukkantak.

Az ismeretlen nyelv szokatlan hangzású szavai különféle asszociációkat indítottak el, amelyek megtermékenyítették az emberek fantáziáját. Ez a hatás magyarázhatja, hogy az orosz szavakhoz hasonló hangzású magyar szavakat társított a népi fantázia. A játékos népetimológia az emberi kapcsolatokban bekövetkezett oldódás jele volt (vö. *bárizsnya* — *harizsnya*; *davaj*, *davaj* — *nem úgy van, mint tavaly*; *igyi szudá* — *ide szudá*;

karasó — *sok a só*; vagy a durva káromkodás magyarrá szelídített változata, a *jappajumáj* stb. Ebben az időben az orosz szavak felfrissítették a tréfák, viccek szóanyagát is.

A nyelvjárásban időlegesen aktivizálódott orosz szavak a magyar toldalékolás révén sajátos jelentést kaptak. A *kusáj* például felszólító jelentéssel került át a népnyelvbe, idővel azonban a nyelvjárásban főnévi jelentést is kapott (vö. *Na, van kusáj?* 'Na, van enivaló?'; Vagy: a *zakuri* nyj. 'cigaretta, dohány' a *zakurity* ige nyelvjárási elvonása stb.). Arról is szóltam már, hogy az orosz szavakat magyar toldalékokkal látta el a nyelvjárás, ami arra mutat, hogy az idegen szavak sokféleképpen forogtak a nyelvjárási beszédben. Még hozzá rövid idő után.

A szovjet katonák jelenléte tehát nyelvilag is érdekes helyzetet teremtett, amelynek hatása évekig megmaradt a nyelvjárásban. A rövid ideig tartó személyes érintkezés emberi és nyelvi kapcsolatokat hozott létre, és a hangzásbeli, kiejtésbeli, hangsúlybeli különbségek ellenére elindított a nyelvjárásban is egy folyamatot. Ez a terjedelmében nem jelentéktelen szóanyag végül is nem jutott el az asszimilációig, nem kötött meg tartósan a nyelvjárásban. Az érintkezés nyomán mégis figyelemre méltó nyelvi hatást eredményezett. Hasonló példák az oroszban is vannak (vö. Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. 381–2).

3. A fentiek a felszabadulás legelső hónapjainak nyelvi eseményei voltak. Az elvonult háború, az emberi megrázkódtatások, a súlyos károk miatt ugyanezekben a hónapokban másféle szóanyagot is aktivizált időlegesen az élet. A tél beálltával még betakarítatlan volt a határ, és mind jobban nyomta az embereket a ninstelenség, az élelemhiány. Messze volt még április 4-e, bizonytalanság, félelem benitotta a családokat. A szovjet parancsnokság, a baloldali pártok szervezték az életet, ennek hatását azonban az első hónapokban még alig-alig érezték az emberek (vö. Dr. Matolcsi Lajos: Városépítés. 1986/1. 6–7). A gyorsan szerveződött helyi bizottságok nagy erőfeszítéseket tettek a közellátás minimális feltételeinek megteremtésére, a *mégülhetis* mégis minden családban több hónapig napi gond maradt. Mindennapos használatúvá lett a *gõrhe*, a *máté*, a *melasz*, a *pulicka*, a *tengërikása*; az emberek keresték a mindennapi élethez szükséges *dohányt*, *lûbbelít*, *petróút*, *zsirozót*, általános lett a családokban a *fõjdozás*. Ezek nem voltak ismeretlen szavak a nyelvjárásban, de ezekben a hónapokban a sokféle emberi megpróbáltatás megsokszorozta használatukat. Tél végéig a helyzet nem változott lényegesen, újjáéledt a *cserevilág* és a *feketevilág* (*feketepíjac*, *feketizis*, *feketevágás*), a kényszerű helyzet és a felelõtlenség is közrejátszott abban, hogy megnõtt az ilyen szavak gyakorisági mutatója, mint a *bontázbûl*, *szûthõrták* stb. Emellett az élet újraindításához akkor kötelező *beszõügáltatás*, *kõzmunka*, *sõrbaállítás* gondoljai is nyomták a családokat. Ez mindenkit érintett, a kapcsolódó szóanyag használata is általános volt a jelzett időben.

Az emberek nem érzékelték azonnal a társadalmi fordulat hatását, a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok a szovjet felvakban is hasonló nyomorúságot láttak, de a jobboldali pártok frazeológiája így sem volt igazán hatásos (*bevonulás*, *jóvátétel*, *muszka virësszájú* — a baloldaliak jelzőjeként stb.). A baloldali pártok frazeológiájából is csak a *rejakcijó* (-s) került be ideiglenesen a nyelvjárási szókincsbe. Bár ma már nincs hangulati tartalma, a *bevonulás* 'felszabadulás' máig megõrzõdött a nyelvjárási beszédben, jeleként annak, hogy ma már a nyelvjárást egy sajátos neveltségű, kulturális és társadalmi helyzetű korosztály beszéli. (Hasonló keletkezésű nyelvi szerkezetekre nézve vö. még: Barta Lajos: Az új naptár. In: Megnõtt élet. Bp., 1965. 8).

Tavasza a változás érezhetővé vált. A felszabadult falvakat mindenekelőtt a földosztás társadalmi élménye ragadta magával. A Tiszántúlon, ahol a felszabadulás fél évvel

korábban megtörtént, mint az ország nyugati részén, a tavasz beálltával normalizálódni kezdett az élet. (A püspökladányi földosztásról lásd: Dorogi Márton: Válasz. 1948/1: 56; Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. Pladány, 1974. 255). A földosztás első örömét hamarosan beárnyékolta a munkaerőhiány, a munkaeszközök és állatok hiánya. A földosztás így is nagy társadalmi esemény volt, új és régi szavak, szerkezetek kapcsolódtak hozzá (vö.: *szabactság, demokráciya, házhéjj, alapjuttatás, főüdügénylő bizocscság; igaerő, hód, kodrát, köblös, lánc, tehénszekér, vetőmag* stb., vagy az igék közül a *mégszóügál, összefog*). Erre a szóanyagra nézve vö. még: Szabó Pál: Isten malmai. Atheneum, é. n. 262–9.

A földosztás megtermékenyítette a nyelvjárásban korábban is aktív *gazda* szavunkat. A *gazda* jelzőként és értelmezőként egyaránt gyakori volt a nyelvjárási beszédben (vö. *Papp Sándor* gazda; *gazda Baranyi*). (Néhány év múlva a *gazda* helyére került kulák ugyanolyan kijelölő jelzői funkciójú ragadványnévvé vált: *kulák M.*) A mezőgazdasági továbbképzés egyik akkortájt elterjedt formája, az aranykalászos gazdatanfolyam ugyancsak erősítette a szó pozícióját. A földosztásnak köszönhetette születését az *újjgazda* összetétel. Rövid életű volt.

Az 1946–48 közötti pártharcoknak nem volt számottevő hatása, időlegesen sem érintették a ladányi nyelvjárás szókincsét. Ennek az volt elsődleges oka, hogy a nyelvjárást beszélő emberek által támogatott pártoknak (Független Kisgazda Párt, Nemzeti Parasztpárt) nem volt sem hatásos programja, sem jelentős helyi vezetője. A rendszer-változás nyomán — a gazdasági problémák, a pártharcok stb. miatt — nem született mai értelemben vett közélet. Jóllehet 1946-tól a kerítéseken, falakon gyakran lehetett látni a pártok jelszavait vagy a szembenálló pártok programjának „szatíráit” (vö. *Kétszáz pengős káposzta — ezt hozta a kisgazda*), a lakosság többségének azonban ez nem jelentett tájékoztatást. Érthető, hogy a többség szempontjából nem volt hatásos.

Az 1946 utáni évek társadalmi változásainak, a Szovjetunióval szorosabbá váló kapcsolatoknak, a termelési viszonyok változásának nyelvi jegyei megszorodtak a köznyelvben és a nyelvjárásban is. A megváltozott élethez kapcsolódó szóanyag mennyiségi növekedése minden nyelvi rétegben tetten érhető volt, a nyelvjárásokban természetesen visszafogottabban. A társadalom későbbi mobilizációja még nem indult meg: Püspökladány népességének nagyobb hányada változatlanul a kisparaszti parcellákon kereste meg a kenyerét. Az újraindult termeléssel, a normalizálódó társadalmi élettel új szó- és kifejezésanyag került a nyelvbe, a nyelvjárási használatba is. 1946-tól a nyelvjárási beszédből is adatolható a *ndrma*, amely a nyelvjárást beszélő, de nem a mezőgazdaságban dolgozóktól kezdett terjedni, és 1948–52 között, a normarendezések idején érte el aktivitásának csúcspontját. 1947-től pedig a nyelvjárást beszélő kisparasztokat a beadás különböző formája érintette (vö.: *lisztbeadás, tējbeadás, zsírbeadás*). Társadalmi hatásában riasztóbb volt a *beadás* szinonimája, a *begyűjtés*, amely a hatóság oldaláról került be a mindennapi beszédbé. A *begyűjtés* majd egy évtizedig szorongatta a vidéken termelő népességet.

1947-től az új rendszer addig ismeretlen szervezeteinek létrehozása foglalkoztatta a helyi embereket: a termelőszövetkezetek (első időben tszcs-k) szervezése. A kisparasztokat riasztotta az erőszakos szervezés és az első tszcs-k, Ladányban például az Ifjú Gárda küzdelmes első lépései. A nyelvjárási szókincs átvette a közös gazdaságok különböző fejlettségű üzeinek nevét (vö.: *téjescsé, kölhoz* [pejoratív tartalommal], majd *téjész* és *csoport*). Az idősebbek beszédben a *csoport* tartja legjobban magát, a szervezés első szakaszának jelölésére pedig ugyanők ma is a *tagosítást* emlegetik. A kollektivizálás és az államosítás emléke a nyelvjárás korabeli szókincsében az *agitál, agitátor, szabotál, az agrómónus* (az *agronómus* nyelvjárási alakváltozata), a *dekád, a gépállomás, traktor-*

állomás, a kombány¹, périjum (a prémium nyelvjárási alakváltozata), munka egység, munkavérseny, szeminárium, sztahanovista, tervtűjjesítés (ez utóbbi négy szó elsősorban a nyelvjárást beszélő ipari dolgozók szóhasználatában), vetésförgő, zárszámadás. Ezek többsége új rétege az orosz nyelvből átvett szavaknak: számában is jelentősebb, a nyelvjárási szókinés szempontjából is sajátos csoport.

Ezt a sort olyan ismert, hirtelen aktivizálódott szavak egészítették ki, amelyeket a változás nyomán bekövetkezett társadalmi mobilitás, a nők munkábaállásának első lehetőségei élenkítették meg a nyelvjárási szókinésben is (vö.: kalóuz 'kalauz', rendőr, traktoros). A ladányi nyelvjárásban az -ista képzős alak (traktorista) nem jutott szerephez, ahogy a köznyelvben is „a népiesebb kombájnos, traktoros alakok” voltak terjedőben (vö. Erdődi: Nyr. 77: 299). Új taggal gyarapodott az -embër utótagú összetételek családja (pártembër).

A rendszerrel szembenálló erők is felfigyeltek a társadalom által használt új szóanyagra. Pejoratív tartalmú új szavakkal, szerkezetekkel próbálták lejáratni az új gazdaságot, a szovjet segítséget. Ezt a szóanyagot alkalmi használatban a nyelvjárásban is hallani lehetett. Virágzó mezőgazdaság-ról beszéltek az eszközök híján meg nem művelt gabonatóblák láttán; győrstalpalót emlegettek az új vezetők, káderek kapcsán; Micsurin-nemesítés-re hivatkoztak az új gabona- és zöldségfélék, a Szovjetunióból szaporításra kapott jó tejtermelő, koztromai tehének problémáit hallván stb. (Hasonló korabeli manipulációról adott hírt Lőrincze a gaz szóhoz kapcsolódó vitáról írva, vö. Nyelv és élet. Bp., 1953. 117.) A ladányi és környékbeli nyelvjárásokban a gaz szónak 'a gyom' mellett ugyancsak ismert és általánosan használt volt 'a gabona szára' jelentése is, ezért nálunk „a vállig érő gaz”-t és a „töménytelen kalász”-t nem lehetett szembeállítani egymással. A nyelvjárást beszélők tudták, hogy a dült gaz-zal, a száraz gaz-zal egyformán sok baj volt aratáskor. Veres Péter szóhasználat a közeli Balmazújváros nyelvjárásából ugyan csak ezen jelentés ismeretét erősíti meg: „Néha majd belegebbedtünk a kezdetén, olyan nehéz volt a nyers gaz” (vö. Próbátétel. In: Megnőtt élet. Bp., 1965. 242). Szolnokban tehát a „vállig érő gaz” miatt, Ladányban a növény-nemesítés új módszerein, a szovjet uemesítők eredményein élcélődött egy ideig az ellenzék.

A rendszerváltozás a társadalom korábbi rétegeiben, intézményeiben, kapcsolataiban is érzékelhető változásokat hozott. Néhány év elteltével a nyelvjárásban is a peremiszókinésbe került a szóügál vkinél, cselédnek áll, kúdíul stb. igével vagy szerkezettel jelölt tartalom, a munkacsapatvezető, majd brigádvezető kiszorította a pallér-t, de néhány éve maradt a felszabadulás után a bandagazdá-nak, az elsőembër-nek is (csupán az idény-munkára szerveződő munkacsapatok, cséplőcsapatok fennmaradásáig). A kössígháza viszont nemcsak ez időben maradt meg, hanem jóval túlélte a nyelvjárásban 1950-et, a tanácsok megalakulását. A társadalmi változás által ösztönzött tanácsháza > tanács fejlődés csak az 50-es években jelenik meg a nyelvjárásban a köznyelvvél azonos kiejtéssel.

A nyelvjárási szókinésben lezajlott változásoknak érdekes hangtani kísérő jelenségei voltak. Az oroszból ideiglenesen átvett szavakat, valamint a köznyelvből aktivizált szavakat a helyi nyelvjárás kiejtési normája szerint, tehát í-zve, ë-zve (az orosz szavak kivételével diftongusos formában, hosszú magánhangzókkal stb. használták a nyelvjárást beszélők, míg az új szavak csoportját a köznyelvi kiejtés szerint. A békekőzicsön elő-

¹ Illyés Gyula 1934-es szovjetunióbeli beszámolójában több olyan szót említ, amelyek a felszabadulást követő években a fejlődő magyar–szovjet politikai, társadalmi, gazdasági kapcsolatok révén széles körben ismertek lettek: elevátor, élmunkás („rohamosztagos” munkás, azaz udárnyik), norma, kulák, kolhoz, kádereképzés, propaganda. A ladányi nyelvjárásban csak a norma, kulák, kolhoz és a propaganda lett aktív nyelvi elemmé.

tagját például következetesen *é*-zve ejtették, pedig a *béke* szónak *é*-zõ előzménye csak a templomi énekléskor, az egyházi énekekben volt (vö. „*Békét adj szívünknek, békét családjunknak, békét nemzetünknek, békét a világnak!*”). A ladányi dialektusban a *béke* szócsaládjá egyébként egyoldalúan *i*-zõ (vö. *Ne bikitlenkéggy, bikeidõbe, Nyúgoggyk bikibe, bikitgette* stb.). Egyébként hosszabb használat után az új szavakban a nyelvjárási magánhangzók valamennyi variánsa előfordult.

A szavak nyelvjárási mozgásáról: felbukkanásáról és eltűnéséről szóltunk ebben a fejezetben. A rendszerváltozás, a társadalom irányításának módosulása, az olyan közvetlen nyelvi érintkezésből eredt hatás, mint amilyen az embereknek a szovjet katonákkal való találkozásából csapódott le, a nyelvjárási szókincsben is követhető volt. A társadalom változását tükrözõ, a köznyelvi szókincs nagyságát jelentõsen növelõ szóanyagban azonban csak kis hányada vált aktívvá a nyelvjárásokban (vö. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21–32. Szerk. Grétsy László). Bizonyosságául annak, hogy a nyelvjárás szociálisan, kulturálisan és életmódban is jól körülhatárolható társadalmi réteg nyelvtípusa volt akkor is.

4. A felszabadulást követõ néhány év a vallási élet területén is lényegi változást hozott. Az egyház — vagyona és befolyása révén — a rendszerváltozásig maga is a hatalom részese volt, és az is akart maradni. A politikai hatalom megragadásának kemény csatáiban nemcsak a baloldal támadott, a jobboldal sem tétlenkedett. A vallási élet visszaszorítása nehéz politikai idõszakban és ellentmondásos folyamatban zajlott le. Napjaink konszolidált idõszaka lehetővé teszi a hatások és ellenhatások józan megítélését.

1945 után a nagy egyházak közül a református lojálisan szemlélte a politikai-társadalmi eseményeket, a katolikus egyház azonban — amely legfelsõbb vezetése révén szembeszegült az új renddel — más szemmel nézte a fejleményket. Az egyházak visszaszorításának két jelentõs eseménye az egyházi birtokok felosztása, majd az egyházi iskolák államosítása volt. A földosztás idején még jelentõs volt az egyházak hatása, a földosztást azonban — az egyházi birtokok szétesztését is — örömmel fogadta a falvak népe. Dorogi Márton korabeli híradásából tudjuk, hogy Ladányban mindkét nagy egyház birtokait szétesztették (vö. Válasz. 1; 56–9).

A politikai, társadalmi események sodrása, a megváltozott társadalmi léghõr nemcsak újat épített, hanem erõtéljesen rombolta is a régit. Természetesen a nyelvjárási szókincsbe is új elemeket sodort úgy, hogy közben a szavak ennél jóval nagyobb hányadát vissza is szorította. Elsõsorban azt a szóanyagot, amely az 1945 elõtti idõszak osztályszerkezetének, intézményrendszerének, hagyományos életmódjának és vallási életének szókincséhez tartozott. A következõkben a változásoknak a vallási élet szókincsére gyakorolt hatását vizsgálom meg. A hozzá kapcsolódó kérdésekkel — nyelvilag is figyelemre méltó hatásaival — a nyelvjárási szókincs változásának, visszaszorulásának tényeit kívánom érzékeltetni.

A felszabadulásig a község lakosságának nagyobb hányada vallásos családban élt. Három nagyobb vallás fogta át a ladányi lakosságot: a létszámában legnagyobb református, a lakosság kb. egyharmadát összefogó katolikus egyház, valamint az elõbbi kettõnél jóval kisebb létszámú, de mégis jelentõs felekezetnek számító izraelita egyház. Hogy a helyi lakosság nagyobb része vallásos volt, az a vallásos nevelésbõl és a vallás hatásából egyaránt következett. Nem volt ez mély vallásosság: a vallásos nevelés elfogadását és a vallási szertartások és ünnepek megtartását jelentette, olyan „egyszerû hittétel” elfogadását, hogy „*Írtem is meg született a Kisjézus*”. A lakosság nagyobb részét tevõ reformátusok egyszerűbb, magyar nyelvû liturgiáját, a hitélettel kapcsolatos enyhébb kötött-

ségeiket (ők nem bőjtöltek, nem jártak halottlátni stb.) e megítélés kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Felekezeti szembenállás a felszabadulás idején nem nehezítette az együttélést a községben (a század elején más volt a helyzet). Ritkán, akkor is személyes indulat hozta elő a már pejoratív árnyalatú *pápista* jelzöt, ugyanígy a gyerekek alkalmankénti csúfolódása a *lúformátus*-t vagy a *katlanmókus*-t (vö. Csák Gyula: A szikföld sóhaja. Bp., 1977. 57). A zsidókkal kapcsolatos szólásoknak, szóláshasonlatoknak sem volt antiszemita töltete (vö. *Zsidó van a kártyába* 'fordítva van egy lap a kártyában', *Messzi van, mint tollas zsidó a Messijásho*, *Pakőj zsidó, múlik a vásár!* 'nem várunk tovább, indulunk' stb.), ezek a két nagy vallás és az izraeliták imádkozási, ünneplési, tehát liturgikus szokásainak különbsége nyomán születtek (vö. még: *Zsidó vagy té!* 'akkor mondták, ha valaki evés közben nem vette le a sapkáját vagy kalapját', *zsidó-karácsonba* 'január elején, a tél leghidegebb szakaszában').

A fentiek magyarázzák, hogy a vallási élet szókinccse Ladányban része volt a nyelvjárási szókinccsnek. A nyelvjárási kiejtést nem befolyásolta, hogy a liturgia nyelve a köznyelvi ejtémódot követte. Diglosszia-jelenségek persze megfigyelhetők voltak az egyházi személyekkel való beszélgetések során éppúgy, mint a hivatalos helyen folyt mondanivalókban. A templomi, búcsú, temetési énekléskor, de még az ún. *virrasztáskor* is szembeűnő volt — virrasztáskor az éneklést, imádkozást egy-két szép hangú idős asszony vezette —, hogy a mindennapos használatú szavakból is eltűnt az *é*-zés, *i*-zés (vö. „*Dicsértessék!*”, „*Máriát dicsérni hívek jöjjetek . . .*”, „*Szép Szűz Mária, könyörögj értünk*” stb., lásd még: NytudDolg. I. 77–8). A nyelvjárást beszélő ladányiaknál a köznyelvi *é*-zést csak bizonyos élethelyzetekben, például az egyházi szertartásokon figyelhetők meg, az egymás közötti beszélgetésekben ezek a szavak csak *i*-zve hangzóttak. A vallási élet szókinccse ahhoz a szóanyaghoz tartozott, amely alapján a nyelvjárást beszélők diglosszia-jelenségei leginkább szembeűntek a külső megfigyelőknek. Saját maguknak ez nem volt feltűnő. (Közelmúltbeli élőnyelvi beszédfelvételek készítésekor figyelttem fel arra, hogy házastársak — olyan helyzetekben, amelyek nekem fel sem tűntek — egymás szemére vetették, hogy „urasan” beszéltek. Pedig beszédüknek sok nyelvjárási színe volt. Valószínű tehát, hogy az „uras” beszédnek a hangtaniak mellett más sajátosságok jegyei is vannak, például szóhasználatiak, mondattaniak stb.)

A felszabadulást követő évek társadalmi eseményei, változásai a vallási élet szókinccsének visszaszorításával a nyelvjárási szókinccs sajátos rétegét kezdték ki. A nagy fordulat az iskolák államosításával következett be, amikor az iskolás korosztály napi templomba járása megszűnt. A jövő szempontjából ennek a fontos korosztálynak meglazult a napi kapcsolata az egyházzal, a hitélettel. Elindult az a folyamat, amelynek mai eredménye, hogy a nyelvjárási korábbi aktív szókinccséhez tartozó szavak már az idősebb nemzedék tagjainál is csak alkalmi használatban kerülnek elő. A mai tényleges vallás-szabadság sem fordíthatja már meg ezt a folyamatot.

Kétvallású községünkben ez felekezetenkénti jegyekben is megrostálta a nyelvjárási beszéd szóanyagát. A vallási életnek volt mindkét felekezet által egyformán használt szóanyaga (vö. *pap*, *kántor*, *harangozó*; *Istvánkiráj*, *Mikulás*, *karácsony*, *húsvét*; *templom*, *kérésztelő*, *kérészkoma*, *égyházadó* stb.). A *karácsony*, a *húsvét* kivétel lett, mert ezek az ünnepek az új társadalomtól is elismert ünnepek maradtak. A temetési szertartásokhoz kapcsolódó, mindkét felekezettől használt *sírásás*, *sírásni* hagyományát ma is őrzik még a helyi lakosság, bár a szokás és a szóhasználat visszaszorulásának folyamata jól kivehető.

Nagyobb hányad azon szavak köre, amelyeket a két egyház liturgiájában hasonló fogalmak jelölésére használtak Ezek a szavak a köznyelvben megvoltak, a felszabadulást követő társadalmi események és politikai harcok nyomán a köznyelvből is, a nyelvjárási szókinccséből is a szókinccs passzív rétegébe szorultak.

Több olyan szó volt a nyelvjárás szókészletében, amelyek a két egyház szóhasználatából kerültek be azonos fogalmak jelölésére. A hitélet általános visszaszorulásával ezek a felekezeti szinonimák egyformán passzív elemek lettek (vö. *istentisztelet*: *mise* [„Kismise, nagymise, utójjára sëmmisë” — ’az ígëret szerint minden, a valóságban semmi’], *zsóutár*: *imakönyv*, *kärzat*: *kórus*, *káté*: *katekizmus*, *fëjfa*: *kërëst*, *vallásóyra*: *hüttanóyra*, (egyházi) *zsóltár* ~ *zsóutár*: *ének*, *ige*: *szentírás*, *tisztëletës* (úr): *tisztëlendõ* (úr), *konfirmálás*: *elsõáldozás*, *úrvacsora*: *áldozás*, *ígët hírdet*: *prédikál* stb.). Ezek a szavak azonos jelentésben egymás mellett éltek a nyelvjárásban, jelentésüket mindkét felekezet tagjai egyformán ismerték, használatukat azonban a vallási hovatartozás határozta meg. Visszahúzódásuk annak a társadalmi hatásnak az eredménye, amelynek nyomán a nyelvjárási szókincs más elemei is elveszítették aktivitásukat. Vannak ebben a rétegben olyan szavak is, amelyek helyett az új társadalmi szokások napjainkra újat teremtettek (vö. *kërëstlë* > *nëvadó*, *fëjfa*: *kërëst* > *sírkó*, *kërëstlëvël* > *anyakönyvi kivonat*, *Mikulás* > *Tëlapó*). Nincs valószínűsége annak, hogy a napjainkra megváltozott társadalmi környezet és hangulat a korábban elindult folyamatot visszafordíthatná. Az általános használat ugyanis a köznyelvi formákat erősíti, az egyházi szóanyag mára visszaszorult a legidõsebb korosztály beszédébe. A fiatalok már ismeretfokon sem igen tudnak ezekrõl a szavakról.

Az évek elteltével természetesen olyan szavak is a nyelvjárási szókincs peremére szorultak, amelyek csak a katolikus hitélet, vallásos szokások nyomán voltak jelen a nyelvjárási szókincsben. A katolikus liturgia latinnyelvûsége miatt köztük több latin szó is volt. A következõ szavak csak a nyelvjárást beszélõ katolikusok nyelvhasználatában voltak aktív elemek: *apáca*, *báicsú*, *búzaszentlëis*, *csënditenek* vkinék ’a lélekharanggal jelzik, hogy meghalt vki, illetve hogy megkezdõdött a gyászszertartás a háznál’, *büt* ’böjt’, *büti ítel*, *bütöl*, *Dicsírtessik!* ’köszöntés lámpagyújtáskor’, *halottasház* ’ravatalozó’, *harangház* ’a torony alsó része, ahol harangoztak’, *húshagyó* (kedd, szerda), *kedvesnõvér* ’apáca’, *körmënet*, *kihírdettük õket* ’a vasárnapi nagymisén ismertette a pap a jegyesek adatait, szándékát’, *õlvasó* ’vallási eszköz az egyéni és közös imádkozáshoz, vö. még: *rózsafüzér*, *nagybüt*, *nagypintëk*, *szent* [vö. *Mindëg szentnek maga felé hãjlik a keze*], *papsapka* ’túróstáska’, *përsejz*, *rózsafüzér*, *szenkíp*, *szentlëlek* [vö. „*ípp csak a szentlëlek tártya*” ’nagyon rozoga vmi, gyengén áll vmi’, „*Csak hãlni jár belé a szentlëlek*” ’nagyon beteg, rossz bõrben van’], *szentlëtvíz* (vö. „*Annyit ír, mint a kõrõsi szentlëtvíz*” ’nem ér semmit’), *temetõárok* ’mély árok a temetõ végében, ahova a kór nem kereszttelt újszülötteket temették’, *temetõcsõsz*, *úrangyala* ’esti harangozás’; *títkot cserél* ’szentképet cserél a következõ heti imádsághoz’, *zárda* stb. Ez a szó- és kifejezésanyag szorosan kötõdött a katolikus liturgiához, vallási szokásokhoz: csak a katolikusok ünnepein volt *körmënet*, a *sekrestye* is csak a katolikus templom része, *szenkíp*, *szentlëtvíz* is csak a katolikus házaknál és a katolikus templomban van. A nyelvjárási szókincs ezen sajátos rétegéhez latin szavak is tartoztak (vö. *kongregációj* ’fiatal katolikus lányokat tömõrítõ egyeslet’, *lütánija* ~ *lëtánija* ’délutáni templomi ájtatosság’, *minisztrás* ’a misén vagy temetkezési szertartáson segédkezõ személy, gyerek, ministráns’, *ammen* ~ *ámmen* (vö. „*az ámmenre gyõtt*” ’vminek a végére ért oda’), ezt a szót a Miatyánk végén a reformátusok is mondták, *ámen* alakban, *cirkomdedérom* (vö. *cirkomdedérom* — *túl a vasúton*, ’utalás arra, hogy a katolikus temetõ a vasúton túl van’), *krédó* („*benne maratt, mint Pilátus a krédóba*” ’akaratlanul jutott vmilyen helyzetbe’) stb. A *kongreganista* mint fogalom mindjárt a felszabadulást követõ években eltűnt, ez idõtõl *lütánia*ra is jórészt az idõs asszonyok jártak, a *minisztráns* pedig általában gyerek volt, fiú (felnõtt férfiak csak nagy ünnepeken segédkeztek), 1948-tól azonban a tömeges és kötelezõ templomba járás megszűnt, és megcsappant a misén segédkezõ fiúk száma is. A szavak kihullásának folyamata itt is a szokványos volt: megszűnt a fogalom társadalmi szerepe, és elveszett vagy réteg-

nyelvi használatba húzódtott vissza a név is. A kiveszés ténye mindkét nem nyelvhasználatában megfigyelhető volt, bár a napi vallási szokásokat az idősebb nők tovább őrizték a férfiaknál.

Az aktív vallásosság beszűkülése a nyelvjárási szókincs egy sajátos rétegének eltűnését hozta magával. A pusztulás folyamata visszafordíthatatlannak látszik, hiszen a peremszókincsbe került szóanyag további léte is éppúgy az idős korosztályhoz kötődik, mint maga a hagyományos nyelvjárás. Ma Püspökladányban a vallási különbségeknek semmilyen társadalmi szerepük nincs, bár a század elején még nem ez volt a helyzet. (Valószínű, hogy erősségi különbség volt a két felekezethez tartozók é-zésében, ahogyan a szomszédos Karcagon is — ez utóbbira nézve vö. Végh: NyatiPrób. VII.) A felekezeteket megkülönböztető jelzők a község belterületi neveiben még élnek, egyelőre (vö. *katolikus* temető, templom, iskola; *református* temető, templom, iskola). Megkülönböztető jelzőként is lényegében már csak a *református templom*, *katolikus templom* szerkezetekben van funkciója. A szétészort, volt felekezeti tagiskolákat ugyanis az államosítást követően a valamikor hosszabb ideig ott lakó tanító nevével megkülönböztetve használják (vö. *Csenki-iskola*, *Papp Kálmán-iskola* stb.). A központi iskoláknál más a gyakorlat. A temetőkben is más ma már a helyzet: a köztemető kialakításával a felekezeti temetők elveszítették korábbi sajátos szerepüket, másrészt az is új helyzetet teremtett, hogy a volt református temető lett a köztemető. Valószínű, hogy 25–30 év múlva kihal az a generáció, amelyik ma még halottai révén kötődik a katolikus temetőhöz.

Az egyházi élet más nyelvi jelei is megkoptak. A ladányi nyelvjárásban az *inekél* és *danol* szinonima volt ugyan, de mindkettőt sajátos helyzetben használták: templomban, egyházi szertartásokon csak *inekéltek*, a lakodalomban, kocsmában pedig csak *danoltak*. Ugyancsak egyházi vonatkozása volt a *kántál* igének is (vö. 'ünnep előtt köszöntőt énekel', majd ebből: 'sokat és csúnyán énekel vki'). A *kántál*, *inekél* hagyománya egyaránt elveszett, és a szavak is kihulltak a nyelvjárási beszédből.

A vallási élet visszahúzóódásának nyelvi hatását kell látnunk a nyelvjárás névadási szokásainak módosulásában. Ladányban a felszabadulást követő első 4-5 évben „a vallás és a nevek közötti kölcsönhatás” (vö. Kiss Lajos: NévtudVizsg. 17) így is tetten érhető volt. Ezek a korábbi hagyományok és szokások is jelentősen megváltoztak napjainkra. (A vizsgált időszakban — 1944 és 1956 között — e tekintetben a politikai, társadalmi változás hatása még nem érződött, a változásokat elindító folyamatok azonban egyértelművé váltak.)

A kérdés tanulmányozásakor — részletes vizsgálatba itt most nem megyek bele — több fontos változás hatására figyelniünk kell (a családok belső változására, ennek nyomán a belső kötődések fellazulására, majd később a névdivat hatására stb.). Községünkben a vallás visszaszorulásával meggyengült például a katolikus névadás erős hagyománya. A református családok névadási hagyománya lassabban, de ugyancsak módosult. Míg a keresztelés általános szokása idején a ladányiak figyeltek a családi és egyházi hagyományokra, a mai névadási gyakorlatnak alig van kapcsolata a korábbi konvenciókkal.

A névadási szokások maguk is bizonyítják, hogy a nyelvjárást beszélők rétege társadalmilag is sajátos réteg, amely életmódjában, szokásaiban — például névadási szokásaiban — nem szakadt el attól a hagyománytól, amelybe beleszületett. 1944-ben az akkori apák nemzedéke tartotta még ezeket a szokásokat. Fiaik nemzedéke azonban elindított egy változást — más társadalmi környezetben már —, unokáik generációja pedig névadási gyakorlatában teljesen elszakadt a korábbi hagyományoktól. Ladányban a felszabadulásig kétféle hagyomány erősen tartotta magát. Részből az, hogy ragaszkodtak a vallási élet hatását mutató ún. szakrális nevekhez, másrészt kötelezően figyeltek a szülők, a nagyszülők keresztnevére. Ez utóbbi a mai nagyszülők — többnyire sok-

gyerekes — családfájának adatai jól érzékeltetik. Anyai ági nagyszüleim — sokgyerekes katolikus család volt — a következő neveket adták fiú-, illetve lánygyermeküknek: *Imre, János, József, Károly, Mihály; Julianna, Margit, Mária, Rozália*. Az első fiú az apa nevét kapta (*Imre*), a lányok viszont nem örökölték az anya keresztnévét (*Sára*). A másik figyelemre méltó tény, hogy a kilenc gyerek közül hat a katolikus egyház szentjeinek nevét viselte (*Margit, Mária, Imre, János, József, Mihály*). A századfordulón vagy századunkban született apáink nemzedéke hűen vigyázta ezt a szokást. Az ugyancsak sokgyerekes szomszéd család gyerekei a következő neveket viselték: *Mária, Erzsébet, Mátyás, Márton, István, Tamás*, közülük az egyik lány az anya nevét örökölte, a legidősebb fiú pedig az apáét (*Mátyás*). Egy másik fiút pedig a nagyapa nevére kereszteltek (*István*).

A ma 45–50 évesek még őrzik apáik névadási szokásait, de ők már alig-alig örökítették tovább a szokásokat. A nyelvjárási hagyományokat őrző idős emberek nem érdekeltek a névadásban, unokáik névadási elképzeléseit pedig nem tudják befolyásolni. Úgy látom, hogy a fentiek — tüzetes névtani vizsgálat nélkül is — érzékeltetik, hogy a vallási élet visszaszorításának sokféle hatása volt a nyelvjárási szokásaira és a helyi szokásokra. Igaza van Hajdú Mihálynak, aki úgy vélekedett, hogy a nyelvjárási változások részleteit névtani vizsgálatok adataival is bővíteni kell.

A családban bekövetkezett változások, a korábbi kötődések fellazulása, a vallási hagyományok visszaszorulása új folyamatokat indított el a névadásban. Ez oda vezetett, hogy a nyelvjárási korábban igen aktív nevek gyakorisága jelentősen csökkent, a külön élő fiatalok családjában pedig új, divatos nevek sorakoznak egymás után. A 60-as évektől ez a tendencia országosan felerősödött, annyira, hogy évről évre nőtt azoknak a száma is, akik megváltak korábban hagyományos nevüktől (vö. Szűts László: *NytudÉrt.* 70. 192). A mai névdivattal nem foglalkozunk, mert a nevet most adó korosztály már alig kötődik a nyelvjáráshoz, a település régi szokásaihoz. A felszabadulást követő első 5–10 év volt az az időszak, amelyben változatlanok maradtak még — a vezető réteghez tartozókon kívül — a korábbi köszönési és megszólítási formák is.

5. A négy évtized társadalmi fordulatait a köznyelvi szókinésben gazdag szóanyag dokumentálja (vö. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. Szerk. Grétsy László), de a különböző szókinés-tani feldolgozásokból az is kiderül, hogy az új szavak többsége a nyelvjárási hiányzik. Ez a nyelvtípust használók társadalmi adottságaiból következik. Az összkép nyelvjárásonként eltérő.

Grétsy a kötetben szereplő tanulmányában öt tárgykörbe sorolta felszabadulás utáni új szavainkat. A világnézet, ideológia, politikai élet témakörében számbavette például a béke-előtagú új összetételeket, amelyek közül a nyelvjárást beszélők aktív szókinésének elemévé — időlegesen, mint a köznyelvben is — a *békeköjicsön* lett. Pedig a társadalmat megmozgató felhívások, a sztálini jelszó („A béke fennmarad és tartós lesz, ha a népek kezükbe veszik a béke megőrzésének ügyét”) mindenkihez egyformán eljutott. Társadalmi hatása sem kerülte el a vidéket, de a társadalmi nyelvjárást beszélő rétege — sajátos helyzetéből fakadóan — általában szemlélődve követte csak a politikai élet akkori váltásait. A politika réteghasználatú szavai — különösen a felszabadulást követő első fél évtizedben — főképp passzív elemekként éltek a nyelvjárási folyamatokban.

Az Államunk, társadalmunk szerkezeti, szervezeti felépítése, intézményei című fejezetben Grétsy ugyancsak jelentős számú új szót vett számba. Ezek vizsgált időszakbeli előfordulása, használata ugyancsak tanulságos. Utaltam már arra, hogy agronómus szavunk (*agromónus* alakváltozatban) a ladányi nyelvjárási folyamatban is aktív elem lett. A nyelvjárást beszélők máig ezt használják, az iskolázottabb réteg és a mezőgazdasági értelmiség pedig a *mezőgazdú-t*. A *begyűjtés* és a vele kapcsolatos *hútralik*, *téjjesítés* kényszerűségéből

a nyelvjárásban is gyakran használt szó maradt az 50-es évek közepéig. (A *begyűjtés* egyébként Püspökladányban az államnak átadott termény mellett a begyűjtési hivatalt is jelölte, vö. „*Vótam a begyűjtésnél.*”) Ebből a szóanyagból az *egíssigház*, *gépállomás* járta Ladányban is, míg a *maszek* szó helyett nyelvjárásunkban a vizsgált időszakaszban az *égyénit* (gazda, paraszt) használták általánosan. Újabbán használják már a *maszek*-ot is, de nem paraszti foglalkozású egyénre vonatkoztatva. A termelőszövetkezetek szervezésekor a közös gazdaság jelölésére a *téjescsé*-t — pejoratív árnyalattal a *kölhoz*-t — használták, a *téjész* és a *csoport* csak a mezőgazdaság 1961-es átszervezése óta általános a fogalom jelölésére. Úgy látszik, hogy ez utóbbi kettő valamelyike lesz tartós a nyelvjárásban. A *tanács* nyelvjárási jelentésének fejlődése túlnyúlik az általunk vizsgált időszakon. 1950, a tanácsok megalakulása után néhány évig megmaradt még a nyelvjárási beszédben a *kössigháza*. Ez azonban az államélet újjászerveződése nyomán hamarosan kihullt a nyelvjárási szóhasználatból is, helyére a *tanácsháza* lépett. Ebből az összetételből állapodott meg napjainkra a *tanács*. (Jelzem azonban, hogy a *tanács* ma a köznyelvben a tanácstestületet, a hivatal épületét és a hivatal apparátusát egyaránt jelöli, míg a nyelvjárásban csak az utóbbi kettőt.) A *tanácselnök* szavunk a nyelvjárásban is megkötött, úgy azonban, hogy a dialektusban nem volt nyoma a *vö elnök*-korszaknak.

Tanulságos, hogy a Grétsytól a következő témakörben bemutatott új szavak között alig-alig van olyan, amelyik a nyelvjárási beszéd névumaként szerephez jutott. Az természetes, hogy a Korunk tudományos eredményei, vívmányai című fejezet szóanyaga — az egész negyven évet figyelembe véve is — lényegében teljesen hiányzik a nyelvjárási szókincsből. Az utolsó két témakör (Munkakörülmények, munkafolyamatok, munkaerkölcs; Mindennapi életünk eseményei, jellemzői, használati és kényelmi eszközei) új szavainak hiánya azonban erősíti azt, hogy a nyelvtípus mögött álló korosztály életmódjában kevés változás történt, hogy a nyelvjárási mögött az újat nehezen asszimiláló társadalmi réteg húzódik meg (az itt számba vehető szavak kis csoportjáról már szóltunk: vö. *brigád*, *dekád*, *nörma*). Ezen kérdéskörben a nyelvjárás névumaként csupán a *lotó* ~ *lottó*, *lotózik* ~ *lottózik* szavakat tarthatjuk számon. Persze jóval a vizsgált időszak után lettek aktívak a nyelvjárásban.

A felszabadulás utáni új szavaink nem azonos mennyiségben kerültek be a társadalom különböző rétegének nyelvhasználatába. A nyelvjárási szókincs változásának tanulmányozása is hozzájárulhat a kérdés részleteinek tisztázásához. Időszakokhoz és nyelvtípusokhoz kötődő vizsgálatok kellenek ahhoz, hogy a nyelvi változások folyamatát pontosan láthassuk. Ezért választottam nyelvjárásunk életének egy rövid, társadalmi változás utáni vizsgálatát.

Nyelvjárásunk szókinése nagy változáson ment át a felszabadulás után. Az első időszak nyelvjárási lecsapódásaival a gazdagodás és pusztulás nyelvi tényeit kívántam felmérni. A vizsgált időszakban csak elindultak azok a folyamatok, amelyek hatásai négy évtized után napjaink nyelvjárási képéhez vezettek. A belső társadalmi mozgás — a nyelvjárást beszélők társadalmi, kulturális helyzete, korosztályi adottságai miatt — a hagyományos nyelvjárási szókinestet érezhetően inkább pusztította, mint felrisszította. A nyelvjárási szókincs egy hányadának visszaszorulása a 40-es évek végére már érzékelhető volt.

A négy évtized egymást követő szakaszainak másféle hatása csapódott le. A nyelvjárást beszélők nagyobb hányada — főleg a férfiak — részt vett az új rendszer építésében, de a változásoknak főképp munkájával volt aktív részese. A társadalom nagy váltásait, megmozdulásait az emberek különböző csoportjai nem egyformán érzékelték. A háztartásban maradt nők nyelvváltozata többet őrzött meg a nyelvjárásból, és az évek múltával mind jobban leszakadt a társadalom dinamikájával lépést tartó köznyelvtől. Azt látjuk, hogy napjainkra a nyelvjárási szókincs magába olvasztott ugyan néhány új

szót, az elveszett szóanyag azonban sokkal több ennél. A *táp*-ot ma mindenki eteti a *tsz*-ben és a háztájiban is, a nyelvjárást beszélők is általánosan használják. Körükben is az aktív szókincs része lett, de végül is veszteségek árán. A *táp* ugyanis — főleg a nagyüzemi sertésstenyésztésben — felváltotta mindazt a szálas- és zöldtakarmányt, amelyeket a nyelvjárás *térmény*, *takarmány* gyűjtőnevekkel jelölt. Más adatok meg azt mutatják, hogy az új rendszer által a nyelvjárásból kiszorított szinonimák miatt egyes szavak indokolatlanul megterhelődtek (vö. *gazdálkodik* ~ *szóugál* ~ *cselédéskedik* ~ *napszámba jár* ~ *dougozik*). A nyelvjárás sem a kiveszett, sem a kiszorított szavakat nem tudta pótolni. Az általunk vizsgált időszakaszban csak elindult az a folyamat, amely oda-vezetett, hogy az utolsó negyedszázadban úgy veszett el a hagyományos paraszti élet szókincse, a falusi hagyományok szóanyaga, hogy közben a nyelvjárási szókincs alig-alig frissült fel.

Vizsgálataim végső soron azt célozzák, hogy a nyelvjárási szóhasználat egy rövid időszakbeli változását rögzíthessük. Ezért számba vettem a felszabadulást követő évtized nyelvjárási jövevényeit, egy idegen nyelv ideiglenes hatását; azt a szóanyagot, amely a társadalom belső változása közben átmenetileg bekerült a nyelvjárási beszédbe; valamint azt a szóanyagot, amely a vallási élet visszaszorulása következtében elvesztette aktivitását a nyelvjárásban. A hagyományos életmód nehezebben, lassabban változott, az életmód-változás miatt elveszett nyelvjárási szóanyag számbavétele — nagysága miatt is — még fontosabb a nyelvjárás visszahúzóódásának bemutatásához. Ennek lefolyása azonban történelmileg más szakaszba, a felszabadulás óta eltelt négy évtized második felébe esik.

Láttuk, hogy a felszabadulást követő társadalmi változások nyelvileg sem csak építettek, hanem vissza is szorítottak. Nyelvjárásunk életének 1944-et követő fél évtizede is ezt bizonyítja.

A vallási élet visszaszorulásához kapcsolódó kérdésekkel a nyelvjárási szókincs változásának, visszahúzóódásának első tényeit kívántam érzékeltetni. A szavak gyors kihullásával ugyanis jelentősen változott a dialektus szókészletének összetétele és terjedelme. Szegényebb lett az egyéni szóhasználat (vö. *ítéletidő*; *Mégrázlak, mint Krisztus a várgát* stb.), az új ideológia frazeológiája pedig hatástalan maradt, nem hozott új szóanyagot a dialektusba. S ami még az előző két jelenségtől megkülönbözteti (az orosz szavak ideiglenes hatása, a mindennapi élet egy időre bekerült szavainak hatása), hogy nem ideiglenes, ezen szóanyag pusztulása véglegesnek és tartósnak látszik. A nyelvjárási változásoknak ezért jellegzetes adaléka.

Zilahy Lajos

Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról

Dolgozatom célja a lehetőség szerinti gyors, főleg etimológiai tájékoztatás; nem egyszerűen „népművelés”, de nem is sinológia; ez utóbbi ugyanis elsősorban a sinológusokra tartozik. A címszavakat tekintve mindenekelőtt a TESz.-ban nem szereplők közül választottam; pl. *banzáj*, *csau(kutya)*, *dzsüdó*, *dzsunka*, *ginszeng*, *makaó*, *nankin(g)*, *pakfong*, *riksa*, *sintó*, *yen* (~*jen*); stb., illetőleg olyan változatokat, amelyeknek köznévi formájához képest ó n á l l ó átvételről, nem pedig egyszerű magyar nyelvi alakváltozatról lehet szó; pl. m. R. *bonzsius*, de vö. *bonc* 'buddhista pap, szerzetes' (TESz.); m. R. *jáppón*, de vö. *japán* (TESz.); m. R. *té*, de vö. *tea* (TESz.); stb. — A címszóvátételt művelődéstörténeti indítékok is motiválhatták; így pl. zenetörténeti vonatkozása is van a *gésa* (: *gésák*) címszónak (TESz.); tárgy történetileg figyelmet érdemelhet a *kelmenevek* közül pl. a *kamuka*, *nankin(g)*, *santung*, *szatén*; stb.; stb. — Túlságosan messze vezetne azonban a népnevek közül pl. a *hun*, R. *honus* 'ua.' címszósítása, ti. az archaikus kínai *χjüŋg-no* (Czeglédy 75) maga is másodlagos a hunok saját elnevezéséhez, a *hun* **hjon(o)*-hoz (uo. 76) képest. — Egyébként címszavaim magyar szótörténetét illetően a „végső szó” kimondásában a leendő „totális” nyelvtörténeti szótár autentikus. Módszertanilag a magyar szó (általános) történetét igyekeztem európai szótörténetének a kereteiben elhelyezni. — Az illető (cím)szó vélhetően végső (kínai, japán) forrását lehetőség szerint nemcsak másodkézből, hanem olyan „originál” szótárból törekedtem dokumentálni, amelyben a kínai, japán írásjegy a domináns, mégpedig latin- vagy cirillbetűs átírásban is; az eredeti (kínai, japán) írásjegy az átírás megadott lapszáma alapján visszakereshető és ellenőrizhető; kínai (japán) írásjegyek latinbetűs (stb.) átírására természetesen nem vállalkozhattam; esetenként kizárólag csak a latinbetűs állt rendelkezésemre (l. alább). Az egyes szócikkek megformálásában hathatós segítséget nyújtott a sinológus, pl. Csongor Barnabás munkássága (a R. *té* 'tea', *nanking*, *santung* stb. címszónál), illetőleg Kiss: Földrajzi nevek etimológiai szótára.⁴ (Bp. 1988. I–II.) a földrajzi név — köznévi esetében. — Egy-két címszóval kapcsolatban azonban bátorságot vettem, hogy egyik-másik etimológiai véleménnyel „szembeszálljak”; következőleg nem zárkoztam el egy-két vitatott etimológiájú címszó megtárgyalásától sem (*makaó*, *tájjun*; stb.). — A magyar címszavak értelmezésében felhasználtam az ÚjIdőkLex. 1–6. Bp. 1959–62.; az ÉKSz. Bp. 1972.; Bakos: IdSzKifSz. Bp. 1983. műveket. — A megfelelő német értelmezéseket tekintve elsősorban Fremdw. Leipzig; DudenFremdw.; Wahrig-féle művekre támaszkodhattam.

banzáj *banzáj* (1911: RévaiLex. 2: 579; l. még 1913: Horváth 21; 1937: PHLex. 107), *bánzáj* (1926: TolnaiLex. 2: 43);

[japán éljenző-hurrázó formula:] éljen!, hurrá!; Bansai!, Banzai!.

Forrásaként vö. japán *banzai* (Masuda 46; l. még Wohlfarth—Odagiri 70; Nelson

27); cirillbetűs átírásban *банзаи* (JRSI. 1: 48): 'hurrá!'; szókapcsolat: *ban-zai*, tkp. 'tízezer év(ig éljen!)'; elözményként vö. kínai *вань-сүи* 'ua.' (Osanin 394 [4001]* *вань* 'tízezer' a.); elemeivel vö. kínai *wan*⁴ 'tízezer, számtalan' + *sui*⁴ 'év' (AmHeritDict. 105; l. még Rüdénberg 589 [5779] + 482

[4770]; az utórész cirillbetűs változatára l. kínai *cyü' év'* (Osanin 652 [6853]). — Korai (nemzetközi) adata az ang. *banzai* (1893: Oxf. Suppl. 1: 201 *Banzai* a.; 1904: uo.); vö. még: ném. *Bansai!* (DudenFremdw. 76); ol. *banzai* (Devoto—Oli 1: 280); or. *banzai* (JRSl. i. h.); le. *banzai* (WEP. 1: 596); stb.: 'banzaj'. — A magyarba a németből kerülhetett, esetleg irodalmi úton. DizEncIt. 2: 67; Klein 1: 146; Webster's Ninth 129.

R. **bonzius** *bonziuf* (1757: Bertalanffi 908);

'buddhista pap, szerzetes; buddhistischer Priester, Bonze'.

Forrásaként vö. japán *bonzi* (*bonzō*) (Hobson—Jobson 105; Oxf. *Bonze* a.) 'bonc: buddhista pap, szerzetes'; szókapcsolat: *bon-zi* < vö. kínai *fan*² [~ R. *bon*²]-*sêng*¹ (AmHeritDict. 150): 'vallásos, jámbor személy, buddhista'; vö. még kínai *fā-sze* [japán kiejtésben *bo-zi*] 'a törvény tanítója, oktatója' (Hobson—Jobson i. h.). A szókapcsolat elemeit tekintve: kínai *fan* 'tisztta, makulátlan; csendes' + *sêng* 'buddhista pap, szerzetes, lelkész' (Rüdenberg 176 [1708] + 472 [4680]); *fiánh* + *cāh* (Osanin 729 [7726] + 148 [1530]). Egy vélemény szerint a kínai szókapcsolat előzménye az óind *brāhmanas* 'brahmin' + *sêng*¹ 'barát, szerzetes' (AmHeritDict. i. h.).

— Közvetítőként elsősorban vö. újkori lat. *bonzius*, *ii* (plur.); vö. „Erubescunt enim, et incredibiler confunduntur *Bonzi*, ubi male conhaerere ac pugnare inter sese ea, quae docent, palam ostenditur” (1552/1667 [Seti. Francisci Xaverii: Indiarum Apostoli Epistolarum Libri Quinque. V, XVII]: Hobson—Jobson 105); de l. port. *bonzo* (1545: Corominas 1: 487); l. még újkori lat. *bonzus* (Oxf. *Bonze* a.): 'bonc(ok)'. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *bonzi* (*bonze*) (1570: Trésor 4: 688); ang. R. *bonzi* (1590: Oxf. i. h.); ném. R. *bonzy* [plur.] (1676: Schulz 1: 92); ol. *bonzi* (17. sz.: Battaglia 2: 306); or. *bonzy* [plur.] (1731: SIRLJ. 1: 572); stb.: 'bonc(ok)'. — A *bonzo*-típus közvetítője a portugál (l. fent); vö. még ol. *bonzo* (1549: Cortelazzo—Zolli 1: 155); ang. R. *bonso* (1588: Oxf. i. h.); sp. *bonzo* (1618: Corominas i. h.): 'bonc'. — A m. R. *bonzius* elsősorban a latinból kerülhetett át; vö. (hazai) lat. *bonzius* '(kínai) pap, barát' (1818: Márton 1: 330). — A m. *bonc* 'buddhista pap, szerzetes' (1786: TESz. 1: 338 *bonc*¹ a.) forrása a német lehetett, esetleg a lat. *bonzi* 'boncok' alapján is elvonódhatott.

Lokotsch 331.; Machado 1: 389 *Bonzo* a.; Vasmer 1: 106; FEW. 20: 93; TESz. i. h.; Le Grand Robert 2: 74; Cortelazzo—Zolli i. h.; l. még König 32.

csaukutya *Csau-csau* kutya (*chow-chow*) (1937: ÚjIdőkLex. 5—6: 1449);

'kínai eredetű kutyafajta; Art Hund: Chow-Chow, Tschau-tschau'.

Kiindulópontja lehet a kínai *dsougöu*, *ɣʒoy-röy* (Rüdenberg 158 [1574]; Osanin 539 [5802]): 'csau(kutya)'; szókapcsolat: *dsou-göu*, *ɣʒoy-röy*; az előrész: kínai *dsou* 'agár' (Rüdenberg i. h.), tkp. 'jemand, der alles ausplaudert' + *-gou* (uo. 208 [2005]; Piasek 194 [94/5]), (kantoni) *karü* (Webster's Ninth 237); stb.: 'kutya, eb; (csau-)kutya'. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *chow-chow* (1886: Oxf. Suppl. 1: 515); fr. *chow-chow* (1898: Le Grand Robert 2: 594); stb.: 'csau-kutya'; vö. még: ném. *Tschau-tschau* (Brockhaus¹⁶ 2: 657 *Chow-chow* a.); le. *chow-chow* (WEP. 2: 496); stb.: 'ua.'. — A magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg.

Webster 1: 399; AmHeritDict. 239 *chow-chow* a.; Trésor 5: 767.

dzsúdó *dzsü-do* (1909: Varázsrontó [Toldy 222], *judo*-birkózás (1939: ÚjIdőkLex. 13—14: 3560; l. még 1960: ÚjMagyLex. 1: 499 *cselgáncs* a.), *dzsúdó* (1960 i. h.), *dzsudó* (1967: Bakos 180): 'cselgáncs, a dzsiudzsiu egyik (modern), sportként üzütt változata; Judo: sportliche Form des Jiu-Jitsu'.

Forrásaként vö. japán *jūdō* (Masuda 411; l. még Wohlfarth—Odagiri 546; Nelson 646 *Jū* 'weakness' [3166/F964] a.): 'eine Art Ringkunst: dzsiudzsiu, dzsúdó', *dzjūdō* 'ua.' (JRSl. 1: 197); szókapcsolat: *jū-dō*, *dzjūdō*. Előtagjával vö. a *dzsiudzsiu* (l. ott) előtagját: japán *jū*, tkp. **ju* (= kínai *jou*² 'hajlékony; ügyes, mozgékony', *ɲóy* 'ua.': Rüdenberg 321 [3112]; Osanin 491 [5226]) < ókínai *ńiɲu* (AmHeritDict. 709 *ju-jit-su* a.) + japán *-dō* 'út' (Nelson 887 [4724/F 1886] = kínai *dau*, *dào* 'ua.': Rüdenberg 45 [415]; Osanin 611 [6480]; az utótagot l. *szintó* (= *sin-tó*) a. is. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *jūdo* (1889: Oxf. Suppl. 2: 442 *Judo* a.); fr. *judo* (1931: Dauzat—Dubois—Mitterand 405); ol. *jūdo* (1935: Cortelazzo—Zolli 3: 638 *jūdo* a.); port. *judo* (20. sz.: Machado 2: 1262 *Jiu-jitsu* a.); l. még sp. *judo* (LarousseSp. 2: 431); le. *judo* (SfJP. 11: 218); stb.: 'dzsúdó'. — A magyarba az angolból, esetleg a németből kerülhetett; a *cselgáncs* lassan kiszorítja.

Webster 1: 1223; FEW. 20: 97; AmHeritDict. i. h.; Ország: NytudÉrt. 93: 81; Webster's Ninth 653; Petit Robert 1053.

dzsunka *dsonke* (1865: Babos 112; l. még 1880: MagyLex. 6: 322), *dsonka* (1893: PallasLex. 5: 545), *dsunka* (1900:

uo. 17: 394; l. még 1927: NapkeletLex. 1: 292), *dzsunka*, *dzsonka* (1912: RévaiLex. 6: 90; l. még 1960: ÚjMagyLex. 2: 116 *dzsonka* a.); 'kelet-ázsiai vitorlás hajó; Dschonke, Dschunke'.

Végső forrása föltehetően a kínai *tschuan* 'hajó; csónak, sarka; stb.' (Rüdenberg 564 [5555]), *chuán* 'ua.' (Piasek 247 [137/5]); vö. még: *uyánh* 'ua.' (Osanin 136 [1417]), ill. *chuen* 'ua.' (Machado 2: 1271 *Junco*² a.), továbbá dél-kínai *ch'ung* 'ua.' (FEW. 20: 94). A kínai szó a jávai-maláj *ajung* ~ *jung* ~ *jong* 'keleti csónak, hajó, bárka' (Machado i. h.), maláj *jong* 'egy fajta (tengeri) hajó' (AmHeritDict. 711 *junk*² a.), indonéz *djung* '(kínai) dzsunka' (Kamus 201; Echols—Shadily 101), *djong* 'ua.' (Kahlo—Bärwinkel 95) stb. révén terjedhetett. — Közvetítője elsősorban a port. **jung* ~ **junk* = *junco* 'dzsunka' (l. 1510/1892 [Álguns Documentos do Arquivo Nacional . . . 220]; Machado i. h.), R. *iungo* (1534: uo. [jegyzetben]); vö. még ol. *giunco* (1514: Cortelazzo—Zolli 2: 502 *giunca* a.); sp. *junco* (1521: Corominas: Breve 340); ang. R. *iuncos* (1588: Oxf. *Junk* a.); stb.: 'dzsunka'. — Az -a végű *dzsunka*-típussal közvetlenebbül összefüggésbe hozható változatként vö. fr. R. *junce* (1521: FEW. i. h.); ol. *giunca* (1525 e.: Cortelazzo—Zolli i. h.); ang. R. *iunkes* (1613: Oxf. i. h.); ném. R. *Juncke* (1703: Weigand⁵ 1: 385); or. R. *джонки* (1864: SURLJ. 3: 766); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 753.; Franck-van Wijk—Haeringen 78; Kluge²⁰ 145; Webster's Ninth 655; l. még Friederici 240.

gésa gésa (1899/1955: TESz. 1: 1056); 'hivatásos énekes-, táncos-, társalkodó nő Japánban; Geisha'.

Forrásaként vö. japán *geisha* (Masuda 208; vö. még: Wohlfarth—Odagiri 280; Nelson 770 [3908/F1644]), *гэйся* (JRSI. 1: 122); 'énekesnő, táncosnő; hivatásos szórakoztató: gésa'; szókapcsolat: *gei-sza*, *гэй-ся*; előrészeivel vö. japán *gei* 'ügyesség, tehetség, készség, művészet' (Nelson i. h.) < ókínai *ngi* (mandarin *yi*⁴) (AmHeritDict. 547) + japán -*sha* '(cselekvő) személy' (Nelson 729 [3685/F1516]) < ókínai *che* [mandarin *ché*³]; AmHeritDict. i. h.). — Korai (nemzetközi) adata a port. R. *geycha* (1874 [P. G. Mesnier, O Japão 50]; Machado 1: 1143 *Gueixa* a.); svéd R. *guesha* (1882: Hellquist 1: 274); fr. R. *guécha* (1887: FEW. 20: 94); ang. *geisha* (1887: Webster's Ninth 509); or. *гэйша* (1890—1907: SURLJ. 3: 58); ol. *geisha* (1908: Cortelazzo—Zolli 2: 480); stb.: 'gésa'. A szó nemzetközi elterjedését segíthette S. Jones angol zeneszerző: The

Geisha (a story of a tea-house) [„A gésák”] c. 1896-ból való operettje. — A m. címszó közvetlen forrása nem határozható meg.

Klein 1: 645; Onions 392; Le Grand Robert 4: 858.

ginszenggyökér *ginseng* (1894: Pallas-Lex. 8: 25), *ginszeng-gyökér* (1913: Révai-Lex. 8: 538), *ginszeng* (1973: Bakos 300); 'erőgyökér: Panax ginseng; Ginseng'.

Forrásaként vö. kínai *gen-chen* (Petit Robert 866), *gëncscën* (Cortelazzo—Zolli 2: 496 *ginseng* a.); továbbá: *jin-san* (Dalgado, Glossário 1: 433; Machado 1: 1102 *Ginsão* a.), *jën schën* (Rüdenberg 318 [3083]), *jën shën* (Oxf. *Ginseng* a.), *jen² shen¹* (AmHeritDict. 557), továbbá *жэнь-шэнь* (Osanin 455 [4777]): 'Panax ginseng (quinquefolium), ginszenggyökér'; változatként vö. még kínai *ren-shën* 'ua.' (Piasek 13 [9/1]); szókapcsolat; tkp. 'plante homme' (Petit Robert i. h.), 'menschennähnliche Pflanze (weil die Wurzel von Panax quinquefolium Ähnlichkeit mit einer Menschengestalt besitzt' (FEW. 20: 97 *jën shën* a.; vö. még Lokotsch 955.); vö. ezzel kínai *jën* 'ember' + *schën* 'test, törzs; stb.' (Rüdenberg 317 [3083] + 442 [4477]); *rén* + *shën* (Piasek 12 [9/1] + 50 [28/9]); *жэнь* + *шэнь* (Osanin 454 [4774] + 397 [4040]). — Korai (nemzetközi) adata az ang. *ginseng* (1654: Webster's Ninth 518); fr. *ginseng* (1663: Dauzat—Dubois—Mitterand 342); ol. *ginseng* (~ R. *ginsang*) (1698 e.: Battisti—Alessio 3: 1811); port. R. *ginsen* (1707 [O Chronista de Tissuary 1: 86]; Machado 1: 1102 i. h.); stb.: 'ginszeng(gyökér)'; vö. még: sp. *ginseng* (LarousseSp. 2: 247); cseh *ginseng* (PSIJČ. 1: 791); stb.: 'ua.'. — Elterjedését a növénytani latin is segíthette. — A magyarba elsősorban a növénytani latin s esetleg a német közvetíthette.

Simonović 335; Webster 1: 958; Rudnyč'kyj 2: 365 *женшэнь* a.; Hobson—Jobson 377 *Ginseng* a.; Le Grand Robert 4: 916; l. még Friederici 260.

R. **jápon**, **jápon** *jápon* (1754: TESz. 2: 260 *japán* a.), *Jáponok* (1757: uo.); — de vö. *japonica* 'kimonó' (1741: uo.), továbbá *Jáponia*, *Jápon*: 'Japán' (1757: uo.);

'japán (ember stb.); japanisch, Japaner'.

Forrásaként vö. kínai *jih⁴-pen³* (AmHeritDict. 701 *Japan* a.); l. még: *жэбэнь*, *жэбэнь* (Osanin 142 [1470]): 'Japán', tkp. 'napkelte (országa)' mint a kínai *jih⁴ pen³ kuo²* (vö. ókínai *niét puən kuok*) (AmHeritDict. 889 *Nippon* a.), *ži-pen-kuo* (Kiss¹ 1: 1757): 'ua.' megrövidülése; a tel-

jesebb változatra l. még *zhi* [jĕh]-*pán-kwe* (Hobson—Jobson 451 *Japan* a.), *chi-pán-gu* (1298: Marco Polo, bk. III. ch. 2: uo.), *ci-pán-ghu* (1521 [Pigafetta, Magellan's Voyage, Hak. Soc. 67]: uo.); stb. A szókapcsolat elemeivel vö. kínai *ĵi, nĕu* 'nap' + *bĕn*, бѣн 'kezdet, eredet, forrás; származik, ered' (Rüdenberg 320 [3105] + 16 [160]), ill. (Osanin 141 [1470] + 495 [5292]). — Közvetítője lehetett a maláj (indonéz) R. *jáprung* 'ua.' (Hobson—Jobson i. h.), *djĕpun* 'Japan(ese)' (Echols—Shadily 96). — Korai (nemzetközi) adata pl. a port. „... hū sabado chegarão a nós tres *Japoës* Christaõs...” (16. sz. [F. M. Pinto, Peregrinação cap. 208, vol. VI, p. 169]; Machado 2: 1257), R. „... metropoli de toda, aquella Monarchia da nação *Japoa*” [id. ibi, cap. 208, vol. VI, p. 167]: uo.); fr. R. *iapponais* (1580: Le Grand Robert 5: 788); ang. R. *Iapones* (1588: Oxf. *Japanese* a.), de vö. *Giapan* (1577: uo. *Japan* a.); stb.: 'japán(ok)'; vö. még or. япóнец 'japán' (1782: SIRLJ. 17: 2086 япóнци a.). — A m. R. *jápon*, *jápon* hangalakját a R. *jáponica* meg a R. *Jápon*, *Jáponia* (l. fent) befolyásolhatta; esetleg elvonás-kikövetkeztetés eredménye a *Jápon*(ia) országnévből, ha ugyan nem az országnév való a népnévből; ez esetben a népnév átadója meghatározatlan; mindenestre a franciás írásmódot (*Japon*) tükrözi.

Partridge 317 *Japan* a.; Klein 1: 825; Onions 492; Losique 125.

jen yen (1885: MagyLex. 16: 270; l. még 1897: PallasLex. 16: 1092; 1904: Radó 181; 1930: Csorba 231), *jen* (1895: PallasLex. 9: 903; l. még 1937: PHLex. 528);

'Japánban használatos pénzegység;
Yen, Jen'.

Forrásaként vö. japán *en* (Masuda 159; l. még Nelson 183 [617/F211]), ЭН (JRSI. 2: 556): 'pénzegység: yen, jen'; ez a kínai *yĕan*² (Rüdenberg 644 [6342]; AmHerit-Dict. 1484), *yĕan* (Piasek 66 [31/10]), *ĵańь (Osanin 189 [1896]); stb.: 'kerek, kör alakú; kör, karika, kerület; (pénz)darab' megfelelője. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *yen* (1871: Grand Larousse 7: 6616); ang. *yen* (1875: Oxf. *Yen* a.); port. *iene* (1904: Machado 1: 1206); ol. *yen* (1905: Cortelazzo—Zolli 5: 1460); vö. még: ném. *Yen, Jen, En* (Fremdw. Leipzig 678); sp. *yen* (LarousseSp. 3: 611); le. *jen, yen* (WEP. 5: 269); stb.: 'yen, jen'. — A magyarba elsősorban a német közvetíthette.

Machado i. h.; Webster 2: 2651; Onions 1019; AmHeritDict. 1484 *yen*² a.

kamuka kamuka (1380: TESz. 2: 338) stb.; 'damaszt szövet; Damast'.

Közvetlenebb forrásaként vö. perzsa *kamkhā* '(bizonyos színű) damasztselem' (Steingass 1048). Végző forrása talán a kínai **kim-sa* < **kin-sa* 'szaténszerű szövet: brokát, esetenként arannyal átszóve' (Lokotsch 1043.); vö. ezzel: kínai *ġin* ~ *dġin* ~ иġинь: 'arany' + *shā* ~ *scha* ~ *šā*: 'kelmefajta, pl. háló- v. forgószálás szövet' (Piasek 295 [167] + 226 [120/4]; Rüdenberg 87 [847] + 434 [4404]; Osanin 38 [366] + 401 [4066]). — Közvetítője lehet az alt., tel., (kara-)kírgiz *kamka* (Radloff 2: 490); arab *kamkhā* (Devic 80; l. 1342 [Ibn Batuta 4: 1]; Hobson—Jobson 484 *Kimcob* a.): 'atlaszszerű kínai selemkelme'; l. még: k. lat. *camoca* (~ *camucum*) 'panni serici vel pretiosioris species' (DuC. 2: 54); k. gör. καμουχᾶς 'pannus sericus sive ex bombyce confectus et more Damasceno contextus' (uo.); l. még ... „ἦν καμχᾶν ἢ Περγῶν φησι γλωττα ...” (1300: Hobson—Jobson i. h.). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *camocas* (1299: Trésor 5: 77); ang. R. *camocas* (1330: Hobson—Jobson i. h.), *camaka* (1375: Oxf. †*Camaca* a.); ol. R. *cammocca* (1340 k.: Hobson—Jobson i. h.), *cammucca* (14. sz.: Battisti—Alessio 1: 704); sp. **camucán* (1348: Corominas 1: 617), R. *camocan* (1404 [Clavijo, Itineraire de l'Ambassade Espagnole à Samarcande, in 1403—1404, 88. §]: Hobson—Jobson i. h.); or. *камка* (1466—72: Sreznevskij 1: 1186); ném. R. *kamka* (1733 [Gmelin, Reise durch Siberien 1: 137—8]: Hobson—Jobson i. h.); stb.: 'kamuka'. — A magyarba föltehetően a latinból került; vö. még (hazai) lat. *camoca* 'Art eines kostbaren seidenen Zeugs' (Bartal 95).

FEW. 19: 83, 213; Skok 2: 28 *kamka* a.; Kakuk: Nyr. 79: 226.

kaolin kaolin (1854: TESz. 2: 353); 'porcelánföld; Kaolin'.

Forrásaként vö. kínai (mandarin) *kaol*¹ *ling*² 'domb, halom, kishegy a dél-keleti Csianghszi tartományban' (l. AmHerit-Dict. 714—15; Webster 1: 1232); a viszonyítási pontként fölhasznált *King-tĕ-chĕn* [= Csing-tő-csen] helynevet Oxf. Észak-Kínába helyezi (*Kaolin* a.); szókapcsolat; elemeire vö. kínai *gau*, *gāo* 'magas' + *ling*, лин 'hegy, domb' (Rüdenberg 202 [1945] + 364 [3601]), ill. Osanin 370 [3743] + 590 [6289]), tkp. 'magas hegy'; vö. még kínai *gāolintŭ* 'kaolin' (Osanin 390 [3827]); a köznévi jelentés kialakulásának, az az alapja, hogy a mondott hegy porcelánföldben gazdag. — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *kaolin* (1712: FEW. 20: 98); ang. R. *kaulin* (1727—41: Oxf. i. h.); ol. R. *caolin*, *kaolin* (1817: Cortelazzo—Zolli 1: 198), *caolino* (1859: uo.); or. *καολίν*

(1847: SURLJ. 5: 767); sp. *caolin* (1860: Corominas 1: 650); stb.: 'kaolin'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Battisti—Alessio 1: 730; Onions 502; Klein 1: 840; Le Grand Robert 5: 879.

makaó *makaó* (1840: Kiss⁴ 2: 59 *Macao* a.; 1896: PallasLex. 12: 224); — de vö. *Macao* 'különleges státusú portugál terület Dél-Kínában' (1816: Kiss⁴ i. h.); 'egy fajta kártya- (szerencse-) játék; *Makaó, Macao*'.

Végső forrása vitatható (Hobson—Jobson 526—7; Kiss⁴ 2: 59 *Macao* a.; Cortelazzo—Zolli 3: 693); összefüggésbe hozható a kínai *amén*, *домынь* 'Makaó' (Rüdenberg 4 [40]; Osanin 468 [4912]) városnévvel; vö. ezzel **aomenkou* 'ua.' (DizEncIt. 7: 203 *Macao* a.), tkp. kínai (*au*, *ào* 'öböl, meredek tengerpart') + *mén*, *мэнь* 'kapu' + *kou*, *кю* 'bejárat; stb.' (Rüdenberg 4 [40: l. fent] + 384 [3850] + 334 [3243]; Osanin 468 [4912: l. fent] + 335 [3360] + 98 [1061]). Mindenesetre a ném. *Macao* 'Makaó' előzményként megadott kínai **An-men* 'Buchteingang [öbölbejárat]' (Brockhaus¹⁷ 11: 744; l. még *Encyclopaedia Fennica* 5: 1180 *Macao* a. is) előtagja sem feltétlenül hibás az **Au-men*-féle helyett. — A kártya- (szerencse-) játék egyébként a játéklarangjai révén hírhedt (*Makaó*) városról kaphatta a nevét. — A Kuantung tartománybeli városnév közvetítője port. *Macao* 'Makaó' (Kiss⁴ i. h.); hangalakjának kialakulása — a kínai **aomen-kou* (l. fent)-félehez képest — esetleg azzal magyarázható, hogy az *ao*-szókezedet a portugálban netán névelőnek (a + o) érzékelték; ilyen típusú „szókeletkezésre” l. pl. a perzsa-arab *láz[h]-ward* 'lázúrkő': neolatin *azúr*-típusú megfelelést, ti. az eredeti *l*-t névelőnek is felfoghatták. — Korai (nemzetközi) adata pl. az ang. R. *macao* (1778: Oxf. †*Macao* a.); ol. R. *makao* (1846: Battisti—Alessio 3: 2296 *macao* a.); fr. *macao* (1867: Trésor 11: 99); or. *макао* (1890—1907: SURLJ. 6: 506); stb.: 'shuzonnegyes-féle kártyahazardjáték, makaó'; l. még ném. *Makao, Macao* 'Art Glückspiel (mit Würfeln oder Karten)' (Fremdwb. Leipzig 370; Brockhaus¹⁷ 12: 24); stb.: 'ua.'. — A magyarba a németből kerülhetett.

Webster 2: 1352; Klein 2: 918; AmHeritDict. 779; Kiss⁴ i. h.

R. **nankin, nanking** *Nánkin* (1788: NSz.), *Nankin* (1789: MNY. 71: 123; l. még 1795: MNY. 30: 32; 1810/1898: NSz.; 1838: Tzs. 528; 1846: RefNY. 203; 1857: NSz.; 1864: uo.; 1871: uo.; 1891: Füredi 141; 1930: Csorba 141), *nankin* (1809: NSz.);

— vö. még *nánking* (1805: NSz.), *Nanking* (1818: NytudÉrt. 93. sz. 21; l. még 1859: NSz.; 1864: uo.; 1875: uo.; 1883: MagyLex. 12: 498; 1891: i. h.; 1897: PallasLex. 12: 974; 1904: Radó 115; 1930: i. h.); — de vö. *Nanking* hn. (1757: Kiss⁴ 2: 221);

'világos színű kelmefajta; Nanking: gelbes Baumwollgewebe'.

Forrásaként: kínai *nankin, nanking* (Onions 602 *nankeen* a.), *nan² ching¹* (AmHeritDict. 872), *nánging* (Piasek 327 [24]); stb.; szókapcsolat: *nan-kin, nan-king*; vö. még *nan-djing* (Rüdenberg 400 [4024] *Nan* 'dél' a. + 90 [833] *Djing* 'főváros' a.), *нань-цзүн* (Osanin 380 [3832] + 787 [8217]: 'Nanking', tkp. 'déli főváros'. Városnevekből alakult kelmenevekre l. *damaszt, muszlin*; stb. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *nankein* (1755: Oxf. *Nankeen* a.); fr. *nankin* (1759: FEW. 20: 106); ném. *Nanking* (1786: Schulz—Basler 2: 175); ol. *nanchina* (1803: Battisti—Alessio 4: 2544); port. *nanquim* (1871: Machado 2: 1565); stb.: 'nankin'; vö. még or. *нанка* 'ua.' (1834: SURLJ. 7: 351). — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1554.; Machado 2: 1565; Vasmer 2: 196 *нанка* a.; Klein 2: 1027; Le Grand Robert 6: 683; Cs[ongor] B[arnabás]: Élet és Tudomány 18: 1342.

pakfon(g) *pakfong* (1799: NSz.; l. még 1843: uo.; 1846: MNY. 71: 125; 1851: NSz.; 1874: uo.; 1891: Füredi 153), *pack-fong* (1840: NSz.), *plakfond* (1843: uo.), *papfon* (1846: i. h.), *papffon* (1846: i. h.), *pakfon* (1846: i. h.; 1862: NSz.; 1886: uo.; 1896: PallasLex. 13: 713; 1930: Csorba 150), *packfong* (1857: NSz.; l. még 1865: Babos 232; 1904: Radó 125);

'kevesebb nikkelt, több rezet tartalmazó alpakka; *Packfong*'.

Forrásként vö. kínai *pakfong* (Trésor 12: 766 *packfong* a.), (kantoni) *peh t'ung* 'pakfong' (Oxf. *Paktong* a.); szókapcsolat; tkp. *peh* 'fehér' + *t'ung* 'réz' (uo.): 'fehérréz'; vö. még kínai *bai tung* 'újezüst, fehérréz' (Rüdenberg 8 [79] *Bai* 'fehér' a. + *tung* 'réz, bronz': uo. 585 [5750]), *бай-тун* (Osanin 157 [1627] *báü* 'fehér' + *tün* 'réz, bronz': uo. 374 [3779]). Közvetítője az ang. R. *paaktong* 'ua.' (1775: Oxf. i. h.); a *pakfong*-féle változat (tipográfiai?) betűtívesztéssel keletkezhetett; (hasonló pl. a *gaviál*-féle szó a hindi *ghariyál* 'ua.' alapján). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *pakfong* (1812: Trésor i. h.), R. *packfond* (1836: Grand Larousse 5: 3890); ném. *Packfong* (1813: Weigand⁵ 2: 355); ang. *packfong* (1839: Oxf. i. h.); ol. R. *packfond* (1839—41: Cortelazzo—Zolli 4: 860 *packfong* a.); stb.: 'pakfon(g)'. — A magyarba elsősorban a (bécsi) németből kerülhetett.

Webster 2: 1622; Römpf 3: 10; Onions 641; Le Grand Robert 7: 1.

riksa *riksa* (a 20. sz. második fele: l. pl. 1961: HTsz. 610; 1972: ÉKsz. 1171; 1973: Bakos 737); stb.; sajátos, hogy az ÉrtSz. [1959–1962.] még nem szótárazza; e kategóriába illik az *ikebana*, a *tatami* stb., stb.;

'Kelet- és Dél-Ázsiában: emberi erővel vont, együlékes, könnyű, kétkerekű bérkocsi; Rickscha'.

Alapja a japán *jünrikisha* 'emberi erővel vont kétkerekű gyaloghíntó' (Nelson 122); szókapcsolat: japán *jün* 'ember' + *riki* 'erő' + *sha* 'jármű, kocsi' (uo. [339/F88] + 204 [715/F256] + 864 [4608/F1833]); l. még japán дзинрикй[ср] 'ua.' (JRSI. 1: 171) A japán szókapcsolat előzményeként l. kínai *jèn²* + *li³* + *tschö¹* 'ua.' (Rüdenberg 318 [3083] + 353 [3483] + 559 [5514]), *жэнь* + *ли* + *чэ* (Osanin 454 [4777] + 445 [4670] + 250 [2602]) < ókínai (kínai R.) *nzièn* + *liak* + *tš'ia* (AmHeritDiet. 704); a 3(-4) szótagos változatra l. ang. R. *jünrikisha* (1874: Oxf. *Jünricksha* a.). Nemetzközi szóként a japán elsőszótag-hiányos módosulat terjedt el; vö. pl. ang. *riksas* (1887: Oxf. *Rickshaw* a.); vö. még ném. *Rikscha*, tkp. 'durch Menschen bewegter Wagen' (Broekhaus¹⁶ 15: 814); szlov. *riksa* (SISJ. 3: 743); or. *рикша* (é. n. [Энци. слов. Гранат.]: SURLJ. 12: 1317); stb.: 'riksa'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Fremdw. Leipzig 552; Webster 1: 1216 *jünrikisha* a.; Onions 766 *rickshaw* a., 496 *jünricksha* a.; Klein 2: 1347; Webster's Ninth 650, 1014; Cortelazzo—Zolli 4: 1089 *riscio* a.

santung *santung* (1939: TESz. 3: 484) stb.; — de vö. *Xantung* 'tartomány Kelet-Kínában' (1757: Kiss⁴ 2: 447);

'egyfajta (selyem)szövet; Schantungseide'.

Forrásaként vö. kínai *shän²doong* (AmHeritDiet. 1191 *Shan-tung* a.), *shändung* (Piasek 328), *shan-dung* (Rüdenberg 435): 'Santung-tartomány Kelet-Kínában'; szókapcsolat; vö. kínai *shan* 'hegy, domb, halom' (uo. 435 [4417]) + *dung* 'kelet(i terület)' (uo. 171 [1683]), *wän²* 'hegy' (Osanin 90 [975]) + *ö²n* 'kelet(re)' (uo. 503 [5403]), tkp. 'a hegytől keletre'. E tartomány selyemtermeléséről híres. Köznevévé válása a *Santung-selyem*-féle szókapcsolatban követhetett be; vö. ang. *Shantung pongee* 'ua.' (1882: Oxf. *Shantung* a.); vö. még fr. *chantoung* (1910: Petit Robert 1810); ol. *shantung* (1914: Cortelazzo—Zolli 5: 1198), *sciantung* (1931: uo.); stb.: 'santung(selyem)'. — A magyarban a

ném. *Schantungseide* részfordításában: a *santung-selyem*-szókapcsolatban honosodott meg.

Klein 2: 1431; Cs[ongor] B[arnabás]: Élet és Tudomány 18: 1342; Trésor 5: 516; Le Grand Robert 2: 489; Kiss⁴ i. h.

sinto *sinto* (1884: MagyLex. 14: 591; l. még 1897: PallasLex. 15: 6);

'(ősi) japán vallás (l. ValltörtLex. 278 *sintoizmus* a.); Schintoismus, Shintoismus'.

Forrásaként vö. japán *shintö* (Masuda 1106; vö. még Wohlfarth—Odagiri 1231), *Shindö* (Nelson 658), *синтö* (JRSI. 2: 101): 'sintoizmus'; szókapcsolat: japán *shin* 'isten' (Nelson 657 [3245/F1359]) + *dö* 'út' (uo. 887 [4724/F1886]). Megfelelője a kínai (mandarin) *shên²* 'isten' + *tö* < *dö* < *tao⁴* 'út' (AmHeritDiet. 1195); l. még *schên* [shên] 'isten' + *dau* 'út' → 'tan' (Rüdenberg 443 [4482] + 45 [415]), *уэн²* + *dào* (Osanin 258 [2647] + 611 [6480]), tkp. '(az) isteni út, tan'. — Korai (nemzetközi) adata a port. *Xintö* „Do japonês Xintö 'caminho dos deuses', segundo Dalgado (ob. e loc. cit.), que documenta este voc. em 1560" (Machado 2: 2187), R. *seutö* (1612 [D. d. Couto 5: 8,12]; Hobson—Jobson 829 *Shintoo* a.); fr. R. *sinto* (1727 [Kaempfer, Hist. Nat. du Japon 1: 176: uo.], *shintö* (ou *shintöisme*) (1765: Le Grand Robert 8: 752); ang. R. *sinto* (1727: Oxf. *Shinto* a.); vö. még sp. *shintö* (LarousseSp. 3: 342); stb.: 'sintö'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Partridge 616; Klein 2: 1436; Wahrig 310.

R. soja *soja*, *sojapaszuly* (1884: TESz. 3: 776 *soja* a.), *soja* (1897: uo.);

'egy fajta hüvelyes termésv. növény: Glycine soja v. hispida; Soja'.

Forrásaként vö. pl. japán *shöyu* (Masuda 1159; vö. még Wohlfarth—Odagiri 1274; Nelson 901 [4801/F 1926]), *cëno* (JRSI. 2: 67): '(pikáns kínai) *solajos*» szójamártás (halételhez)'; szókapcsolat; tkp. japán *shö* = *hishio* 'babpaszta, -pép' (Nelson i. h.) + *yu* 'olaj' (uo. 542 [2534]/F1085]; l. „Hoc legumen in coquinä Japonicä utramque replet paginam; ex eo namque conficitur: tum puls *Miso* dicta, quae ferculis pro concistentiä et butyri loco additur, butyrum enim hęc coelö res ignota est; tum *Sooju* dictum embanma, quod nisi ferculis, certè frietis et assatis omnibus affunditur" (1712 [E. Kaempfer, Amoenitatum Exoticarum 839]; Hobson—Jobson 859). — A japán szókapcsolat a kínai (sanghaji) *sze-yu*; (Amoy-i) *si-ü*; (kantoni) *shi-yau* (Hobson—Jobson 858 *Soy* a.), *shü-yau* (Webster's Ninth 1129); stb.: 'ua.', tkp. 'soy-bean oil [szójabab.

olaj] megfelelője; vö. még kínai *djiang-yu* (Rüdenberg 70 [682]); *giang-jou* (Piasek 294 [164/11]); (mandarin) *chiang⁴ yu²* (AmHeritDict. 1237 *soy* a.); *цзянь-ю* (Osanin 192 [1933]); stb.: 'ua.: »szója«. — Az európai nyelvekbe — netán a maláj *soi* 'ua.' alapján — föltehetően a holland révén kerülhetett; vö. holl. *soja* '»szója«' (17. sz. m. f.: de Vries 669), s a *szójabab*, -*mártás*, -*olaj*-féle szókapcsolatokban honosodhatott meg. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *saio* (1679: Oxf. *Soya* a.); fr. *soya* (1745: Petit Robert 1827), *soja* (1842: FEW. 20: 110); svéd *soja* (1750: Hellquist 2: 1024); ol. *soia* (1819: Battisti—Alessio 5: 3530); or. *soja* (1847: SURLJ. 14: 459); port. *soja* (1852: Machado 2: 2015); ném. *Soja* (bohne) (19. sz.: Kluge²⁰ 714); stb.: 'szója'; vö. még sp. *soja* 'ua.' (1925: Corominas 4: 267). — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett; a m. R. *soja* *š*-ezése azonban nem zárható ki.

Webster 2: 2180; Skeat 584; Klein 2: 1479.

szatén szattin (1785: TESz. 3: 686) stb.;

'egy fajta pamut- v. selyemszövet; Satin'.

Köznévi forrásaként vö. arab *zeitūnī* (Devic 203), *zaitūnī* 'kínai selyemszövet' (FEW. 19: 206); alapja lehet a kínai (Csiangszu tartománybeli) *Csitung* város arab elnevezése, az arab *Zeitoun* 'ua.' (Devic 204); a kínai városnévre l. még kínai *Cidun* [yüdyh] (Osanin 872) ~ R. *Tseutung* ~ R. *Tsinkiang* (AmHeritDict. 1154): 'Csitung'. A kínai → arab városnév → arab köznévi alakulására l. „The first city that I reached after crossing the sea was *Zaitūn* . . . It is a great city, superb indeed; and in it they make damasks of velvet as well as those of *s a t i n* . . . , which are called from the name of the city *zaitūnia*” (1350 k. [Ibn Batuta 4: 269]; Hobson—Jobson 797); tkp. 'zaituni selyemkelme', s az arab hangalakra az arab *zaitūn* 'olajfa' (Wehr 1: 352), *zaitūnī* 'olaj-, olajbarna' (uo.) hathatott; vö. még: „ . . . ar. *zaitūnī*, gleicher Bedeutung. Dieses ist eine Ablt. von *Zaitūn*, dem ar. Namen der chinesischen Stadt *Tseu-thung*, wo dieser Seidenstoff hergestellt wurde” (FEW. i. h.). — Közvetítője részben talán a k. lat. *satīnus* 'pannus sericus rasmus' (DuC. 7: 315). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *zatouin* (1350: FEW. i. h.), *zatin* 'étouffe de soie fine et lustrée' (1351: uo.), *satīn* (1387: uo.); ang. R. *satyne* (1366: Oxf. *Satin* a.); kfn. *satīn* (Lexar 177); sp. R. *setunī* (1405 [Clavijo, Itineraire de l'Ambassade Espagnele à Samarcande in 1403—1406 — by C. Markham — Hak. Soc. 1859. 171];

Hobson—Jobson i. h.), *satén* (1890 k.: Corominas: Breve 513), de vö. sp. R. *acitunī* (1440: Corominas 1: 20 *acitunī* a.); ol. R. *zetarī* (vellutati) (1440 [Della Decima IV, 58, 107]; Hobson—Jobson i. h.), *satīno* (1536 e.: Battisti—Alessio 5: 3346); or. *camūn* (1874: SURLJ. 13: 196); stb. — A magyarba a franciából kerülhetett, német közvetítéssel is.

Vasmer 2: 583; Webster 2: 2017; Onions 790.

tájfun teifun (1872: TESz. 3: 822), *taifun* (1884: uo.), *tájfun* (1904: Radó 168); — de vö. „Iszonyú viharok (*typhoons*) dühöngtek a kínai partokon” (1841: NytudÉrt. 93: 40);

'pusztító trópusi forgószél (Kelet-Ázsiában); Taifun'.

Föltehető forrásaként vö. kínai (kantoni) *tai fung*, (mandarin) *ta⁴feng*: 'tájfun' (AmHeritDict. 1388); szókapcsolat; tkp. 'nagy szél'; elemeire l. kínai *tai* 'nagy' + *feng* 'szél' (Rüdenberg 488 [4834] + 186 [1791]), *maū* + *βῆν* (Osanin 137 [1425] + 723 [7654]). Megfelelője a japán *taifū* (Masuda 1249; Nelson 235 [848/F1564] *Tai* a.), *maūfū* (JRSI. 2: 233): 'tájfun'. Egyéb származtatásokkal szemben a kínait erősíti az a „tárgyi” mozzanat, hogy a „tájfun” a keleti tengerek sajátja, amellett a japán szó írásjegyei azonosak a 'nagy' meg a 'szél' jelentésű eredeti (kínai) írásjegyekkel. A kínai származtatásra utaló régi portugál szövegekből vö. pl.: „ . . . aqvy neste clima vem muytas vezes taõ tempestuosa (a lua nova) de ventos & chuyvas que não ha navio que a possa aguardar, à qual tormenta os Chins chamão *tufão* . . .” (M. Pinto, Peregrinação, chap. 50, vol. II, p. 79', ed. de 1945.): Machado 2: 2123 *Tufão* a.; „De maneira que este vento chamam na China *tufão*, e venta muitos annos hũa soo vez no anno . . .” (Fr. G. da Cruz, Tratado das Cousas da China e Ormuz, cap. 29, p. 158, ed. de 1937): uo.); mindkét idézet jegyzetben. — A kínai (-japán) szónak az arab (perzsa; urdu; oszmán stb.) *tūfān* 'vízár, dagály; áradás; árvíz, özönvíz, vízőzön' (Wehr 2: 518)-féle szóhoz való viszonya tisztázatlan; ez utóbbi alapjaként vö. arab *tafa* 'ide-oda, keresztül-kasul jár-kei, bolyong, tévelyg; stb.' (uo.). — A hasonló hangzású (és jelentésű) gör. *Τυφών* 'Typhon' a gör. *τύφομαι* 'füstöl; izzik, parázslík; stb.' (Frisk 2: 950) származéka; ennek (hangalaki) hatása a *tájfun*-féle szó nemzetközi megfelelőire regisztrálható. — Korai (nemzetközi) adata a port. *tufão* (1500 k. [Navegação de P. Á. Cabral, cap. 3]; Machado i. h.); fr. *typhon* (1504: Bloch-Wartburg⁴ 657); feln. *tifon* (1586: Kluge²⁰ 767); ang R. *touffon* (1588: Oxf.

Typhoon; ol. *tifone* (16. sz.: Battisti—Alessio 5: 3787); or. *τιφών* (1847: SURLJ. 15: 41 *Ταϊφυν* a.); stb.: 'tájfun'. — A m. változatok az ang. *taifun* meg a ném. *Taifun* ~ *Teifun* (Fremdw. Leipzig 618) alapján keletkezettek.

Partridge 747; Onions 953; Kluge²⁰ i. h.; Országh: NytudÉrt. 93: 40; Schulz—Basler—Kirkness 5: 20; H., R. Kahane—Wartburg-Eml. 427; vö. még König 208.

R. *té* *thee* (1693: MNY. 79: 249), *té* (1704: TESz. 3: 870 *tea* a.); stb.; l. még Pais-Eml. 278;

'tea; Tee'.

Forrásaként vö. délkelet-kínai (VI—VII. századi) R., N. **de* (a japáni ún. go-on alak alapján); de vö. észak-kínai (VII—VIII. századi) R., N. **ta* (a japáni kan-on alak alapján); — N. (Szvaton) *tā*; (Fucsou) *te*, *tā*; (Fucsien) *t'i*, *t'a*; stb.: 'tea'; a végső forrás elsősorban a szvaton nyelvjáráshoz közeli amojiban keresendő; a kínai megfelelők sinológiai értékelését l. Csongor B.: Pais-Eml. 276—278; vö. még japán *мя* 'tea' (JRSI. 2: 350 *чай* a.); ugyanennek a szónak észak-kínai *ts'a* 'tea' (Pais-Eml. i. h.) változata a (másodlagos) m. R. *csá(j)* 'tea' (1864: TESz. 1: 466 *csája* a.) szavunk eredetije. — A R. *té*-típus eredetijének közvetítője lehet az indonéz *téh* 'ua.' (Kamus 875; Echols—Shadily 370); továbbá az újkori latin; l. *thee* (1631 [J. Bontius, Hist. Nat. et Med. Ind. Or.

Lib. I. Dial. 6: 11]; Hobson—Jobson 907), „Non mirum est, multos etiam nunc in illo errore versari, quasi diversae speciei plantae essent *The* et *Tsia*, cum e contra eadem sit, cuius decoctum Chinensibus *The*, Iaponensibus *Tsia* nomen audiatur; licet horum *Tsia*, ob magnam contributionem et coctionem nigrum *The* appellatur (1658 [Bontii, Hist. Nat.—Pisonis Annot. 87]; Hobson—Jobson i. h.); vö. még F. M. Loewenstein, Lexicon medico-galeno-chymico-pharmaceuticum (Francforti ad Moen. 1661.); de vö. „Quis ... herbae illius apud Chineses celebris, *thé* dictae” (1563: Hatzfeld—Darmesteter 2: 2144), ahol a *thé* esetleg már francia adatként is felfogható; l. Pais-Eml. 278; Grand Larousse 7: 6048. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *thee*, *the* (1631/1658: Oxf. i. h.); ném. R. *thee* (als Getränk; als Kraut) (1647: Schulz—Basler—Kirkness 5: 108 *Tee* a.); fr. *thé* (1664: FEW. 20: 111); holl. *thee* (17. sz.: de Vries 732; l. még 1726: [Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indien, v. 190]; Hobson—Jobson 908); ol. *the* (17. sz.: Battisti—Alessio 5: 3735); svéd R. *thee* (1717: Hellquist 2: 1170 2. *te* a.); sp. *te* (1739: Corominas: Breve 545); port. *té* (1874: Machado 2: 2057 *Tea* a.); stb.: 'tea'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Oxf. *Tea* a.; Machado i. h.; Skeat 632 *tea* a.; Csongor: Pais-Eml. i. h.; AmHerit-Dict. 1320.

Az alábbiakban néhány szakirodalmi rövidítésnek a feloldása következik; a rövidítések általában a szerzői vezetéknevvel azonosak; ide részben a témához kapcsolódó jelentőségüknel fogva kerültek, részben (s főleg), mert a TESz. rövidítései közt nem szerepelnek.

AmHeritDict. = The American Heritage Dictionary ... W. Morris, Editor. New York, 1969.

Cortelazzo—Zolli = M. Cortelazzo—P. Zolli: Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, 1/A—C [1979.]. ... 5/S—Z [1988.].

Czeglédy = Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp., 1969.

Devic = Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale ... par L. M. Devic. Amsterdam, 1876/1965.

Devoto—Oli = Vocabolario illustrato della lingua italiana di G. Devoto e G. C. Oli. I—II. Milano, MCMLXVII.

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano I—XII. Roma, 1955—61.

Echols—Shadily = J. M. Echols—H. Shadily: An Indonesian—English Dictionary. New York, 1963.

Friederici = G. Friederici: Amerikanisches Wörterbuch ... Hamburg, 1960. Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I—VII. Paris, 1971—1978.

Hatzfeld—Darmesteter = Dictionnaire général de la langue française ... par A. Hatzfeld et A. Darmesteter ... I—II. Paris, 1926.

Hobson—Jobson = A glossary of colloquial Anglo—Indian words and phrases ... By H. Yule and A. C. Burnell ... London, 1886/1969.

JRSI. = Большой японско-русский словарь. Составили С. В. Неверов, К. А. Попов ... I—II. Москва, 1970.

Kahlo—Bärwinkel = Indonesisch—deutsches Wörterbuch von G. Kahlo und R. Bärwinkel. Leipzig, (1966.).

Kamus = Kamus bahasa Indonesia—Rusia. Moskow, 1963.

Kiss⁴ = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988⁴.

Le Grand Robert = Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française de Paul Robert . . . Tome I. — 1985. Montréal, Canada.

Losique = S. Losique: Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples. Paris, 1971.

Masuda = Kenkyusha's new pocket Japanese—English Dictionary . . . Edited by K. Masuda. Tokyo, é. n.

Nelson = The Modern Reader's Japanese—English . . . Dictionary . . . by A. N. Nelson. Tokyo, (1969.).

Osanin = Ким[-т]айско-русский словарь. Под редакцией И. М. Ошанина. Москва, 1952. — УО. Ключевой указатель к китайско-русскому словарю . . . Москва, 1953.

Petit Robert = Le Petit Robert par Paul Robert. (Dictionnaire alphabétique

et analogique de la langue française. Paris, 1987.

Piasek = Chinesisch—deutsches Wörterbuch herausgegeben von M. Piasek. Leipzig (1961.).

Rüdenberg = Chinesisch—deutsches Wörterbuch . . . von W. Rüdenberg. Hamburg, 1936.

Skok = P. Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I—IV. Zagreb, 1971—74.

Trésor = Trésor de la langue française . . . Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971.).

Webster's Ninth = Webster's Ninth Colligate Dictionary . . . Springfield, Massachusetts, U.S.A. 1983.

Wohlfarth—Odagiri = Neues japanisch—deutsches Wörterbuch . . . von E. Wohlfarth und R. Odagiri. Tōkyō, 1934.

Farkas Vilmos

A magyar nyelvtudományi terminológiaszótárról

1. Az elmúlt 2–3 évtizedben sok olyan szótár és szaklexikon jelent meg, amely egy-egy tudományág, foglalkozás, mesterség műszavait, szakkifejezéseit értelmezi, magyarázza, vagy az arra vonatkozó ismereteket dolgozza fel. Gondoljunk csak a műszaki értelmező szótárak köteteire vagy az állatnevek, a növénynevek szótárára, az orvosi szótárra vagy éppen a bibliai kislexikonra. Valamennyi azzal a szándékkal készült, hogy tájékoztatást, eligazítást adjon szakembereknek és laikusoknak a tárgykör dolgaiban, jelenségeiben és az ezeket jelölő műszavakban, szakkifejezésekben.

A magyar nyelvtudományban is egyre sürgetőbb feladattá vált terminológiaszótár készítése. Bartók János is „A nyelvtudományi terminológia kérdései” c. tanulmányában (Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Bp., 1980.), Máté Jakab is „Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről” c. írásában (MNy. 80: 276–) a terminológiaszótár szükségességét, égető voltát hangsúlyozza. Mindketten számba veszik a külföldön megjelent terminológiaszótárakat és szaklexikonokat. Máté Jakab azokon kívül foglalkozik a hazai szótárakkal és kísérletekkel is. Részletesebben tárgyalja Szathmári Istvánnak „A stilisztikai fogalmak lexikona” c. munkáját, amely A magyar stilisztika útja c. műben jelent meg (Bp., 1961. 417–544), Korompay Klárának és Máta Máriaának „A nyelvészeti műszók lexikona” c. munkáját, amely a Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba c. egyetemi jegyzetben látott napvilágot (Bp., 1983. 126–204), és Siptár Péternek Nyelvészeti Kisszótárát (1980.).

Mindhárom munka azonban lényegesen szűkebb céllal készült, mint a Bartók és Máté által említett külföldi művek vagy az én terminológiaszótáram. A címszók számát és e munkák terjedelmét is e szűkebb célok magyarázzák. Szathmári 320 stilisztikai, illetve stilisztikai szempontból fontos nyelvtani fogalmat magyaráz meg kimondottan a stilisztikával foglalkozók számára. Korompay és Máta szótára oktatási céllal készült. A Bevezetőben a következőket írják: „Mindennapos tapasztalat, hogy az I. és II. éves hallgató a nyelvészeti szakirodalom tanulmányozása közben ismeretlen terminusra bukkan, olyanra, amelyet IV. éves korában már ismerni fog, de egyelőre nem tudja — nem is tudhatja, hogy hol nézzen utána.” Ezt a hiányt igyekeznek eltüntetni szótárakkal.

897 szócikk van a műben, s ebből 533 mellett találunk értelmezést. A többi mellett csak a magyar jelentés, illetve a magyar szó mellett az idegen terminus szerepel, vagy pedig egy másik szócikkre való utalás. Pl. az *Ige* címszó mellett ennyi áll: Verbun, a Verbun címszó mellett: Ige. Vagy: *Dativus*: Részeselet, ill. *Részeselet*: Dativus. A munka oktatási céljairól árulkodik az a sajátos megoldás is, hogy ha egy fogalomnak több elnevezése is használatos, a leggyakrabban használt műszó mellett zárójelben felsorolják a szerzők a fogalom valamennyi elnevezését. De szótárunkban nincs magyarázat az olyan műszók után, amelyeket a hallgatónak ismerniük kell a középiskolából. A műszók egy csoportja pedig valószínűleg azért hiányzik, mert az átlag hallgatónak nem kell ismernie. Pl.: *neuréma, kinéma, fókusz, szövegkohézió* stb. Még kisebb kör számára készült Siptár Péter szótára. A munkahelyén 1980 májusában tudományos ülést rendeztek „A Chomsky utáni nyelvtudomány és kettős alkalmazása” címmel. A szótár a nem nyelvész résztvevők számára akarta megkönnyíteni az előadások megértését. 220 műszót és szakkifejezést magyaráz e szótár. Azzal azonban, hogy egyes szócikkekben a címszó által jelölt fogalom más elnevezéseit is közli, illetve kiter a terminus által jelölt fogalom különböző típusaira, fajtáira, az értelmezett terminusok számát legalább a duplájára emeli. Pl. a *jelentés* címszó alatt a jelentés fogalmán kívül megismerjük a következő terminusok értelmét: mi az a lexikai vagy szemantikai vagy külső jelentés, és mi az a grammatikai vagy funkcionális vagy strukturális, vagy belső jelentés. Megtudjuk, mi a referenciális jelentés, és mi a kontextuális vagy szituációs jelentés, mi a kiterjesztett vagy tágabb jelentés, illetve a speciális vagy szűkebb jelentés. Szó van az intencionális és az extencionális jelentésről, valamint a denotatív és a konnotatív jelentésről. Tehát egy címszó alatt 17 műszó magyarázatát adja.

Bartók János is, Máté Jakab is hangsúlyozta a tanulmányában azt, hogy a terminológiaszótár elsősorban a tudományág szempontjából fontos, hiszen segíti a tájékozódást, az aligazodást a nyelv jelenségeiben. Szükség van rá, hiszen ma még nyelvésznek is nehéz sokszor egy-egy tanulmány megértése, főleg a szokatlan terminushasználat miatt. A tudománytörténet szavával élve, a nyelvtudományban is évtizedek óta a paradigma-váltás korát éljük. Az ún. megújított klasszikus grammatika maga is átértelmez vagy újra értelmez műszókat, és átvesz a modern irányzatokból új terminológiákat. Ugyanakkor a klasszikus grammatika mellé új szemléleti módok honosodtak meg. Egy részük megtartotta önállóságát, mások pedig egységesülést követeltek a klasszikus grammatikával. Azt hiszem, elég, ha itt csak neveket és irányzatokat sorolok fel: Saussure és a strukturalista iskolák, Chomsky és a generatív iskolák, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a szövegnyelvészet, az új stilisztikai vizsgálati módok, a kommunikációelméletek stb.

Ilyen körülmények között igen nagy számú új műszó jelent meg és jelenik meg a szakirodalomban. Gyakran e szó idegen szó (pl. *kernel, topic, comment*), sokszor más tudományágak szava (pl. a fizika és kémia *k o h é z i ó* szavát átvette a szövegnyelvészet, az információelmélet *entrópia* szavát a stilisztika is, a szövegten is, a fizikából a fényten *fókusz* szavát a mondatban stb.). Sok terminus teljesen új értelmet kapott, vagy pedig jelentésbővüléssel ment át. Az efféle változások mindig megvoltak a nyelvtudományban, de nem ekkora számban, mint az elmúlt évtizedekben és napjainkban. Nem véletlen az, hogy több szerző is munkája végén közli azokat a terminusokat, amelyeket a könyvében használ (pl. Deme László: *A beszéd és a nyelv*).

2. A Nyíregyházán készülő és közvetlenül befejezés előtt álló nyelvtudományi terminológiaszótárról az alábbiakat mondhatom el.

1976-ban indult meg a munka, tulajdonképpen azzal, hogy a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokon az iskolai segédanyagok között szóba jött egy iskolai nyelvtani

terminológiaszótár elkészítésének a kérdése is. Ezt én vállaltam. Mire azonban az általános és középfokú iskolák tankönyveit kicéduláztuk, megjelentek az új tantervek és hamarosan az új tankönyvek. A szócikkanyag nagyjából ugyanaz maradt, az értelmezések változtak. Az új tankönyvek cédulázását el kellett végezni, s közben kicéduláztuk a főiskolai jegyzeteket, tankönyveket, hogy a főiskolai hallgatók is hasznát vegyék a terminológiaszótárnak. 1981-ben elnyertem e munka tervezetével az állami megbízást. Ekkorra megérlelődött az a gondolat, olyan terminológiaszótárt kell készíteni, amely a tanulókon és hallgatókon kívül elégazítást tud adni szakembereknek is a Magyarországon használatos, hagyományos és az újabb terminológiában.

Cédulaanyagunk forrásai: az 1961-től 1983 végéig megjelent egyetemi, főiskolai, középiskolai és általános iskolai tankönyvek, jegyzetek, segédanyagok, a szakfolyóiratok (Nyr., MNy., NyK., MNyj., NévtÉrt., ÁNyT., I. OK.), a Nyelvtudományi Értekezések kötetei, a Nyelvészeti Tanulmányok kötetei, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai és egy sereg önálló mű, főleg az összefoglaló jellegű munkák, a kézikönyvek (pl. Bárcozi: A magyar nyelv életrajza; A mai magyar nyelv rendszere; Fejezetek a magyar leíró hangtanból; stb.).

A szótár befejezéshez közeledik. Ez azt jelenti, hogy a kb. 8000 címszóból, amelyből közel 5000 kíván értelmezést, a többi ún. utaló címszó, alig 200 vár még értelmezésre, ill. utalásra.

A címszók felépítése:

a) A címszó maga vagy egyszerű szó vagy összetett szó vagy szó szerkezet, szó szerkezetlanc: *alany, ige, szótag, szóképzés, szóösszevonás, főnévi igenév, hasonlító határozói mellékmondat, fok- és mértékhatározói értékű minőségjelzői mellékmondat.*

b) A címszó magyar szó vagy idegen szó. Általában az értelmezést a magyar szó mellett adjuk, az idegen mellett csak akkor, ha az idegen a megszokottabb, vagy rövid magyar szó vagy kifejezés nincsen rá. Pl. *fókusz, paradigma, kompetencia, performancia, komplikációs névátvitel, ablativus* stb.

c) Ha egy nyelvi jelenségnek többféle elnevezése van, valamennyi bekerül a szótárba, értelmezést azonban a mellé a címszó mellé tesszük, amely a jelenség megnevezésére a legáltalánosabb, esetleg a szakirodalomban címként fordul elő. Pl. a *birtokos jelzős szó szerkezet* terminológia mellett van az értelmezés, a *birtokos szerkezet* és a *birtokos szó szerkezet* mellett csak utalás van erre.

d) A címszó helyesírásában a nyelvtudományban szokásos módot alkalmazzuk. Ez csak az idegen szók írásában lényeges. Tehát: *deriváció, kontamináció, szegmentum, szintagma* — a magyar kiejtésnek megfelelően; *ablativus, larynx, indicativus, langue, parole, topic, comment* szók írásában az idegen nyelvű írás a szokásos, mi is így íjtuk, egyes szóknál azonban utalunk a kiejtésre.

A címszók értelmezése többféle módon történt:

A) Egyes idegen nyelvű címszók mellett pusztán a magyar jelentést adjuk: *deverbalis képzés*: igei alapszó kap képzőt; *palatum*: kemény szájadlás.

B) Az egyjelentésű címszókat rövid, tömör értelmezés követi. Ezt magunk írtuk, de előfordul, hogy idézőjelek között valakinek az értelmezését átvettük. Ilyenkor mindig van hivatkozási adat. Pl. *A névutó* az a viszonyzó, amely a névszó után (ritkábban névszó előtt) áll, és vele együtt határozós körülményt fejez ki. Pl. *A háza* a folyó mellett áll. Vagy: *A jelentésmező* olyan szavak összessége, amelyek valóságvonatkozás szempontjából rokonságban állnak egymással, azonos fogalomkörbe tartoznak. Pl. a színnevek, a rokonságnevek stb.

C) A többjelentésű címszók mellett az értelmezéseket betűvel különítjük el. Többjelentésűnek nevezzük az olyan címszót, amelyet másként értelmeznek vagy határoznak meg koronként a szakemberek, de ugyanarról a nyelvi jelenségről van szó. Pl. *a mondat*

meghatározásában mást mond a logikai-grammatikai irányzat, mást a funkcionális meghatározás stb.

Vagy: *Fókusz*

a) „az intonációs súlypontot tartalmazó mondatrész” (Chomsky);

b) „a mondat új részt tartalmazó részének, a réma résznek az első, mondathangsúlyt viselő, argumentumnyi vagy igényi terjedelmű eleme” (Siptár 17).

Vagy: *Metafora*

a) a jelentésben az a jelenség, amikor egy fogalomnak a nevét a hasonlóság vagy érintkezés alapján átvisszük egy másik fogalomra névül;

b) a stilisztikában olyan szókép, amely hasonlóságon vagy hangulati egyezésen alapul.

D) Az azonos alakú címszók különböző értelmezéseit számjegyekkel különítjük el.

Pl.

Vonzat: 1. állandó határozó. Vö. Állandó határozó

2. igéknek, névszóknak, szókapcsolatoknak az a jelentésükből adódó sajátosságuk, hogy megszabják, milyen rangos és névutós alakoknak kell mellettük állniuk. Pl. ad + Nom. + Acc. + Dat. Az édesanya könyvet ad fiának.

Vagy: *Paradigma*. 1. ragozási sor; valamely igéből vagy névszóból létrehozható jeles és ragos alakok hiánytalan és rendezett sora.

2. a szövegben egy transzformációs csoport

3. olyan tudományos szemléletmód, amely egy időre meghatározza egy tudományág fejlődésének az irányát. Pl. a transzformációs generatív grammatika.

Vagy: *Hasonulás* (Vö. asszimiláció)

1. a hangtanban az a mássalhangzó-törvényszerűség, melynek során egy mássalhangzó a szomszédos mássalhangzót részben vagy teljesen hasonlítja magához. Pl. doptam — doptam, vérrel — vérrel.

2. a nyelvtörténetben minden olyan hangváltozás, amely a szomszédos hangok hatásának tulajdonítható. Pl. bolatin > Balaton (A nyelvészeti műszók lexikona. 151).

A szótárunk felöleli a magyar nyelvtörténet, a mai magyar nyelv (ide sorolom a fonetikát és a fonológiát, a jelentéstant és a szókincstant is), a finnugor összehasonlító nyelvtudomány, az általános nyelvészet, a névtan és a nyelvművelés (retorika, stilisztika, helyesírás, szerkesztéstan, nyelvhelyesség) terminológiáit.

Bachát László

Szó- és szólásmagyarázatok

Még egyszer a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névről

Ezekről a nevekről Reuter Camillo néhány éve cikket írt (Nyr. 104: 110–1). Szerinte ennek a XV. század eleje óta adatolható Szatmár megyei hegyi településnek a neve a magyar *surján* ~ *sürgye* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő' ~ 'fekete gyűrű' közszóból keletkezett személynévre megy vissza. A *Surján* ~ *Sürgye* váltakozás pedig azzal magyarázható, hogy „az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján* ~ *Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévcsoportból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás” (i. h. 111).

Reuter cikkét bírálva a helynévnek más magyarázatát adtam (Nyr. 106: 358–60). A magyar és a román helynevet a román *surd* 'süket' szóból alakult személynévre vezettem vissza. A *Surgyán* (< r. *Şurdean*) és a *Sürgye* (< r. *Şurdea*) alakokat az alapszó román képzésű, illetve végartikulusos alakjaiból származtattam. Mivel a közölt közel két tucat adat közül az 1491-es *Swryanfalwa*-n kívül mindegyik *gy*-s ejtésre utal, a legkorábbi, az 1411-es *Swrgyanfalwa* szórvány is, azt írtam, hogy a *Swryanfalwa* (= *Surjánfalva*) nyilván íráshiba *Swrgyanfalwa* helyett.

Vitánkhoz hozzászólt Fehértói Katalin (Nyr. 107: 352–3). Elsősorban arra mutatott rá, hogy a románban vannak adatok egy feltehetően a szerb-horvátból átkerült *Surján* személynévre. Az 1491-es *Swryanfalwa* forma tehát nem feltétlenül íráshiba, hanem inkább „értelmes elírás”, az oklevél írója „a helység nevét nem *Surgyán*-nak, hanem *Swryan*-nak gondolta helyesen leírni” (i. h. 352). Fehértói kiegészítését lényegében elfogadom, hozzáteszem azonban, hogy a *Swryanfalwa* adatban íráshiba elkövetését — tekintve a *j*-s formának a *gy*-sek közti kivételes előfordulását — továbbra is lehetségesnek tartom (mint ahogy az értelmes elírást is).

Cikkeink számos megállapítását válaszában Reuter visszautasítja, vitatja, s újabb érveket hoz fel korábbi álláspontja mellett (Nyr. 109: 235–41). Különösen az én cikkemet bírálja, helyenként hevesen. Nem egy érvünket, megjegyzésünket viszont figyelmen kívül hagyja.

Reuter újabb cikkének a megjelenése után már közöltem a Nyr. szerkesztőségével, hogy reagálni kívánok a válaszra, de egyéb elfoglaltság miatt ezt később teszem meg. Természetesen egy falunév magyarázata nem tartozik a magyar nyelvészet lényeges kérdései közé, noha esetünkben ez a magyar és román toponímia, nyelvjárástan, valamint a párhuzamos névadás kérdéseivel is összefügg. Közel egy éve sajnálattal értesültem arról, hogy Reuter Camillo — aki számos tanulmánnyal, cikkel gazdagította a magyar névtudományt — elhunyt. Közben láthattam, hogy a FNESz.⁴ *Sürgyefalu*-val kapcsolatban az én eredzetetésemet fogadja el (*Dióshalom* a.). Mégis szükségesnek érzem, hogy visszatérjek tárgyunkra, egyrészt a kérdés további tisztázása végett, másrészt azért, mert Reuter válaszcikkéből az én írásomról sokszor nem lehet hű képet kapni, és úgy tűnik, tünhet, hogy az etimológiai és a nyelvtörténeti vizsgálatokban elemi hibákat vétek. Az egész kérdést nem tárgyalom újra. Reuter második cikkével sem vitázom átfogóan, de megjegyzem, hogy igazáról újabb, témánkkal csak távolabbról összefüggő, bizony-

talán vagy szerintem téves adalékai sem győztek meg. Az érdeklődőknek cikkeink elolvasását és összevetését is ajánlva, magam az alábbiakban általában csak a cikkemet ért kritikái megjegyzésekre válaszolok. Ezt még azért is szükségesnek tartom, mert vitacikkében Reuter szokatlan módon sem az én hozzászólásomnak, sem a Fehértóiának nem adja meg a megjelenési helyét, s ezáltal nehezebb a tények és a következtetések szembeesítése.

Nem tartom jónak, hogy Reuter a falunév körüli vitánkat — lényegében a magyar és a román elnevezés alapjául szolgáló személynév eredetének a vizsgálatát — „Magyar helységnévadás-e *Surjánfalva*?” címmel folytatja. Azt ugyanis senki nem vonja kétségbe, hogy egy *Surjánfalva* (~ *Surgyánfalva* ~ *Sürgyefalu*) név magyar eredetű. Reuter második cikke is tulajdonképpen a magyar és román párhuzamos helynévadás alapjául szolgáló személynév eredetéről szól, ebben a kérdésben védelmezi és ismétli meg saját álláspontját.

Hasonló félreértés Reuter e cikkének elején is szerepel. „(*Surjánfalva*) ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti*” című hozzászólásom legelején Maksai Ferencre utalva (A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 105–6) azt írtam, hogy „mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „*possessiones wolachales*”-ek között említi, az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű, és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban”. Reuter e megjegyzésemet idézi, és annak „a falu elnevezése román eredetű” részét ritkítással kiemeli. Majd, Maksait is bővebben idézve, így folytatja: „Az eddigi magyar — a helység nevével foglalkozó — irodalom azonban sehol sem állítja, hogy „a falu elnevezése román eredetű”. Maksai csak azt írja: „Balkfalvát, Sándorfalvát, *Surjánfalvát*, az »oláh birtokokat«, valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert magyar képzésű neveikben [kiemelés tőlem — azaz Reutertől — M. F.] őrzött személynévek főképp a románság körében használatosak s csak a várossal [Nagybánya] érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak. Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén—román keveredés bizonyossága. Ezek közé vehető még *Győrkefalva* is”. Ezután, utalva a Kázmér Miklós magyarázta *-falva* > *-falu* változásra, megállapítja: „Tehát szó sincsen arról, hogy valaki szerint is a falu elnevezése román eredetű lenne, mint A. Molnár Ferenc állítja” (i. h. 235).

Reuternek csupán a *Surjánfalva* nevet említő cikkcíme és szövege után a falu neve erre az alakra vonatkozik, én azonban azt, hogy „a falu neve” három sorral a magyar és a román elnevezéseket egyaránt tartalmazó cikkcímem után írtam le, s mivel Reuter cikke és az enyém is a mindkét nyelvű elnevezés alapjául szolgáló személynév eredetét magyarázza, a falu nevének említésekor én erre gondoltam. Elismerem, a fogalmazás itt az egyszerűség érdekében nem teljesen pontos, a szövegösszefüggésből, a cikkekből azonban eléggé egyértelmű, hogy miről van szó. (Megemlítem például, hogy még inkább egyszerűsítve, de érthetően, fent idézett mondatában Fehértói a helység nevének *Surgyán*, illetve *Suryan* leírásáról beszél.) Cikkem legelején azt is latolgattam, a magyar elnevezést az ottani, környékbeli magyar népesség melyik része adhatta, hozzászólásom pedig ekképp zártam: „A falu nevét pedig párhuzamos helynévadással a román *Surd* (? *Şurd*) személynévből származtatom”. A párhuzamos helynévadásból nyilván következik, hogy a falu román neve (*Şurdeşti*) román, magyar neve (*Sürgyefalu*, *Surgyafalva*, *Surgyefalu* stb.), valamint az egyszer adatolt *Surgyánfalva* és ? *Surjánfalva*) pedig magyar eredetű. Egyébként a *Surjánfalva*-t nem is tartottam élő névnek, csak íráshibának. Szóval nem egy magyar—román párhuzamos névadás magyar tagját, nem egy magyar közszót (*falva*, *falu*) is tartalmazó falunévet, nem a *Surjánfalva*-t származtattam a románból.

A Maksaira való hivatkozás szintén hasonlóan értendő. Maksai jeles munkája történeti szempontú, az adott helyen a nyelvészeti vonatkozást nem fejtegeti bővebben, itt a terminológiára sem ügyel annyira. Szövegéből a következtetéseket ennek ismeretében

kell levonni. A mi szempontunkból Maksainál én a következő gondolatmenetet rekonstruáltam. Falunkat több környező faluval együtt a források alapján román településűnek tartja. Azért is, mert a falvak magyar képzésű (szerintem = magyar változatú, párhuzamos vagy kettős névadás révén született magyar változatú) neveiben őrzött, a Nagybányával érintkezésbe lépő telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozó személynevek (illetve román megfelelőik — M. F.) főleg a románság körében használatosak. Egyébként először Balkfalvával és Sándorfalvával kapcsolatban Reuter is hasonló gondolatmenetet követ: „A *Balk* és talán a Drágfi Sándrin nevét őrző *Sándor* Maksai feltevését támogatja” (Nyr. 104: 110). Maksai a nevek román megfelelőjével külön nem foglalkozott. Azt is tudta, hogy az általunk párhuzamos és kettős névadásúnak nevezett magyar—román névpárok esetében a román változat a forrásokban általában későbből adatható. A román névre, pontosabban a magyar és román falunév alapjául szolgáló román falu-telepítő nyilván román nevére, s így a falu román voltára többek közt épp a név magyar megfelelőjéből következett vissza. A „magyar képzésű” helynév tehát számára ezért fontos, s éppen hogy kapcsolatban van a falutelepítő (a „falu”) román nevével, nem pedig ellentétben. Maksaira tehát ezek alapján hivatkoztam.

A román *Șurdești* falunévet a román *Surdești* helynevekkel kapcsoltam össze, s a szó elején, illetve a *Surd* személynévben $s(sz) > ș(s)$ változással, váltakozással számoltam (a falu adatai között elő is fordul *Szurgyefalu* és *Sziurgyefalu*), ennek többféle lehetséges okát is említve.

Azt írtam, hogy *Șurdești*-t aligha lehet elválasztani a román *Surdești*, *Surdeni*, *Surdulești*, *Surda*, *Surdeasca* stb. helynevektől, amelyeket a szakirodalom a *surd* 'süket' szóból alakult személynévre vezet vissza. Majd ezután csak megemlítettem, hogy „a Nyárádszeredához csatolt Süketfalvának is románul a *Surda* nevet adták”. Arra a nem jelentéktelen tényre, hogy *Șurdești*-nek kiterjedt román rokonsága, családja lenne, Reuter nem reagál, csupán Süketfalvára vonatkozó megjegyzésemet emeli ki, hosszabban fejtegetvén, hogy annak neve a magyar *Sükösd* névvel függ össze, mai alakja népetimológia, és a *süket* szóhoz — nyilván eredetileg — semmi köze. Tehát „a további bizonyítéknak felhozott Maros-Torda megyei *Süketfalva* sem megfelelő” (Nyr. 104: 237). Én a *Süketfalva* helynév eredetével nem foglalkoztam. A — többek közt — valóban nyomós érvként szóba jövő, jöhöt megfelelő román helynevek után analógiaként nem *Süketfalvát*-t, hanem annak román *Surda* megfelelőjét említettem. Szövegemből is kitetszően, a Suciura (Dicționar istoric al localităților din Transilvania. I., II. București, 1967, 1968) való hivatkozás nyomán pedig adatszerűleg is láthatóan ez a román *Surda* (? ~ *Șurda*) újabb, mesterséges névadás. És nyilván nem a történeti adatok, hanem a jelenkori magyar név fordításával történt, de mindenesetre a hasonló román helységnevekhez, a román helynévrendszerhez igazodva. Analógiának tehát ez az adat is jó.

A román $sz > s$ változás egyik lehetőségeként utaltam arra is, hogy „a szóközépi s hatására a szó elején végbemehetett egy $sz(s) > s(ș)$ változás . . . pl. szláv *sušitsa* (vö. *suh* 'száraz') > román *Șușița*”. Reuter szerint e változás nem feltétlenül román eredetű. A „Stielers Handatlas”¹⁰ (Gotha, 1928—30) nyomán Albániából hoz egy *Sušica* folyó- és *Šušica* helynevet. Ezt nem volt módomban ellenőrizni. Az „Andrees Handatlas” (Bielfeld und Leipzig, 1937) mindenesetre csak Bulgáriából és Jugoszláviából ismer *Sušica*, Csehországból pedig *Sušice* helynevet, valamint Jugoszláviából *Sušica*, s Romániából *Šușița* folyónevet. *Šušica* név ebben nincs. Örültem volna, ha a Reuter által tőlem idézett, példát is tartalmazó mondat végéről nem marad le a hivatkozásom, amely a román névtan egyik alapvető kézikönyvére utal (Iorgu Iordan, Toponimia românească. Buc., 1963. 355).

A román névtan egy másik kézikönyvére (Constantinescu, Dictionar onomastic romînesc. Buc., 1963. 142, 148, 150, 458) támaszkodva írtam, hogy kalendáriumi személy-

nevekben és a belőlük alakult helynevekben a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is többször *sz* helyett *s* áll: *Saul* ~ *Şaul*, *Sinca* ~ *Şinca*, *Solomon* ~ *Şolomon*, *Somoneşti* ~ *Şomoneşti* stb. Ez pedig, úgy vélem, szintén támogathatja egy *Surd* > *Şurd* változás, váltakozás lehetőségét. Reuter szerint „sajnos nem így van. *Saul* ~ *Şaul*, *Solomon* ~ *Şolomon* kettős, két nyelvből történő személynévátvétel. Tehát az *sz(s)* > *s(ş)* változásra példának alkalmatlanok. A görögkeleti egyház révén a r. *Saul*, a magyarból a r. *Şaul* hangalakban vették át. Itt tehát két átvétel és nem *sz(s)* > *s(ş)* hangváltozás történt” (Nyr. 109: 237). Én váltakozással és változással együtt számoltam. Ha *sz*-es és *s*-es alakok együtt éltek, ezeknek kétségtelenül volt analógiás hatása, s nem feltétlenül kellett minden *s(ş)*-es nevet — még kevésbé minden egyes névelőfordulást — mindig újra a magyarból átvenni. Sőt azt is megjegyeztem, hogy néhány nem kalendáriumi névben és belőlük származott helynévben szintén váltakozik az *sz*-szel vagy *s*-sel való ejtés. A *Segarcea*, *Serdan*, *Siseşti* szókendő *s(ş)*-sel is hangozhatnak. A *Şuceşti* név pedig a *suciu* 'szücs' (egyébként az *sz* kezdetű m. *szücs* átvétele) szóból alakult (l. Constantinescu i. m. 148, 458). Vitapartnerem az utóbbi adatokkal nem foglalkozik.

A román *s* > *ş* váltakozásra, változásra egyik példám a Sürgyefaluhoz közeli Oroszfa (r. Rus) vélt román *Ruşeni* neve volt (vö. több más *Ruşeni* helynévvel). Mint Reuter írja, nálam a két Szatmár megyei Oroszfa adatai összekeveredtek, *Ruşeni* a Homoród melléki Oroszfa újabb, hivatalos román neve lehet, régi román neve *Roschi Russi*. Suciut (i. m.) követve a két Oroszfa adatait minden biztonnyal valóban összekevertem. Ettől függetlenül egy némileg távolabbi, azonos megyebeli falunév, ha nem is olyan súlyal, többek közt még mindig elfogadható példának az *sz(s)* > *s(ş)* váltakozásra, változásra, hisz ez a hangviszony összefüggőbben vagy szórtabban a román nyelvtérület egy jelentős részén megvan. A *Roschi* adat, s a *Ruşi*, *Ruşeni* elnevezés a falunévben szintén mutatja az *s(ş)*-es ejtést. De Sürgyefaluhoz közel van például a már említett *Siseşti* (~ *Siseşti*). Cikkében Reuter sokkal távolabbi adatokat és analógiákat is felhasznál, sőt az általa párosított *surján* és *sürgye* szavak váltakozása sincs nála adatolva (l. még MTsz., Reuter: MNyj. 15: 99—111, TESz.). Egyébként még Reutet abban pontosítanám, hogy *Ruşeni* nem „Surjánfalva *sz(s)* > *s(ş)* feltételezett hangváltozásához”, hanem *Şurdeşti* ilyen alakulásához lett volna analóg példa.

Surjánfalva-val kapcsolatban, az adatát íráshibának gondolva, megemlítettem, hogy ez az alak Kázmér Miklósnál (A »falva« a magyar helynevekben. Bp., 1970. 285) nem is szerepel. Igaza van Reuternek (Nyr. 109: 236), hogy ez nem érv, mert Kázmér az anyaggyűjtésben viszonylagos teljességre törekedett, s anyaga jelentős részének közléséről kénytelen volt lemondani. Természetesen nem szándékoztam Kázmért „érdemtelenül” bevonni a vitába, s még kevésbé hinném, hogy ezt Kniezsa Istvánnal kapcsolatban is föl lehetne róni. Kniezsa (Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József és Gáldi László. Bp. 1944. 146), mint írom is, helynevünket szintén a párhuzamos magyar—román névadások közt említi, a XV. században felbukkanó hegyvidéki falunévek között. Az alapul szolgáló személynév eredetéről ő nem nyilatkozik. Más kérdés, hogy nála a település magyar nevének csupán *Surjánfalva* alakban való említését, annak egyedi és vitatható volta miatt nem tartom szerencsésnek.

Teljesen alaptalan Reuternek az a cikke végén olvasható kifogása, miszerint a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névhármasnak Fehértóival csak az első tagjára összpontosítunk, sőt netán *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* történeti azonosságát is megkérdőjeleznénk. Én éppen hogy az összes névalak együttes vizsgálatával teszek javaslatot a névfejtésre. Fehértói pedig azért foglalkozik főleg csak *Surjánfalva*-val, mert — mint írja — ő elsősorban ehhez a részkérdéshez szól hozzá.

Tudom, Reuter Camillónak sok írásában nincs vagy jóval kevésbé van vitatni való. Ezért is sajnálom, hogy erre a cikkekre sort kellett kerítenem. A. Molnár Ferenc

Nyelvművelő írások. Válogatta és összeállította: Jung Károly — Tomán László — Vajda József

— Forum, 1988. —

Napjainkban egyre többen tizenötmillió magyarországban gondolkodunk, és a nemzeti összetartozás tudatának és tényének egyik fontos eszközeként az anyanyelvet tartjuk számon. Ezért fokozott jelentősége van minden, határainkon túl megjelenő nyelvművelő kiadványnak, így az Újvidéken közreadott Nyelvművelő Füzetek* újabb tagjának.

„Nyelvhasználatunk rászorul a tudatos ellenőrzésre” — figyelmeztet mindannyiunkat Bárcki Géza. E „tudatos ellenőrzés” szükségességét fokozottan érzik a határainkon kívül élő honfitársaink, ezt igazolja az utószóban megfogalmazott gondolat is, amely a kiadvány szükségességéről szól: „... közéletünk is régebb óta hiányát érzi egy kiadványnak, amely tájékoztatna, útbaigazítást nyújtana a jugoszláviai magyar nyelvhasználat naponta felmerülő, megoldást kívánó kérdéseiben. Elsősorban azokra a kérdésekre gondolunk, amelyek a magyar—szerbhorvát nyelvi érintkezések folytán sajátos gondok elé állítják mindazokat, akik nálunk a nyilvánosság előtt szóban vagy írásban megnyilatkoznak.” Majd így folytatják a gondolatsort: „A jugoszláviai magyar nyelvhasználat esetében azonban a mindennapi írásos és élőszavas nyelvi gyakorlat módosulásai az esetek többségében nem a nyelv természetes fejlődéstörvényei szerint következnek, hanem elsősorban a párhuzamosan használt szerbhorvát nyelv befolyását tükrözik. Éppen ezért van szükség az állandó nyelvművelő tevékenységre, amely a nyelvhasználati vétségeket, félresikerült megoldásokat, teljesen idegen fordulatokat észreveszi, jegyzi, helyes megoldásukra tanáccsal szolgál, szem előtt tartva a magunk nyelvhasználati gondjai mellett az egyetemes anyanyelv mindennapi használatának kérdéseit is. Csak e két szempont állandó szem előtt tartásával remélhetjük, hogy a jugoszláviai magyar nyelvhasználat mindennapos gondjainak enyhítésével hozzájárulunk anyanyelvünk tisztaságának, funkcionálisának megőrzéséhez, s a nálunk beszélt és írott magyar nyelv nem távolodik el az egyetemes magyar nyelv színvonalától, fejlődésétől.”

A „füzet” anyaga részben a Magyar Szó Nyelvművelő (1971—79) mellékletében megjelent írásokból tevődik össze — „megmentve őket a feledéstől”. „Az itt közzétett válogatás kizárólag gyakorlati szempontok alapján adja újra közre a nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló írásokat.” Ezt az anyagot egészítették ki a válogatók olyan, a rovaton kívüli nyelvművelő cikkekkel, amelyek más témákról szólnak, továbbá néhány új, eddig még meg nem jelenttel.

Az olvasó tematikus csoportosításban kapja a jótanácsokat: Magyarul helyesen (7—22), Egy kis nyelvcsiszogatás — Kossa János írásai (25—45), Magyarul így (49—78), Jogi nyelvünk — Hock Rezső írásai (81—93), Nyelvi őrjárat az orvosi rendelőben (97—102).

Ezek után tekintsük át röviden a számunkra, anyaországiakra is hasznos tanulságokat. Ha egyetlen szóval szándékozunk jellemezni mind a százhuszonegy cikk tartalmát

* A sorozat korábban megjelent tagjai: *Ágoston Mihály*: A földrajzi nevek írásmódja, 1984; *Szeli István*: Nyelvhasználatunk etikája, 1984; *Penavin Olga*: Nyelvjárás és köznyelv, 1986.

és szerzőik szándékát, akkor az *igényesség* szóval minősíthetők. Néhány témakör, szempont ennek részletezésére.

1. **P o n t o s s z ó h a s z n á l a t** — *Kiskorú vagy fiatalok?* „Előrebocsátjuk, hogy lehet az egyik is meg a másik is — a maga helyén.” *Működik vagy dolgozik?* — *Étkezik vagy táplálkozik?* — *Kőolaj — gázolaj* — Az utóbbi szópárral kapcsolatban a zavart az okozza, hogy a szerbhorvátban mind a két fogalom megnevezésére használják a *nafta* szót. — Hogy milyen éber a nyelvérzék, és milyen erő a nyelvszokás, arra a következő példát találjuk: „Mintegy tíz-tizenkét éve megpróbálkoztak a *vizes góc* elnevezéssel, de nem vált be, és újabban a turisztikai szaknyelv csak *vizes blokk* néven ismeri (láttam már egybe- és különírvá is)” (22). Itt jegyezzük meg — a Helyesírási Kézis�ótárra utalva —, hogy az egybeírt alak a helyes: *vizesblokk* (épületben) — I. 661.

2. **A m e g f e l e l ő s z a k s z ó h a s z n á l a t a** — *Mikor pénzbírság a pénzbüntetés?* — *Hatáskör és illetékesség* — Ez utóbbi szópár jelentésével kapcsolatban egy kis kiegészítés kívánkozik ahhoz a megállapításhoz, hogy „a magyarban a *hatáskör* nem lehet *illetékesség*, sem pedig az *illetékesség hatáskör*”. Ritkán ugyan, de lehet! (Lásd Magyar Értelmező Kézis�ótár 587.) — A himlős betegségek — helyesen című cikk ama megállapítása is egy kis módosításra szorul; „a rózsahimlő: latin neve *rubeola*”, mert ez utóbbi használatos a magyarban is (lásd Magyar Értelmező Kézis�ótár 1184.), amint hasonló helyes utalás található a *vörheny*-nyel kapcsolatban: „Használatos a *veres himlő* és a *skarlát* kifejezés is.”

3. **A z i d e g e n s z a v a k j e l e n l é t e a n y e l v h a s z n á l a t b a n** — Néhány példa a cikkek anyagából: *ambulancia, angazsál, epikrízis, krónikus, laboratórium, manifestáció, magistrális, mediterán, monolitikus, operáció, paraván, politológus, primárius, privatizál, prizma, regisztrál, vitális, vitalitás*. — Honi előfordulásuk alapján több csoportba sorolhatók az említett idegen szavak. Legtöbbjük használatos Magyarországon is, de mellettük él a megfelelő magyar párjuk is; kettő: *angazsál* és *privatizál** csillaggal jelölt szó a Magyar Értelmező Kézis�ótárban, azaz kerülendő(!); a *politológus* divatszó lett; a *primárius* — helyesen jegyzi meg a cikkíró — „már régen nem használatos.” — e három pedig: *epikrízis* = a kórtörténet rövid összefoglalása; *manifestáció* = kijelentés; *monolitikus* = (megbonthatatlanul) egységes; (ez utóbbi szintén divatszó lett), csak az Idegen szavak és kifejezések szótárában található meg. A *kabinet* szóval kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy a szakoktatási célokat szolgáló tantermet néhol laboratóriumnak (rövidítve labornak), néhol kabinetnek nevezik, szerintem helytelenül, mivel ezek többjelentésű idegen szavak” (17). Ehelyett a Nyelvművelő Kézikönyv megfogalmazását ajánlanánk: „Nincs rá szükség, . . . ha egy-egy szaktárgy oktatására berendezett termet jelölünk vele (kabinetrendszerű tanítás), mert világosabb az *előadóterem, szakterem, szaktanterem* elnevezés” (I: 1113).

4. **N y e l v t a n i v o n a t k o z á s o k** — Ismét néhány téma, amelyek bizonytalanságot okoznak, okozhatnak elsősorban a környezetnyelv hatása miatt, illetőleg a gyakorlati kétnyelvűség körülményei között: az alanyi ragozás, az egyes és többes szám alkalmazása, a fosztóképző helyes használata, a földrajzi nevek használata, írása, igekötők alkalmazása, igeneves szerkezetek, a névelők helyes használata, a névutós szerkezetek, az összetett állítmány, a személyragos főnévi igenév használata, a szórend helyes megválasztása, a tárgyias ragozás, a több birtokos egy birtok esetei, stb.

Ime tehát ezek az azok a főbb témakörök, amelyek a vajdasági magyar nyelvhasználatban gondot jelentenek az utóbbi évek nyelvhasználatában. De a javítani való ennél sokkal több. Hiszen a válogatók és így fogalmaznak: „Tudjuk, hogy a nyelvművelés folyamat, s lépésről lépésre haladva juthatunk csak el oda, hogy az élő nyelv használói mindennapos gyakorlatukban méltányolják és alkalmazzák is a felkínált tanácsokat, megoldásokat.” Mi hazaiak mindenesetre nagy tisztelettel méltányoljuk a cikkek szerzői-

nek (Berta Mátyás, Hock Rezső, Kolozsvári Csaba, Korom Tibor, Kossa János, Kovács T. Ilona, Kovács József, Kovács Kálmán, Tomán László) áldozatos nyelvápoló, nyelv-megőrző munkáját és azon, fáradozását hogy a bevezetőben jelzett igényességre törek-szenek sajátos körülményeik között is. Arra a kérdésre pedig, hogy mi szorul benne később módosításra, mi itthonról csak azt tanácsolhatjuk, hogy változatlan érdeklődéssel figyel-jék a nyelv egyetemes mozgását. Egy gyakorlati tanács pedig, hogy a jövőben vessék össze megállapításaikat a Nyelvművelő Kézikönyvben rögzített megállapításokkal.

Graf Rezső

**Italianizmusok. Olasz állandó szókapcsolatok és közmondások. Szer-
kesztette: Fábíán Zsuzsa és Danilo Gheno. Budapest, Terra, 1986:**

1. „Magunk alkottuk meg az *italianizmusok* szót, mert véleményünk szerint: a) analógiás képzésével jól beleillik a germanizmusok, anglicizmusok stb. sorába; b) így egyetlen szóval össze tudjuk foglalni az idiomatikus és a nem idiomatikus állandó szó-
kapcsolatok, a szólás és a közmondás fogalmát.” Így nyilatkozik a szerzőpáros a rövid előszóban, s már itt kell kezdenünk a dicséretet: új szót alkottak, s ezzel kiváló nyelv-
fejlesztőink nyomába léptek.

Nem használta a szót természetesen dr. Csánk Béla sem, aki 1940-ben jelentette meg Olasz—magyar szólásgyűjteményét a Franklin kiadónál; kötete egyébként Fábíán és Gheno művének egyetlen jelentős magyar előzménye, ha csak nem számítjuk azt az 1975-ös szegedi egyetemi kari jegyzetet, amelyet szintén a szerzőpáros készített.

2. Az italianizmusok tehát lehetnek közmondások, szólások, idiomatikus és nem idiomatikus állandó szókapcsolatok. Közismert, hogy a közmondások esetében meny-nyire bajos az olasz eredetinek megfelelő, vele hangulatilag is egyértékű magyar köz-
mondást találni.

Ezért a szerzőpáros a közmondásokkal kapcsolatban megengedi a körülírás lehetősé-
ségét; a szerzők a bevezetésben (8) idézik ennek bemutatására az: *impara l'arte e mettila a* (helyesen: *da*) *parte* közmondást. Ezt csak körülírással lehet magyarul értelmezni, állít-ják a szerzők. Körülírás esetében félidézőjelet használnak, tehát így értelmezik: 'tanulj mesterséget, hasznát fogod venni'. (A szótárban az *arte* címszó alatt a *parte* előtt egy-
általában nincs viszonyzó; az egyébként kevés sajtóhiba kijavításánál a következő kiadásokban erre figyelni kell.) Olasz—magyar nagyszótáramban a közmondás kissé másként szerepel, de szintén körülírva: „minden tudás hasznosítható; tanulj mesterséget, ha nem is kell azt gyakorolnod.” (A németben röviden és találóan: *gelernt ist gelernt.*)

A körülírást tehát elvileg nem hibáztathatjuk, a közmondásokkal kapcsolatban azonban más dolgotak szavá kell tennünk.

Nemegyszer közmondásként szerepel olyan mondat, amelyben az ún. sajátos jelen-tés nincs meg, s így nincs stilisztikai többlete sem; az olasz mondat értelme szorosan következik az egymást követő, mondatot alkotó szavak jelentéséből. Holott a képszerű látásmód és az, hogy a szavak egymásutániságának átvitt értelmet, valamiféle nyelvi rejtélyt kell takarnia, többnyire nagyon is kívánatos a közmondásokhoz mind az olasz-ban, mind a magyarban. Ilyen felesleges a terjedelmes és minden stilisztikai többlet nélküli a *Chi t'accarezza più di quel che suole, o t'ha ingannato o ingannar ti vuole*, vagyis magyarul: „aki hízelkedik, vagy megsalt, vagy meg akar csalni”, hisz a magyar szöveg, főként a mellékmondatban, szóról szóra követi az eredetit, amely afféle bölcs mondás,

szentencia, aforizma. Aztán a *vuole* — *vuole* rímes játék, amely az inverzióval: *ingannar ti vuole* a szokásos *ti vuole ingannare* vagy *vuole ingannarti* helyett, megemeli az olasz összetett mondatot, s valamelyes stilisztikai többletet kölcsönöz neki, semmiféle módon sem tükröződik a színtelen magyar fordításban.

Másik észrevételünk a közmondásokkal kapcsolatban: a szerzőpáros mintha mértéken túl kedvelné őket. Az *acqua* bokorban a következő közmondásokat találjuk:

acqua e chiacchiere non fan fritelle: „Miatyánkkal nem veszik be Komáromot”. Megvallom, először olvasom ezt a sajátos magyar mondást; ennek, az egyébként az olaszban is ritka közmondásnak bizonyára lehetett volna a közbeszédből ismert magyar megfelelőt is találni. Az értelem talán megfelel bizonyos áttételekkel annak a magyar szólásnak, amely így hangzik: „hamar munka ritkán jó”.

Egyetértünk a fontos *acqua cheta rovina i ponti* „lassú víz partot mos” (vitatható a „ront” variáció) és az *acqua passata non macina più* „ami elmúlt, elmúlt” közmondások szerepeltetésével és talpraesett értelmezésükkel. Nagyszótáramban a második idézett közmondás értelmezéséhez még hozzászóltam: „vessünk fátylat a múltra; késő bánat, eb gondolat.”

Már nem annyira egyetértő az ítéletem a következő *acqua*-közmondással: *l'acqua va al mare* helyes értelme ui.: „pénz oda megy, ahol már van”; nagyszótáramban a második kötet 854. oldal: „a pénz ahhoz megy, akinek már van.” A szerzőpáros fordítása nem sikerült; „a víz is oda siet, ahol sok van” furcsán hangzik, és nem fedí az eredeti jelentését. A közmondásnak elképzelhető más, színesebb és tágabb értelmezése is, pl.: „akinek van, adatik”; „szegény embert az ág is húzza.”

A következő összetett mondatban (még mindig az *acqua* bokorban): *quando l'acqua arriva alla gola, tutti imparano a nuotare* mindkét tagmondat színes szólás. A mellékmondat azt jelenti: „nyakán a kés”, a főmondat pedig azt, hogy „mindenki összeszedi magát, észbekap”, esetleg: „megjön a bátorsága”. Nehezen tudom elfogadni a szerzőpáros szokatlan értelmezését: „addig nem úszik a kutya, míg farkát nem éri a víz.” Nagyszótáramban egyébként a *quando l'acqua tocca il collo, tutti imparano a nuotare* variáns is előfordul, és nem a legszerencsésebb a fordítás: „ha a víz nyakig ér, mindenki megtanul úszni.”

Az *acqua* bokorral kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy az alábbi négy közmondás teljesen idegen számomra. Ezek a következők: *alla prim'acqua di agosto poter'uomo ti conosco*; *la prima acqua è quella che bagna*; *chi vuol dell'acqua chiara vada alla fonte*; és *chi è portato giù dall'acqua, s'attacca a ogni spino*. Ma ilyen közmondásokat senki sem használ, de írásban sem szerepelnek; eredetük a népieskedő 19. századi toszkán prózában keresendő; mondjuk, Renato Fucininál és másoknál előfordulhattak. A szerzőpáros egyik értelmezése sem találó; félidézőjel közé tett magyarázatos vagy szó szerinti lefordítással élnek; ha már népies anyaghoz nyúltak, bátrabban kellett volna rögtönözni.

Az elsőre javasolom: „a szegény embert az ág is húzza” (és itt az *ág* az első augusztusi esőnek felel meg); a másodikra feltétlenül a: „minden kezdet nehéz” ismert formulát; a harmadikra az: „első kézbe szerezte be a híreket”; a negyedikre meg ezt: „fűhöz-fához kapkod” (ti. a vízbefúló, aki a szalmaszálhoz nem kapkod, ahogy Fábianék állítják, hanem „belekapaszkodik”). A negyedik közmondás egyébként a *rasoio* = borotfa alatt is megjelenik a *chi affoga si attaccherebbe a rasoi* formában; itt a fordításban már — stilisztikai változatként — a „kapaszkodik” áll, tehát: „a fuldokló a szalmaszálba is kapaszkodik”, míg a *spino* esetében a „szalmaszálhoz is kapkod” van. Nagyszótáramban a közmondás vagy inkább szólás kétszer fordul elő, de csak a *chi affoga, attaccherebbe* formában (tehát a *spino* variáns nálam nem szerepel, ahogy a nagy olasz értelmező szótárakból is hiányzik). Az *attaccarsi* igénél és a *rasoio* főnévnel emlitem a szóelést; az első esetben a „vízbe fúló a szalmaszálba is belekapaszkodik” áll, a második esetben, tehát a *rasoio* bokorban is kiegészül a „fűhöz-fához kapkod” értelmezéssel.

Az *acqua* bokrában levő utolsó két közmondásról kell még szólnunk. Az egyik: *l'acqua non si nega a nessuno*, vagyis 'a vizet senkitől nem lehet megtagadni' (a félidézőjel a szerzőpárosé) valamilyen szentencia, erkölcsi tétel leszögezése; szóról szóra van lefordítva, de hasonló fordításban szerepel nagyszótárban is (2: 913). Mindenképpen elkelne egy találébb értelmezés, talán „a törvény előtt mindenki egyenlő”. A másik teljesen használt közmondás, amely minden bizonnyal a franciából ered: (*il cane scottato dall'acqua calda ha paura anche della fredda*, és a *chi fu scottato dall'acqua calda ha paura anche della fredda*). A szerzőpáros fordítása így hangzik: „a leforrázott kutya/eb (az) esőtől is fél”. Nagyszótárban a *cane* bokorban a következő értelmezés található: „akit a kígyó megharapott, még a gyíktól is fél.” Ez az értelmezés viszont a szerzőpáros *chi è inciampato nelle serpi ha paura delle lucertole* közmondásának magyarázataként áll; a *megharapott* helyett a *megmart* szerepel, s ez tényleg jobb. A közmondás a szerzőpárosnál a *serpe* = kígyó bokorban van; ritka, mert az olasz nagyszótárak nem ismerik.

Még egy szempontot vetünk fel, mielőtt elbúcsúzunk a közmondásoktól. A magyar fordításban — és ez a másik fogyatékoság a szó szerinti értelmezés mellett — helyenként népies(kedő), esetleg erőszakolt, vagy igen ritkán hallott, vagy használt szövegek állnak. Ilyenek: „nem nyer a kemence mellett ülő koronát”; „összetéveszti az allegóriát a filagóriával”; „összetéveszti a Kossuthot a vasúttal”; „a hajótörés után okosabb a révész”; „többet ér egy kérdezem száz keresemnél”; „jobb egy kérdés egy napi járóföldnél”. És így tovább.

Idézem az olasz eredeti szövegeket is: *gatta inguantata non prese mvolti topi* mondáshoz kapcsolta a szerzőpáros az első értelmet. Nem értek egyet velük; az olaszban alig ismert mondás inkább arra utal, óvatossággal nehezen lehet eredményt elérni, tehát a fordítás inkább: „aki mer, az nyer”, „bátraké a szerencse” és más hasonló. A második és harmadik magyar mondat előzménye az olasz *capire Toma per Roma*; ennek a szintén alig ismert mondásnak a fordításához is elég volna a „félreért”, „másként ért” a magyarban. A negyedik magyar mondat végre egy közkeletű olasz szólást tolmácsol: *del senno di poi sono piene le fosse*; az első értelmezés „késő bánat, eb gondolat” elégséges is volna; a toldás népieskedő; nagyszótárban csak az előbb idézett fordítás található meg, a második nem. Az ötödik és a hatodik magyar mondat ismét egy nem használatos olasz mondást értelmez és ez a *lingua in bocca a Roma va*; jelentése tkp. annyi, mint: „kérdősködjünk; ha valamit tudni akarunk”.

3. Ideje rátérni a kötet nagyobbik részét kitevő, ún. állandó szókapcsolatok éértkelésére. Ezek tarka képet mutatnak. Az idevágó anyagban sok olyan állandó szókapcsolatnak nevezett szintagma van, amelynek jelentése az egyes szavak értelméből magától értetődik, s nincs semmilyen többlet. Csak néhányat idézünk a főként ígét és tárgy- esetet tartalmazó szerkezetekből:

eccitare gli animi = felizgatja a kedélyeket; ellentéte: *calmare gli animi* = lecsillapítja a kedélyeket;

sbagliare i (propri) calcoli = elhibázza számításait;

mettere le carte in tavola = kiteszi a kártyáit az asztalra, de szólásként jobb volna a szótárban található értelmezés: „szint vall”; „kiteríti kártyáit” (*asztal* nélkül), „nyílt színekkel játszik”; ezek hiányoznak a szerzőpáros kötetéből;

muovere cielo e terra = eget-földet megmozgat;

far pazzie = őrültségeket csinál;

inghiottire una pillola amara = lenyeli a keserű pirulát;

denunciare i redditi és *far la denuncia dei redditi* = jövedelmet bevall;

dare ripetizioni = magánórákat ad;

alimentare qualche speranza in qualcuno = reményt táplál valakiben; de magyarosabb volna: „ébre tart”.

Más esetekben egy-egy határozós kifejezés is előfordul, vagy éppen egy magában álló főnevet értelmeznek a szerzők:

in un sorso = egy hajtásra; a pié fermo = biztos lábbal; tra le pareti domestiche = a négy fal között. Hozzávettem volna: „otthon”; a *nelle pareti domestiche* változat elavult; 'olnorata società = a maffia; il sesso forte = az erősebbik nem; segretario galante = szerelmi levelező könyv); notte bianca = a) fehér éjszaka [sarkvidéken]; b) álmatlan éjszaka.

Mégis az állandó szókapcsolatok és szólások többsége olyan összetételeket tartalmaz, amelyek jelentése nem következik feltétlenül az alkotó elemekből, vagyis nem adódik belőlük közvetlenül. Ezek közt több fokozat van; sok az olyan persze, amelyben a metaforikus jelentés könnyen kikövetkeztethető:

tornare al proprio nido = visszatér szülőhelyére (*nido* = fészek);

essere nato poeta/soldato stb.; essere un poeta/soldato stb. = született költő, katona stb. (*nascere* = születik; *nato* = született; *poeta* = költő, *soldato* = katona).

avere sempre il naso rosso = mindig borvirágos az orra (*rosso* = vörös);

fare del moto = jár egyet; mozog (*moto* = mozgás);

entrare nel merito di una questione = a kérdés lényegére tér (*merito* = érdem);

essere un mangia e dormi = naplopó (*mangiare* = eszik; *dormire* = alszik);

cadere nei luoghi comuni = közhelyeket mond puffogat (*cadere* = esik);

gettare luce su qualcosa = fényt derít valamire (*gettare* = vet, hajt).

Még több az olyan szókapcsolat, amely valóban igényli az értelmezést, mert a főnév vagy más alkotóeleme alapján nem érthető, nem következtethető ki az értelem;

Lumicino = kis fény, gyenge fény. Ám az *essere/ridursi al lumicino* „végét járja; fogytán van az ereje” az utolsókat rúgja; nem érthető egykönnyen; itt nélkülözhetetlen a magyar értelmezés.

Mangiare = eszik; *pappa* = kása, pép, pempő. Ám a *mangiare la pappa in capo a qualcuno* jelentését nem érthetjük meg a két lexémából (harmadikból, a *capoból* sem); ezért meg kell adni valóban a jelentést, és ez konkrét és átvitt: a) jóval magasabb valakinél; b) vki fölé kerekedik; magasan fölötte áll vkinék. Nagyszótáramban a fentiekhez járul még a bizalmaskodó 'lepipál' is átvitt értelem esetében, a 'sokkal hatalmasabb' pedig a konkrét jelentésnél.

4. Itt az ideje, hogy a bemutatott elemzések után levonjuk a következőket, s értékeljük a szerzőpáros munkáját.

Művük hiányt pótol, minthogy magyar nyelven az utolsó (s akkor egyetlen) olasz szólásgyűjtemény közel félszázada jelent meg. Fábián Zsuzsa olasz nyelvű tanulmányában, a „Le raccolte dei modi di dire italiani pubblicate in Ungheria” (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Acta Romanica, Tomus XI. 1986. 82–118) részletesen foglalkozik Csánk Bélával és művével; egyúttal ismerteti saját szótáruk szerkesztési elveit, és általában az idegen nyelvű frazeológiai gyűjtemények felépítésének szempontjait is. Ezekre Fábián Zsuzsa egy magyar nyelvű cikkében is kitért; ennek címe „Gondolatok a frazeológiai egységek szótári elrendezéséről” (Filológiai Közöny 30. [1984]: 297–304).

Csánk Béla gyűjteménye egyébként időrendben szorosan követte a W. Ross és H. Frenzel: „1000 idiomatische italienische Redensarten” (Langenscheidt, 1939.) című kiadványt; erre a műre azonban sem a cikkben, sem az Italianizmusok című gyűjtemény-

ben nem történik utalás; vajon az 1963-as hasonló című és az ugyancsak a Langenscheidt kiadónál közreadott mű ennek az 1939-es gyűjteménynek lenne felfrissített változata?

A szerzőpáros sikeresen kapcsolódik be művével az utolsó két-három évtizedben megélenkült magyar és idegen nyelvű frazeológiai kutatásokba. Az utóbbiak a dr. Nádor Gabriella 1963-as „Germanizmusok. 5000 német szólás és kifejezés” (Terra) című gyűjteményével kezdődik. Fábíán Zsuzsa említett tanulmányában csak az 1972-es, második kiadást említi, és így nem tűnik ki, hogy az anglicizmusok, gallicizmusok című kötetek későbbiek. Egyébként dr. Nádor Gabriella már mutatót kapcsolt a törzsanyaghoz. A magyar vezényszavak ismeretében a használó visszakeresheti a mutatóban egy-egy magyar állandó szókapcsolat német megfelelőit (vagy megfelelőjét).

A módszert Fábíán — Gheno is átvette, és sikeresen alkalmazta. A magyar szó után betűvel, számmal és kerek zárójelben az olasz címszóval utaltak arra a helyre, ahol a keresett olasz kifejezés fellelhető. Tegyük hozzá, a kerek zárójel és az olasz címszó már a mi szerzőink ötlete, s jó dolog, mert növeli a mű használhatóságát. Dr. Nádor Gabriella megelégedett a betűvel és a számmal, pl. *fehér*: kimutatja a foga ~ét F ~ 63. Így is vissza lehet keresni a német megfelelőt, hisz minden egyes betűnél a címszavak alatt 1-től kezdődően sorszámozva vannak a kifejezések. Tehát *Fassade* és *er zeigt mir, was hinter der Fassade ist* ~ kimutatja a foga fehérét; felfedi valódi lényegét; megmutatja igazi arcát. Ez a hatvanharmadik szám alatti kifejezés.

A többlet Fábíán — Ghenónál főként akkor értékelhető, amikor egy magyar szó vagy kifejezés két vagy több olasz mondással adható vissza; ilyenkor a magyar mutatóban a kerek zárójel szava utal erre. Fecske: egy ~ nem csinál nyarat F 91 (fare); F 260 (filo). Visszakeresve: *Una rondine / Un fiore non fa primavera; Un fiore non fa ghirlanda és un filo non fa tela*. Az már a gyűjtemény szerkezeti elvéből következik, hogy az első esetben a *fare* ige alatt szerepel a szólás; azért, mert főnévi variánsai vannak, s a szerzők ilyenkor mindig ige alá helyezték a szólást. A második esetben minden *filo* főnév alá került az olasz szólás annak a rendező elvnek az alapján, hogy az első főnév alapján sorolják abécérendbe az olasz szókapcsolatokat. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az *un fiore non fa ghirlanda* a ritka közmondások sorába tartozik, vagyis beletartozik az általam kifogásolt közmondástúltengésbe.

Azon eltöprenghetünk, szükség van-e ezekre a kötetekre? Az olasznál maradvá a Fábíán — Gheno-kötet jóformán minden adata megtalálható a magam olasz — magyar és a Koltay — Kastner-féle magyar — olasz nagyszótár több százezeres szótári adatrengetegében. A válasz mégis igenlő: igen, szükség van az „Italianizmusok” kötetre, sőt nagyon is szükség van a további frazeológiai kutatásokra is.

A nagyszótárak apróbetűs bokraiban eltűnnek az italianizmusok a sok más szó-pár, kifejezés stb. között. Megfelelő, szellős nyomdatechnikai eljárással, ügyes rendszerezéssel, félkövér és kurzív betűkkel viszont kiemelődnek (ahogy a tárgyalt kötetben is); az olvasó számára jobban hasznosíthatók, mintha a nagyszótárban keresgélne. A szókapcsolatok értelmezése sem feltétlenül tapad a nagyszótárakhoz; láttuk az idézett példákából, hogy helyenként különböznek, még ha többnyire csak stilisztikailag is. Több szem többet lát, és esetleg másként is.

Ugyanakkor a további kutatás iránya jól kijelölhető. Most már el kell szakadnia a szótáraktól és frazeológiai gyűjteményektől; szótárak és gyűjtemények mellett és helyett bátran kell a *n a p i és i d ő s z a k o s* sajtó nyelvi anyagára építeni. Onnan eredményesen lehet szert tenni olyan sajátos szókapcsolatokra, amelyek nincsenek még regisztrálva. Néhányat kapásból idézek: *struttura portante; situazione chiave; subire una tremenda scossa; districarsi dai primi tentacoli del fascismo; conservare la massima aderenza ai dettami di qualcuno; la barca si rimette in linea*. Száz és száz hasonló ilyen szókapcsolatot tudnánk említeni; és ezeknek nem létezik tükörfordítása, tehát a jelentés nem úgy adódik,

hogy lefordítjuk az egyes szavakat, majd összeadjuk őket; a fentieknél maradvá ezek nincsenek megadva sem olasz–magyar nagyszótárban, sem pedig a Fábián–Gheno kötetben. Hogy fordítanánk le őket?

Az első persze „hordozómű”, *Tragwerk*, de átvitt értelemben más szó kell, talán „súlypont”, „támasz”. A második könnyebb: „kulcshelyzet” a jelentése. Az igés szólások fordítása sorrendben: „szörnyű megrázkódtatás éri”; „kibontakozik a fasizmus első öleléséből”; „feltétlenül ragaszkodik valakinek a tanításához/útmutatásához”; „a csónak folytatja útját”.

Gondolom, a fenti javaslatokat még finomítani is lehet. Finomításról szólva, a melléknevek variációs lehetőségeit is mérlegelni kell a kutatómunka során. Csak egy példát idézek. Nagyszótárban és a Fábián–Gheno-féle gyűjteményben is a *di (gran) classe* áll „elsőosztályú, prima” értelemmel. S íme, mit olvasok egy újságcikkben: *una cucina internazionale di alta classe* (tehát nem *gran classe*) „első osztályú konyha”. Persze, mindkét műben, a nagyszótárban és a gyűjteményben is van *alta società* „előkelő társaság”; *classe* mellett azonban csak a *grandét* adtuk meg műveinkben, holott az *alto* is lehetséges, mégpedig — ahogy az újságcikk is tanúsítja — valamilyen közhelyi fordulatban.

Ezen az úton kell haladnia a szerzőpárosnak. Minden biztosítékuk megvan a sikeres, jövőbeli munkára.

Ami Fábián adjunktust illeti, máris utalhatok a Tankönyvkiadónál megjelent, a gyakorlati olasz oktatást szolgáló, kiegészítő tankönyvére, az olasz frazeológiai gyakorlatokra (címe: „*Filo da torcere*”, 1987. 210), amelyben ötletesen kamatoztatja a most recenzált művet. Sok szerencsét a további munkához.

Herczeg Gyula

A Nyelvőr postája

Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról. Nemrégiben jelent meg az Európa Kiadónál a „Lyra Mundi” (vagyis „a világ lírája, lírai költészete”) című sorozatban egy másfél száz oldalas kötet: Francis Jammes Versei. Ezt a szép kötetet ismerteti egy érdekesen, át- és beleérzéssel megírt cikk a Könyvvilág egyik 1984. évi számában. Ezúttal azt szeretném igazolni ez utóbbinak a kapcsán, hogy mennyire fontos az írás módja, a helyesírás, még az idegen szavak toldalékolt formáinak az írásmódja is. Ti. ha nem ügyelünk a hosszú idő alatt kialakult szabályokra, félrevezethetjük az olvasót, sőt esetleg magunkat is.

Lássuk a cikk idevágó példáit. Francis Jammes-nak, főként a XX. század első három évtizedében alkotó, sajátos tollú francia költőnek a családnevét így írjuk le: Jammes, de a kiejtésben — mint a francia nyelvben gyakran — a szóvági *-es* nem hangzik, vagyis úgynevezett néma, ki nem mondott betűcsoport, tehát a nevet így mondjuk: „Zsamm”. A néma betűcsoport azonban megváltoztatja a szó toldalékolását és írásmódját, helyesírását. Helyesírási szabályzatunk idevonatkozó utasítása így hangzik: „Ha az idegen írásmód szerint írt . . . tulajdonnév végén hangérték nélküli, úgynevezett néma [ki nem mondott] betű vagy . . . betűk együttese van, akkor a magyar toldalékot [ragot, jelet, képzőt] mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez”.

Nos, a cikk írója, illetőleg a folyóirat szerkesztője ennek megfelelően, tehát helyesen járt el, amikor „az egész jammes-i lírát” kifejezésben az *-i* képzőt kötőjellel kapcsolta a kis kezdőbetűvel jelölt névhez. Négy alkalommal azonban nem követte a szabályt. Mindjárt a címben lévő „jammes-izmus” szóban kötőjel nélkül kapcsolta az *-izmus* képzőt a névhez, és ez nemcsak hibás, hanem nehezen olvashatóvá is teszi az amúgy is ritka szót. Még nagyobb baj, hogy a név *-val*, *-vel* ragos alakja mindkét esetben hibás. Egyszer így fordul elő: *Jammes-szel*, tehát a névhez — helyesírási szempontból egyébként jól — kötőjellel kapcsolódik a rag hasonulásos alakja, de *-szel* formában. Ez aztán vagy azt sugallja, hogy a költő angol nevű volt — akkor ugyanis a név kiejtése „dzséimusz” — és a *-vel* ragos alakja a kiejtésben „dzséimsszel” lesz. Vagy pedig — helytelenül — arra enged következtetni, hogy a franciában a szóvégi *-es*-t is ki kell mondani. Ugyanúgy hibás — a helytelen kiejtésre való utalás miatt — a *Jammes-nek*, helyesen: *Jammes-nak*. Egyéb baj van a negyedik, *Jammes-al* írásmóddal. Ebben az a helytelen, hogy a *-val* *v*-jének a szó utolsó mássalhangzójához való hasonulását nem tünteti fel, ezt a betűt egyszerűen elhagyja. Helyesen így hangzik, illetve így írjuk: *Jammes-mal*.

Szathmári István

Kuffantó. Az árucseréje — javak cseréje — történeti-néprajzi kutatása közben találtam erre a szóra, 1779-ből, a szó jelentését illetően félreérthetetlen nyelvi környezet-

ben. Minthogy a *kuffantó* szót egyetlen szótárunk és tájszótárunk (MÉSz., MKsz., MTsz., SzamSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz., Markó I.: KiskanizsaiSz., Imre S.: FelsőöriSz., Kiss J.: MihályiSz.) sem ismeri, szükségesnek tartom a *kuffantó* szót tartalmazó és egyben értelmező túrkevei tanácsjegyzőkönyvi bejegyzést idézni: „Hollóssy Ádámné, és Szabó Pálné Kuffantók, a Nemes Tanácsnak abban tett határozását megtartván, hogy mindenféle Gyümölcsöt a piacon árulhasson minden Kuffantó, magok házoknál szilvát árulni bátorkodtak, mostan még edgyszer az elhozott Gyümölcsök visszaadódik, mint hogy magokat azzal mentenék, hogy ebben az Esztendőben nem tudták a tilalmat ennek utána valmikor is házoknál árulni tapasztaltatnak két Rhénes frtra fognak az illetén Kuffantók büntetődni, hogy ennekutánna magok menthetetlenek legyenek” (Sz.mL. Túrkevei tanácsjegyzőkönyv 1779. április 13. 69). Az idézetből kitűnik, hogy a *kuffantó* jelentése 'kofa', vagy déalföldiesen-szegediesen *kufa* (Kálmány L.: Szeged népe. 1882. 2: 66., Móricz Zs.: A szögedi kufa. Hfd. 1940., TESz. 2: 517., Bálint S.: A szögedi nemzet. 1977. 2: 86. kufahajó, 2: 89. paprikakufa, literöskufa., sőt: *kuffa* TESz. 2: 517. az ÚMTSz.-ra hivatkozva, SzegSz. 1: 844'), azaz ahogy a szövegünkéből is kitűnik, gyümölcs-, zöldség-, élelmiszer-kiskereskedő, leginkább nő, piaci árus. A különféle piaci-vásári szabályzatok, rendtartások a kufák-kofák és kuffantók felvásárlásait többféleképpen korlátozták. Például csak bizonyos idő eltelte után és csak bizonyos ideig vásárolhattak a piacokon, hetivásárokon. A kofák-kofák és kuffantók eladási tevékenységét viszonylag kevesebb rendelkezés szabályozta. A közölt túrkevei, XVIII. századvégi rendelkezés, hogy tudni illik a kuffantók csak a piacon árulhattak és háztól nem, mert így helypénzt nem fizettek, erősen csökkentette a kuffantók hasznát. Ezért adatunk árucseretörténeti szempontból is figyelemreméltó, Túrkeve XVIII. századi árucsereszonyaira, kereskedelmi életére értékes felvilágosítással szolgál. Ami pedig magát a *kuffantó* szót illeti, az idézetből is kivehetően hangulatilag elmarasztaló, lenéző. Minden bizonnyal összefüggésben áll az ugyancsak lenézett, „nyereszkedő kereskedő” jelentésű középkori *kufár* szavunkkal is (MÉSz. 4: 488. „kisebb értékű árukkal kereskedő személy” — „gúnyos, rosszálló” jelentéssel; „kufárkodik”; 4:489. „kufárlelkű olyan személy, aki mindig az üzleten, a hasznon töri a fejét”; „nyereszkedni vágyó, haszonleső, kapzsi”; MKSz. 793). Ezeket erősíti meg egy, általam egyedül ismert helytörténeti feldolgozásszöveg is, amely 1792-re és a hajdúnánási magisztrátusra hivatkozva ezt mondta el közel száz évvel ezelőtt: „1792-ig egy sajátságos kereskedésmód állott fenn Nánáson, voltak ugyanis úgynevezett »kuffantók«, a kik a magok házánál árultak dohányt, mézet, gyümölcsöt és más efféléket. Ezeknek 1792-ben a tanács megtiltotta a háznál való árulást és csak a piacon engedte meg nekik. Sőt ezen kuffantóknak mindaddig nem volt szabad a piacokon semmit venni nyereségre, a míg a hadnagy meg nem engedte nekik, természetesen a vásár vége felé” (Barcsa János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Hajdú-Nánás, 1900. 208–9). A *kuffantó* szó ma már nem él, szinte nyomtalan eltűnéséből arra is következtethetünk, hogy XVIII. századi elterjedtsége is szűk körű lehetett; Túrkeve—Mezőtúr—Kisújszállás központtal a Sárrét peremvidékeire — összeköttetésben a Hajdúsággal, a Dél-Alfölddel, Szegeddel — szorítkozhatott.

Dankó Imre

A Nyelvőr hírei

Elnöki megnyitó*

Kedves Vendégeink !

Kedves Hallgatóink !

Vannak dolgok, amelyeket életünk, mindennapjaink természetes közegeként fogadunk el, szinte észre sem vesszük létezésüket. Fontosságukra, pótolhatatlanságukra a hiányuk döbbsen rá.

A jó levegő, a tiszta víz, a színek és hangok, a fények és árnyékok, a munka és pihenés: mind hozzánk, embervoltunkhoz tartozik.

Embervoltunkhoz tartozik annak a lehetősége is, hogy a bennünk megformálódó gondolatokat szavakba öntsük, mondatokká, beszéddé formáljuk; szabadon használhatjuk azt a nyelvet, amelyet gyermekkorunkban megtanultunk, amelyen olyan természetességgel fordulunk a másik emberhez, amilyen természetességgel szívjuk tele tüdönket a tiszta levegővel, fordítjuk arcunkat a nap felé. Ha ez a természetes kívánság nem teljesülhet, embervoltunk szenved csorbát.

Ezt a nyelvet hívjuk anyanyelvnek, mely a végtelen időbe visszanyúló emberi közösségek erkölcsét, kultúráját, tapasztalatát őrzi, amely ha sorvadni, szegényedni kényszerül, akkor sorvadni, szegényedni kényszerülnek a közösségekhez kapcsolódó gondolatok és emlékek is.

Pedig őrzeni a rokonainkhoz, szüleinkhez, barátainkhoz fűződő emlékeinket, őrzeni egy táj, egy ház, egy élmény emlékét annyi, mint megőrizni önmagunkat. Ezt csak anyanyelvünkön tudjuk úgy elmesélni, hogy az idegen is megértse.

Ha elvész a nyelv, olyan, mintha a mások álmait kényszerítenék ránk, melyet álmodni igazán nem tudunk, s a magunkét elfelejtjük.

Kevesen vagyunk egy nyelvet beszélő magyarok a határainkon belül, de megnövekedik a számunk, ha ideszámítjuk azokat, akik kivándoroltak, vagy akiket az országhatár lépett keresztül. Még így is maroknyian vagyunk, akik még értjük az édes anyanyelvet.

Értik azok, akik unokáikat küldik az óhazába, hogy tanulják, gyakorolják nagyszüleik nyelvét, s értik azok is, akik a szabadon beszélő magyarokat szinte megszegyenítik, mert olyan szépen beszélnek anyanyelvüket, olyan gondossággal óvják, ápolják, hogy ezzel erősítik mindannyiunkban azt az érzést: nem szabad eltépni a gyökereket.

Az egy nyelvet beszélők felelőssége a közösség minden tagjának ügye.

Felelősség ösztönözni erre az anyanemzet minden polgárát. Felelősség figyelni, óvni, segíteni azokat, akik magyarságukban hozzánk tartoznak. Felelősség figyelni úgy is, hogy a számunkra megtartó, féltett örökségként ápolts nyelvet ne engedjük elmoszatosodni.

Az élővizek is elpusztulnak, ha kivesznek belőlük a tisztításra, szűrésre alkalmas élőlények. A nyelv is elpusztul, elhal, ha kivesznek belőle szép, kifejező, nemzedékek által alkotott szavaink, a magyar nyelvre jellemző fordulatok, ha nem működnek a természetes szűrők. Küzdenünk kell a világos kifejező, szép magyar beszéd megmaradásáért, mert csak így lehet elérni, hogy szépen is gondolkodjunk.

* Elhangzott Egerben 1989 április 17-én a magyar nyelv hetén a tanárképző főiskolán rendezett „Anyanyelv a kisebbségben” témájú tudományos ülés megnyitóján.

A felelősségről szóltam. A felelősség kölcsönösségen alapuló emberi kapcsolat. Felelősség itthon és a határainkon túl.

A felelősségre többen figyelmeztetnek bennünket nagyjaink közül. Figyelmeztetésük ma különösen időszerű.

Kazinczy úgy figyelmeztet hogy „a nyelv egyik legféltőbb kincse . . . fenntartója és ébresztője” a nemzetnek.

Kazinczyék árnyaltabbá, gazdagabbá, mindenféle tartalom kifejezéséhez alkalmassá akarták tenni a nyelvünket. Mi ma így fogalmazunk: a nyelv művelése és a nyelvet beszélők művelése. Úgy kell ezt a munkát végeznünk, hogy nyelvünk fenntartója legyen a sok gonddal küszködő nemzetnek, az egész világ magyarságának. A nemzeti összetartozás nem állhat meg az országhatárnál. A nyelv teremt kapcsolatot a más-más államokban élő, de azonos kulturális örökségből táplálkozó testvércsoportok között. Egy közösségbe von bennünket, felelősséget, szeretetet érzünk mindazok iránt, akiket a magyar szó kapcsa egybefűz. Az itthon levőket társadalmi programunk szolgálatára, a határainkon kívül élőket magyarságuk és emberségük, kultúrájuk vállalására. Ezek által szolgáljuk múltunkat, jelenünket és jövőnket.

Kosztolányi azt is ránk hagyta örökül: „Célunk az, hogy a szunnyadó nyelvi lelkiismeretet fölrázzuk.” Ő azt a titkot fűrkészte, amely a nyelv révén az egynyelvűeket összeköti.

Kosztolányi ugyan jártas volt a nyelvtudományban, figyelme kiterjedt a nyelv művelésnek minden részterületére, számunkra mégis az általános emberi magatartása, az anyanyelvhez való ragaszkodása lehet ma is a példakép. Azt vallja: „A nyelvet, amely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, soha nem lehet véglegesen rendbe hozni, kispörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.”

Mi, akik itt összegyűltünk, most is, a jövőben is munkálkodunk ki könnyebb, ki nehezebb körülmények között.

A nyelvi különbségek mindig fontos szimbólumai voltak a kultúrák különbözőségének, mégis az újabb időkben váltak a különbségek egyúttal ellentétek kifejezőjévé is.

Ennek oka a szuverén nemzet eszményének a megjelenése és túlbecsülése volt és mellette az a törekvés is, hogy ennek a nemzeti eszménynek a szimbólumává a nyelvet tegyék.

Az ókori Rómában — és a középkori Európában is — különféle kultúrák és nyelvek békésen megfértek egymás mellett, a mi korunkra vált jellemzővé az a nézet, hogy minden nyelv valamilyen különálló nemzet sajátossága.

Minden gyermek családba születik. A testi, lelki, társadalmi fejlődésével egységben sajátítja el környezetének nyelvét. Itt, ezen a nyelven alakul ki személyisége. A tapasztalatok szerint jelentős hátrány éri a gyermeket, ha nem azon a nyelven kezdi iskolai tanulmányait, amelyen otthon beszél. Az anyanyelven történő iskolakezdés közvetlenül érdeke az egyéneknek. Így tud a személyisége optimálisan fejlődni, így javulnak társadalmi esélyei, de még az illető állam hivatalosan használt nyelvének a megtanulásához is ez a legegyszerűbb út. Minden olyan törekvés, mely a nyelvek megőrzését ellenzi, az emberi kultúra szegényítését jelenti. Ma úgy látszik, egyes országokban azt tartják: akié az állam, azé az iskola, azé a nyelv. Nem számít, hogy a sok kisebbségben élő ember hátrányos helyzetbe kerül.

Az anyanyelvi mozgalom eredeti célja a nyugati — tehát nem az anyaországtól elszakadt — magyarság magyar anyanyelvűségének, magyarságtudatának megőrzése. A mostani találkozásunk az első, amikor a szomszédos államokban élő magyarság nyelv-ápolási, nyelvvédő tevékenysége kerül napirendre.

Az elmúlt évben az Anyanyelvi Bizottság „A magyar nyelv ápolása határainkon kívül” címmel foglalkozott a magyar nyelv külföldi oktatásának és művelésének helyze-

tével a szomszéd államoktól Nyugat-Európán át a távolabbi, Európán kívüli külföldre. A kétségtelenül meglévő eredmények mellett rámutatott a sajnálatosan meglévő kedvezőtlen, nem egy esetben aggasztó jelenségekre is. Sorra vette a szomszédos országokban élő magyarság között végzett nyelvművelő tevékenységet.

Ma itt is hasonló kérdések kerülnek napirendre. Az ausztriai, csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai, szovjetunióbeli magyarság nyelvműveléséről hallunk részben ott élő magyar testvéreinktől, részben ott dolgozó, illetve az ottani helyzetet jól ismerő kollegáinktól.

Kedves Hallgatóim!

A történelem sokszor kegyetlenül változó sodrában népek tűntek el, kultúrák súlyyodtak a feledés soha fel nem táruló mélységébe, de vannak megmaradó népek, melyek erős akarattal őrzik kultúrájukat, nyelvüket, nemzeti tudatukat. Átnyúlva országok, kontinensek fölött erősen fogják egymást, értéket alkotnak, hasznossá válnak és megpróbálnak szépen élni, amíg lehet, s amíg érdemes.

Hisszük, hogy a nyelvében erősen megkapaszkodó magyarság a megmaradó népek közé fog tartozni, és remélem, hogy az itt megjelent, nyelvtét ünneplő közösség mindent meg fog ezért tenni.

E gondolatok jegyében köszöntöm kedves vendégeinket, s megnyitom a tanácskozást.

Fekete Péter

Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1989. évi tevékenységéről

Az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1989-ben két ízben ült össze: június 9-én **B í r ó Á g n e s** (Nyelvtudományi Intézet) előterjesztése alapján a vezetéknév-változtatás szabályozásának módosítása tárgyában foglalt állást, december 5-én pedig a mai nyelvhasználatunkat érő idegen nyelvi hatásokkal, különösen az angol nyelv növekvő hatásával foglalkozott (a vitaindítót az utóbbi esetben **K o n t r a M i k l ó s**, szintén a Nyelvtudományi Intézet munkatársa tartotta).

A családnév-változtatás szabályainak korszerűsítése ügyében három javaslat került a bizottság elé:

1. A névváltoztatásról szóló 2/1955 (IV. 23.) BM számú rendelet szerint „idegen hangzású” családnév nem vehető fel; az előterjesztés ezzel szemben azt javasolja, hogy a nehezen értelmezhető „idegen hangzású” megjelölés helyett az „idegen alakú” nevek felvételét tiltsa meg a rendelet, mégpedig oly módon, hogy lehetőleg tételesen is fel legyenek sorolva azok a betűk, betűkapcsolatok és szóelemek (képzők), amelyek egy családnevet idegen alakúvá tesznek; ki kell azonban venni a rendelkezés hatálya alól a nemzetiségiekét és azokat, akiknek családjában az illető idegen alakú név már előfordult.

2. A fenti korlátozásokon kívül nincs értelme külön is tiltani „magyartalanul képzett” nevek felvételét, ezért ez a kifejezés a rendeletből elhagyandó.

3. Régius írásmódú nevet továbbra se lehessen felvenni, kivéve ha az a családban már igazolhatóan előfordult, illetve ha valaki a családnévnek régebbi alakját kívánja helyreállítani.

Vitás kérdésnek kell tekinteni az előterjesztés szerint az alábbiakat:

1. Felvehető-e újonnan magyaros írásmódú idegen név, vagy csak a már meglévő idegen családnévnek a magyar kiejtés szerinti írását lehessen kérelmezni?

2. Tegyük-e szabaddá a kettős családnév felvételét? Képezhető-e kettős vezetéknev a férj és a feleség nevéből? Hogyan alakulna a névviselés két kettős családnév

egyén házasságkötése után? Végül egy ehhez kapcsolódó helyesírási kérdés: kötelező-e kötőjelet tenni azoknak a kételemű vezetékneveknek az elemei közé is, amelyek valójában nem is kettős családnevek, mivel az első tag a másodiknak, a tulajdonképpeni családnévnek alárendelt, predikátumszerű jelző (pl. *Kolozsvári Grandpierre, Nemes Nagy*).

3. Készüljön-e tilalmi lista a történelmileg ismertté vált nevekről? Nem volna-e elegendő csupán a régies írásmódú családnevek felvételét megtiltani, s a „történelmi név” kategóriáját teljesen mellőzni, hiszen ilyenén a legmindennaposabb vezetéknev is válhat (pl. *Nagy*).

4. Fenntartható-e a nagyon gyakori családnevek felvételének tilalma, s ha igen, milyen hosszú legyen a „tilalmas” nevek listája?

Az Anyanyelvi Bizottság Bíró Ágnes előterjesztését alaposan megvitatta (sorrendben Kálmán Béla, Ladó János, J. Soltész Katalin, Kemény Gábor, Bencédy József, Seregy Lajos, Wacha Imre, Grétsy László, Szende Aladár és Szűts László kapott szót). A vita eredményét Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke összegezte, a következőképpen: a három módosítási javaslattal az Anyanyelvi Bizottság egyetért, és azokat az illetékes jogalkotó szerveknek elfogadásra ajánlja; a vitás kérdésekben azonban — még a névviselés és -változtatás újraszabályozása előtt — további vizsgálódásra és eszmezerére van szükség.

Az ülés végén Grétsy László társelnök bejelentette, hogy az április 8-án megalakult Anyanyelvpolók Szövetségét a Cégbírószág 159/1989. szám alatt hivatalosan bejegyezte. Egyúttal felkérte a bizottság tagjait, működjenek közre a tagtoborzásban.

Másodízben az év vége felé, december 5-én ült össze bizottságunk. A vitaindítót Kontra Miklós tartotta, ezzel a címmel: „Túl sok-e az angol szó a mai magyarban?”. Előbb röviden áttekintette az angolnak más nyelvekre (pl. a franciára, a svédre, az NDK-beli németre) gyakorolt hatását, majd példákat ismertetett és elemzett a mai magyar nyelvhasználat köréből. Utalt a Magyar Tudomány című folyóirat 1977—78. évi idegenszó-vitájára, és megállapította, hogy már akkor is az volt a helyzet, ami ma: a terápiára irányuló javaslatok megelőzik a tudományosan megalapozott diagnózist. Befejezésül Kontra Miklós az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó élőnyelvi kutatások egyik termékeként bemutatott egy „részdiagnózist”, amely szerint az amerikai-angol mintájú *heló* köszönés 11 vizsgált köszönési forma közül ma az 5. leggyakoribb Magyarországon.

A — Grétsy László minősítése szerint — „szemhatártágító” előadást élénk vita követte. A hozzászólók (Fábián Pál, Magay Tamás, Skripecz Sándor, Károly Sándor, Grétsy László, Bencédy József, J. Soltész Katalin, Szántó Jenő, Ruffy Péter, Heltainé Nagy Erzsébet, Ruzsiczky Éva) lényegében elfogadták a vitaindító előadás felvázolta képet, és számos találó megfigyeléssel, nyelvi adattal egészítették ki az elhangzottakat. A kérdésekre válaszolva Kontra Miklós az idegen hatás terjedésének legjobb gyógymódjaként az eredményes anyanyelvi nevelést jelölte meg.

Az ülés második napirendi pontja az 1988 őszén javasolt Arany János-díj ügyének megbeszélése volt. (Mint tavalyi beszámolóinkban már jeleztük, az Anyanyelvi Bizottság azzal a kéréssel fordult az MTA elnökéhez, hogy az Akadémia alapítson díjat a hazai nyelvpolás, nyelvvédelem, nyelvörkődés kiemelkedő munkásai — írók, költők, nyelvtesztelők, nyelvi ismeretterjesztő művek szerzői, nyelvújító műsorok vezetői, magyartanárok, az anyanyelvet példásan ápoló újságírók, szerkesztők, anyanyelvi újságrovatok vezetői, a határainkon túli magyar irodalmat ismertető, a magyar anyanyelvűek gondjait feltáró kritikusok, előadók — jutalmazására; vö. Nyr. 1988: 510.)

Grétsy László ismertette a bizottság tagjaival Berend T. Ivánnak, az MTA elnökének és Hajdú Péternek, az I. Osztály elnökének az állásfoglalását a

díjalapítás kérdésében. Berend T. Iván a kezdeményezést „kiváló elképzelésnek tartja, és azzal elvileg egyetért”. Az elnök felkérésére véleményt nyilvánított az ügyben a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya is: elvileg egyetért azzal, hogy „a nyelv művelői, az anyanyelvet s a stílust magas színvonalon fejlesztő tevékenység akadémiai elismerésben is részesüljön”. Az I. Osztály szükségesnek látja azonban az eredeti elgondolás bizonyos fokú pontosítását: kikre terjedjen ki a díjjal jutalmazhatók köre? milyen tevékenységgel, érdemekkel lehessen a tervezett díjat elnyerni?, hogyan illeszkedik majd az Arany János-díj az akadémiai díjak, jutalmak rendszerébe? stb.

A díj kérdéséhez az eredeti javaslattevő, Ruffy Péter, továbbá Szántó Jenő, Magay Tamás, Károly Sándor és Fábian Pál szól hozzá. Végül a bizottság megbízta Grétsy Lászlót az I. Osztály elnökéhez intézendő válaszlevél megfogalmazásával, egyúttal felkérte Lőrincze Lajost, hogy az Arany János-díj ügyében konzultáljon az MTA főtitkárával. Az alapszabály kidolgozására csak ezután kerülhet sor.

Kemény Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989, Nyomdai táskaszám: 1880

Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025—0236

A nyelvtudomány műhelyéből

- Farkas Vilmos*: Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándor-
szavainkról 482
Bachát László: A magyar nyelvtudományi terminológiaszótárról 490

Szó- és szólásmagyarázatok

- A. Molnár Ferenc*: Még egyszer a *Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Surdești* névről 494

Szemle

- Jung Károly—Tomán László—Vajda József: Nyelvművelő írások (Ismerteti: *Graf Rezső*) 498
Fábián Zsuzsa—*Danilo Gheno* szerk.: Italianizmusok (Ismerteti: *Herczeg Gyula*) ... 500

A Nyelvőr postája

- Szathmári István*: Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról 506
Dankó Imre: Kuffantó 506

A Nyelvőr hírei

- Fekete Péter*: Elnöki megnyitó 508
Kemény Gábor: Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1989. évi tevékenységéről .. 510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 108 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 27 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimasztár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságzsövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—